

**LATVIJAS UNIVERSITĀTE
BALTU VALODU KATEDRA**

ILZE LOKMANE

**KONSITUATĪVO SAISTĪJUMU TIPI
MŪSDIENU LATVIEŠU VALODĀ**

**Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai
valodniecības zinātņu nozarē**

RĪGA 2005

Satura rādītājs

Ievads	3
1. Teksta vienības un to izpētes aspekti	6
1.1. Izpētes aspekti sintaksē.....	6
1.2. Teksta jēdziens un tā vieta valodas sistēmā.....	9
1.3. Teksta vienības un to saistījums	11
1.4. Teksta sintakses uzdevumi	13
2. Izteikuma semantiskā struktūra	15
2.1. Sintaktiskās nozīmes.....	15
2.1.1. Relāciju struktūra	15
2.1.2. Predikācijas struktūra	21
2.1.3. Relāciju struktūras un predikācijas struktūras asimetrija.....	22
2.1.4. Komunikatīvā struktūra.....	24
2.2. Ar vārdu un vārda formu saistītas nozīmes	27
2.3. Semantiskās sintakses uzdevumi un pētīšanas metodes	30
3. Konsituatīvo saistījumu jēdziens un norobežošana no konsituatīvi nesaistītām teksta vienībām	32
3.1. Konteksta un konsituācijas jēdziens	32
3.2. Teikuma struktūras shēmas jēdziens	32
3.3. Struktūras shēmas nepilna formāla realizācija	38
3.4. Konsituatīvu saistījumu norobežošana no teikumiem ar struktūras shēmas nepilnu realizāciju.....	39
4. Konsituatīvo saistījumu interpretācija latviešu valodniecībā	43
4.1. Konsituatīvo saistījumu izpratne 20.gadsimta 60.gados	43
4.2. Jūlija Kārklīņa konsituatīvo saistījumu tipoloģija.....	46
4.3. Teksta sintakses pētījumi 20.gadsimta 80. un 90.gados	50
5. Konsituatīvo saistījumu klasifikācijas principi un analīzes metodes	53
5.1. Klasifikācijas principi teksta līmenī	53
5.2. Sintaktiskās redukcijas jēdziens	54
5.3. Reducējumu analīzes metode un tipoloģija	56
5.4. Redukcija vārdu savienojumu un teikuma sintaksē.....	59
5.4.1. Vārdkopas komponenta redukcija.....	60
5.4.2. Redukcija teikumā.....	62
6. Konsituatīvo saistījumu raksturojums pēc gramatiskās strukturējamības	67
6.1. Gramatiski strukturējamas teksta vienības	68
6.1.2. Vienkārša teikuma komponentu redukcija.....	69
6.1.2.1. Izteikumi ar izteicēja vai tā daļas redukciju.....	69
6.1.2.2. Izteikumi ar teikuma priekšmeta redukciju.....	72
6.1.2.3. Izteikumi ar obligāto paplašinātāju redukciju.....	74
6.1.2.4. Izteikumi ar kombinētu redukciju.....	76
6.1.2.4.1. Pilnīga gramatiskā centra redukcija.....	76
6.1.2.4.2. Daļēja gramatiskā centra redukcija.....	78
6.1.2.4.3. Kombinēta gramatiskā centra locekļu un paplašinātāju redukcija ..	79
6.1.3. Salikta teikuma vai tā daļas komponentu redukcija	81
6.1.3.1. Salikta teikuma daļas komponentu redukcija	81
6.1.3.1.1. Redukcija virsteikumā vai neatkarīgā teikuma daļā	82
6.1.3.1.2. Redukcija palīgteikumā	84
6.1.3.1.3. Redukcija vairākās teikuma daļās.....	86
6.1.3.2. Salikta teikuma daļas redukcija	87
6.1.3.2.1. Virsteikuma redukcija.....	87

6.1.3.2.2. Palīgteikuma redukcija	88
6.1.3.2.3. Neatkarīgas teikuma daļas redukcija	90
6.2. Daļēji strukturējamas (sinkrētiskas) vienības	91
6.2.1. Sinkrētisma izpratne	92
6.2.2. Sinkrētisms sintaksē	95
6.2.2.1. Sinkrētisma paradigmatiskais aspekts sintaksē	96
6.2.2.2. Sinkrētisma sintagmātiskais (dinamiskais) aspekts sintaksē	97
6.2.2.2.1. Apzīmētāja, sekundāri predikatīva komponenta un izteicēja sinkrētisms teikumā un tekstā	97
6.2.2.2.2. Teikuma priekšmeta, sekundāri predikatīva komponenta un izteicēja sinkrētisms teikumā un tekstā	101
6.2.3. Sinkrētisms un implicītais jeb slēptais saturs	106
6.3. Gramatiski nestrukturējamas teksta vienības	110
6.3.1. Nosaucējvienības	111
6.3.1.1. Nominatīvs nosaucējvienības funkcijā	111
6.3.1.2. Infinitīvs nosaucējvienību funkcijā	120
6.3.2. Izsacījumi	123
6.3.2.1. Izsacījumu izpratne	123
6.3.2.2. Izsacījumu formālā izveide	125
6.3.2.3. Izsacījumu un uz teikuma struktūras balstītu izteikumu norobežošana	126
7. Konsituatīvo saistījumu raksturojums pēc motivācijas	132
7.1. Kontekstuāli motivēti un situatīvi motivēti izteikumi	132
7.1.1. Situatīvi motivētas redukcijas izpratne	132
7.1.2. Kontekstuālās un situatīvās redukcijas norobežošana	139
7.1.3. Situatīvo saistījumu norobežošana no konsituatīvi nesaistītiem izteikumiem	141
7.2. Konsituatīvo saistījumu novietojums attieksmē pret motivētājvienību	149
7.2.1. Kontakta un distanta motivācija	149
7.2.2. Prepozitīva un postpozitīva motivācija	152
7.3. Konsituatīvo saistījumu un motivētājvienības strukturālās un semantiskās attieksmes	155
8. Konsituatīvo saistījumu raksturojums pēc patstāvīguma	165
8.1. Parcelācijas izpratne valodniecībā	165
8.2. Parcelātu tipi	169
8.2.1. Vienkārša teikuma komponentu parcelāti	169
8.2.1.1. Predikatīvo komponentu parcelācija	170
8.2.1.1.1. Izteicēja parcelācija	170
8.2.1.1.2. Teikuma priekšmeta parcelācija	173
8.2.1.2. Sekundāri predikatīva komponenta parcelācija	174
8.2.1.3. Determinantu parcelācija	178
8.2.1.4. Objekta nozīmes paplašinātāju parcelācija	178
8.2.1.5. Adverbiālas nozīmes paplašinātāju parcelācija	180
8.2.2. Salikta teikuma daļu parcelāti	182
8.2.2.1. Palīgteikumu parcelācija	182
8.2.2.2. Sakārtotas teikuma daļas parcelācija	185
Nobeigums	191
Apzīmējumu un saīsinājumu saraksts	192
Literatūras saraksts	193
Avoti	199

Ievads

Pašreizējā sintakses attīstības posmā īpašu nozīmību iegūst teksta kā augstākā sintakses līmeņa pētījumi, jo tekstā savijas sintakses zemāko līmeņu parādības ar jaunām, tikai tekstam raksturīgām iezīmēm. Nepieciešams identificēt un definēt teksta vienības, raksturot to saistīšanas līdzekļus. Gan teikuma, gan teksta sintaksē sevišķi svarīga ir nepilno struktūru problēma, kas veido saistītājposmu starp diviem sintakses līmeņiem – teikumu un tekstu. Problēmas aktualitāti nosaka arī nepilno struktūru kvantitātes palielināšanās mūsdienu daiļliteratūras tekstos.

Latviešu valodniecībā izveidojusies tradīcija teksta vienību izpētē balstīties uz teikuma struktūras izpētē iegūtajām atziņām, un tā paturēta arī šajā darbā. Tomēr līdz šim trūkst vienotas teksta vienību tipoloģijas, kas aptvertu visus mūsdienu latviešu valodā sastopamos izteikumus un nebūtu iekšēji pretrunīga.

Pārskatāmi arī daži teikuma sintakses jautājumi: jānoskaidro teikuma dziļās un virsējās struktūras jēdzieni un savstarpējās attiecības, nepieciešama orientācija uz semantisko izpēti aspektu.

Tātad **promocijas darba aktualitāti** nosaka jaunu teorētisku pētījumu nepieciešamība latviešu sintaksē, īpaši teksta sintaksē.

Promocijas darba mērķis ir izpētīt konsituatīvi saistītus izteikumus, raksturot konteksta un situācijas lomu to izveidē un konstatēt konsituatīvo saistījumu tipus.

Promocijas darba novitāti nosaka tas, ka izveidota jauna konsituatīvi saistītu izteikumu klasifikācija, balstoties uz mūsdienu latviešu rakstu valodas (galvenokārt daiļliteratūras valodas) materiāla.

Promocijas darba teorētiskā un praktiskā nozīme ir tā, ka izveidoto klasifikācijas sistēmu var izmantot citu valodas funkcionālo paveidu – sarunvalodas, publicistikas valodas – pētījumos. Darbs var būt ierosme turpmākiem pētījumiem latviešu valodniecībā.

Pētījumā izmantotais **valodas materiāls** ir galvenokārt daiļliteratūras ekscerpti – autores kartotēka. Valodas materiāla ekscerpēšanā piedalījušies arī Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātes studenti. Citētajiem piemēriem minētas vai nu tikai autora, vai autora un avota norādes; avotu norādes ir šifrētas. Kartotēkā ietilpināti un piemēriem izmantoti arī promocijas darba autores valodas piemēri.

Darbā izmantota **aprakstošā metode** un **distributīvā jeb kontekstoloģiskā**, kā arī **transformatīvā** analīze.

Promocijas darba **teorētiskais pamats** ir latviešu un ārzemju valodnieku pētījumi par teksta un izteikuma sintaktiskās un semantiskās struktūras jautājumiem.

Darba aprobācija. Promocijas darbs apspriests Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātes Baltu valodu katedras sēdē. Par promocijas darba tēmu ir vairākas publikācijas un nolasīti vairāki referāti starptautiskās zinātniskās konferencēs. Pētījuma teorētiskās atziņas un praktiskais valodas materiāls izmantots, docējot mūsdienu latviešu literārās valodas sintakses kursu, kā arī semantikas kursu Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātē.

Darba struktūra. Promocijas darbu veido astoņas nodaļas ar apakšnodaļām. Pirmajā nodaļā aplūkots teksta jēdziens, tā dažādās izpratnes un vieta valodas sistēmā. Tiek raksturotas teksta vienības un to saistīšanas līdzekļi. Tā kā mūsdienu sintakses, īpaši teksta sintakses, pētījumos īpaša uzmanība pievēršama izteikuma semantiskajai struktūrai, promocijas darbā šai problemātikai veltīta otrā nodaļa. Trešajā nodaļā noskaidrots konsituatīvo saistījumu jēdziens un šo vienību norobežošana no konsituatīvi nesaistītām teksta vienībām, parādīta konteksta un situācijas loma teksta vienību struktūras izveidē un izpratnē. Ceturtajā nodaļā dots pārskats par konsituatīvo saistījumu interpretāciju latviešu valodniecībā. Piektā nodaļa veltīta konsituatīvo saistījumu klasifikācijas principiem un analīzes metodēm. Īpaša uzmanība pievērsta sintaktiskās redukcijas jēdzienam un redukcijas izpausmei vienkāršā un saliktā teikumā. Tālākajās trijās nodaļās dots konsituatīvo saistījumu raksturojums no trim dažādiem viedokļiem. Sestā nodaļa sniedz konsituatīvo saistījumu raksturojumu pēc gramatiskās strukturējamības. Apakšnodaļās detalizēti aplūktas gramatiski strukturējamas jeb reducētas vienības, gramatiski nestrukturējamas, kā arī sinkrētiskas vienības. Raksturots sinkrētisma jēdziens un tā izpausmes dažādos sintakses līmeņos. Septītajā nodaļā konsituatīvie saistījumi raksturoti no motivācijas viedokļa, savukārt astotajā nodaļā dots konsituatīvo saistījumu iedalījums pēc patstāvības. Īpaša uzmanība pievērsta parcelācijas jēdzienam un šī procesa attieksmēm ar sintaktisko redukciju.

Darbam pievienots avotu un teorētiskās literatūras saraksts (ar attiecīgajiem šifriem). Tekstā atsauces uz literatūru liktas kvadrātiekvās atbilstoši šifriem. Iekavās vispirms norādīts autora uzvārds. Ja darbam ir divi autori, to uzvārdi atdalīti ar komatu; ja autoru ir vairāk nekā divi, minēts tikai pirmais un dota norāde *u.c.* Ja autoram literatūras sarakstā minēti vairāki darbi, tie ir numurēti un citētā darba numurs norādīts tūlīt aiz autora uzvārda. Tālāk aiz komata pēc vajadzības norādīta

lappuse (vai lappuses). Ja norādīts viss darbs kopumā, lappušu norāžu nav. Ja minēti vairāki darbi, tie atdalīti ar semikolu.

1. Teksta vienības un to izpētes aspekti

Sintakse ir vienīgais valodas līmenis, kas ir tieši saistīts ar domāšanas un saziņas procesu, pārējo līmeņu vienības – tikai pastarpināti. Turklāt saziņā parasti izmantojam nevis atsevišķus teikumus, bet gan semantiski saistītas izteikumu virknes – tekstu. Tomēr teksta izpratnē nav vienotības un ir daudz problemātisku jautājumu. Iemesli tam ir vairāki: 1) tekstā kā augstākajā valodas līmenī funkcionē visa valodas sistēma, tas nosaka teksta sarežģītību, 2) terminu *teksts* lieto dažādās nozīmēs, 3) teksts tiek pētīts no dažādiem viedokļiem, tāpēc ir liela pieeju un metožu daudzveidība.

F. de Sosīrs atzīst, ka lingvistikā skata punkts rada pētāmo objektu. Ja valodas parādības skata vienlaikus no vairākiem viedokļiem, lingvistikas objekts kļūst par daudzveidīgu, savstarpēji nesaistītu parādību gūzmu. [Sosīrs, 16] Tādēļ vispirms ir svarīgi pievērsties sintakses vienību izpētes aspektiem.

1.1. Izpētes aspekti sintaksē

Raksturojot sintakses vienību izpētes aspektus, tiek lietota daudzveidīga terminoloģija: formālais, strukturālais, semantiskais, funkcionālais, komunikatīvais, statiskais, dinamiskais un citi aspekti. Ne vienmēr ir skaidrs, kādas ir šo aspektu savstarpējās attiecības un kādu konkrētu pieeju sintakses pētījumiem tie paredz.

Sintakses izpētē, pirmkārt, lietderīgi šķirt **struktūras** jeb **statisko** aspektu un **funkcijas** jeb **dinamisko (komunikatīvo)** aspektu. Šāds izpētes aspektu šķīrums saistīts ar valodas un runas pretstatījumu. Valodas vienības ir vispārinātas, abstraktas, tās pieder pie valodas sistēmas, turpretim runas vienības ir konkrētas. Valoda ir gatavs produkts, ko runātājs pasīvi reģistrē, turpretim runa ir individuāls gribas un saprāta akts. [Sosīrs, 21–22] Runa ir valodas sistēmas konkrētā realizācija, valoda darbībā. Kā atzīst F. de Sosīrs, šķirot valodu un runu, tiek atdalīts: 1) sociālais no individuālā, 2) būtiskais no mazāk svarīgā, kam zināmā mērā gadījuma raksturs. [Sosīrs, 21]

Struktūras aspektā tiek pētītas valodas parādības jeb vispārīgais, turklāt gan šo vienību forma, gan saturs. Turpretim dinamiskais aspekts pievēršas valodas vienību konkrētai realizācijai un pārveidojumiem tekstā. Struktūras aspektā teikums ir autonoms un pašpietiekams. Dinamiskā aspektā tiek pētīts teikums lingvistiskā un ekstralingvistiskā kontekstā.

A. Bondarko dinamisko izpētes aspektu nosauc par funkcionālu un atzīst, ka tas saista valodas sistēmu ar runas sistēmu. Valodas vienību funkcionēšana ir aktualizācijas un mijiedarbes process runā. [Bondarko 1, 39] Funkcionālajam aspektam ir pretstatāms sistēmiski kategoriālais aspekts, kas aplūko valodas gramatisko sistēmu kā nozīmju un līdzekļu potenciālu. [Bondarko 1, 3] Funkcionālās gramatikas uzdevums ir gramatisko vienību funkcionēšanas dinamiskā aspekta izpēte saistībā ar dažādu valodas līmeņu vienībām.

V.Gaks norāda, ka statiskā aspektā valodas fakti tiek klasificēti, turpretim dinamiskais aspekts aplūko vienu valodas faktu pāreju citos. [Gaks 3, 40]

G. Kolšanskis savukārt runā par komunikatīvo lingvistiku, kas skata valodu kā dinamisku sistēmu, t.i., kā runas darbību. Strukturālā lingvistika, gluži pretēji, abstrahē katru valodas vienību un pārvērš to patstāvīgā modelī, kura tālākos pārveidojumus nosaka nevis konkrētās vienības komunikatīvais uzdevums, bet šīs vienības iespējamo transformāciju iekšējais potenciāls. [Kolšanskis, 5]

Otrkārt, sintaksē būtisks ir **semantiskā** un **formālā** izpētes aspekta pretstatījums. Autore pievienojas viedoklim, ka tieši nozīme valodā ir pati svarīgākā. Valoda eksistē tāpēc, lai izteiktu domu saturu, tādēļ jebkuri mēģinājumi abstrahēties no nozīmes un balstīt sintakses pētījumus tikai uz formālām pazīmēm ir neauglīgi. Semantiskā pretstatījums strukturālajam gramatikā ir bezjēdzīgs (t.s. strukturālie sintaktiskie sakari, piemēram, predikatīvais, ir semantiski, ne tikai tīri formāli). Par formas un satura attieksmēm sintaksē būs runa turpmākajās nodaļās.

Pievēršoties valodas semantiskajai pusei, jānoskaidro funkcijas un nozīmes attieksmes. Tā kā, pētot valodas vienības funkcijas aspektā, neizbēgami jāsaskaras ar nozīmi (turklāt šos terminus bieži var lietot vienu otra vietā, piem., vārdformas lietojums izteicēja funkcijā vai ar izteicēja nozīmi), nepieciešams saprast, vai funkcija un nozīme ir divi nosaukumi vienai un tai pašai parādībai, vai arī starp tām pastāv būtiska atšķirība. O.Jespersens norāda, ka, pētījot valodu, jānosaka attiecīgās valodas vienības funkcija jeb lietojums un tā arī ir atbilde uz jautājumu *ko tas nozīmē?*. [Jespersens, 40]

Kā iepriekš noskaidrots, funkcionālā pieeja sintaksē pievēršas katras vienības lomai komunikācijas procesā, bet ne tikai – tā prasa raksturot arī vienības lomu teikuma izveidē. [Zolotova 1, 9] Tā ir plaša funkcijas izpratne, jo “loma teikuma izveidē” faktiski attiecas uz valodas struktūru. Sintakse vienmēr ir savā veidā funkcionāla, jo bez funkcijas jēdziena nevar iztikt arī, pētot sintakses parādības

statiskā aspektā. Šādā veidā funkcionālais strukturālajam nav pretstatāms. G.Zolotova atzīst, ka termins *funkcija* nav viennozīmīgs un ir pārslogots (tāpat kā daudzi citi lingvistikas termini), tomēr tas nemazina tā lomu sintakses teorijā. [Zolotova 1, 13]

A. Bondarko šādi raksturo nozīmes un funkcijas attieksmes: nozīme attiecas uz sistēmiski kategoriālo aspektu, nozīme ir formas saturs, tās sistēmiski nozīmīga iekšēja īpašība. Nozīme tāpat attiecas uz valodas sfēru. Kategoriālā nozīme paliek nemainīga, bet to var lietot dažādās funkcijās ārpusvalodisku mērķu sasniegšanai. Funkcija sakņojas nozīmē, bet atšķiras ar vērstību uz ārpusvalodisku mērķi. [Bondarko 1, 31–32] Tāpat funkcija ir runā realizēta nozīme, resp., konkrēta nozīme. Šādam uzskatam var pilnībā pievienoties. Formas kategoriālā nozīme neietver to, kas izriet no konteksta un runas situācijas, turpretim funkcijā parādās formas mijiedarbe ar apkaimi. Kategoriālā nozīme ir semantiskā potenciāla centrs, kodols, bet ne visi tā elementi. Kategoriālās nozīmes katrā valodā veido relatīvi slēgtu sistēmu. Funkcijas veido atvērtu un daudz plašāku sistēmu. Funkcija kā potenciāls sakņojas formas kategoriālajā nozīmē valodas sistēmā. [Bondarko 1, 33]

V.Gaks uzskata, ka semantisku pieeju valodas parādībām var realizēt gan statiskā, gan dinamiskā aspektā. Statiskā aspektā tiek parādīta vienas gramatiskas formas nozīmju daudzveidība, turpretim dinamiskā aspektā tiek pētīts, kādā veidā un ar kādiem nosacījumiem viena nozīme pāriet citā. Tādā gadījumā šī pieeja ir funkcionāla. [Gaks 3, 40] Tāpat funkcionāls skatījums apvieno semantisko un dinamisko pieeju valodas vienību izpētē.

Treškārt, sintakses parādības skatāmas **sintagmātiskā** un **paradigmatiskā** aspektā. Sintagmātiskie sakari ir lineāri sakari starp valodas vienībām, tie veidojas runas plūsmā un ir tieši novērojami, turpretim paradigmatiskie sakari ir vispārināti, izsecināti. Sintakse nodarbojas galvenokārt ar sintagmātisko sakaru izpēti. Tomēr vienlīdz svarīgi ir paradigmatiskie sakari, respektīvi, saistība ar citām līdzīgām parādībām, teikuma formu sistēma un regulārās realizācijas. Tas attiecas gan uz atsevišķu vārdformu, gan uz sintaktisko modeli kā veselumu. Nepieciešams salīdzināt dažādus teikuma modeļus ar vienu semantiku, tāpat vienas sintaktiskās formas funkcionēšanu dažādos teikumos. Paradigmatiskie sakari latviešu valodas sintaksē ir apzināti samērā nesen [skat., piem., Kārklīšs 9; Valdmanis 3; Freimane 5, Lokmane 3], tomēr tie ļauj izprast sintaktisko parādību vietu valodas sistēmā.

1.2. Teksta jēdziens un tā vieta valodas sistēmā

Terminu *teksts* var lietot gan plašā, gan šaurā nozīmē.

Teksts plašā nozīmē ir tā pati runa, citiem vārdiem sakot, valoda lietojumā. Tādējādi teksts ir valodas funkcionēšanas forma, vienīgā tieši novērojamā valodas izpausme. Šādā aspektā galvenā uzmanība pievērsta nevis teksta struktūrai, bet gan funkcijai. Teksts tiek pētīts saistībā ar runas situāciju – ārpusvalodiskiem apstākļiem, kuros tekstu lieto. Daļa valodnieku tāpēc atzīst, ka teksta sintakse pilnībā attiecināma uz dinamisko aspektu, tā ir “cita tipa sintakse”, līdz ar to teksts uzskatāms par īpašu runas, nevis valodas līmeni. [Skat., piem., Gaks 3, 773–774]

Šaurā nozīmē teksts ir semantiski saistītu izteikumu virkne, runas vienība, ko raksturo veselums un jēdzieniska saistība. Šajā gadījumā teksts ir runas darbības produkts jeb rezultāts. Galvenā uzmanība tiek pievērsta teksta strukturālajām pazīmēm. Teksts tiek raksturots kā vienots, pabeigts veselums, starp kura vienībām pastāv gramatiska, leksiska, loģiska, stilistiska saikne. [Galperins, 18] O.Moskaļska norāda, ka tekstam raksturīga jēdzieniska vienotība un komunikatīva nozīmība. [Moskaļska, 12] Pēc apjoma teksti var būt ļoti dažādi – sākot no viena teikuma līdz pat veselam romānam, ja vien tekstam var piemērot jēdzieniskās vienotības kritēriju un funkcionālo komunikatīvās nozīmības kritēriju. [Moskaļska, 13] Tātad tekstu kā strukturālu veselumu raksturo gan semantiskais kritērijs (jēdzieniska vienotība), gan funkcionālais (teksts kā komunikatīvs veselums, kas vērsts uz noteikta mērķa sasniegšanu).

Dažkārt pirmo teksta izpratni uzskata par pārāk plašu. Lai abas pieejas norobežotu un nevajadzētu vienu terminu lietot divās nozīmēs, V.Kasevičs iesaka: ja pētī valodu kā dinamisku, darbojošos sistēmu, šādu pieeju lietderīgi saukt par **runas lingvistiku**, bet ne teksta lingvistiku. **Teksta lingvistika** turpretim ietver tekstu modelēšanu, tekstu tipoloģiju, teksta veseluma un saistības problēmas. [Kasevičs, 50] Arī Dž.Laionss norāda, ka lietderīgi šķirt runas darbību kā procesu no tās rezultāta – teksta. [Laionss 2, 21–22] Tāpēc promocijas darbā termins *teksts* tiks lietots galvenokārt šaurākajā nozīmē, proti – kā semantiski saistītu izteikumu virkne, runas darbības produkts, nevis pati runas darbība.

Pieņemot šaurāko teksta izpratni, ir svarīgi noskaidrot: 1) teksta robežas, 2) teksta piederību pie runas vai valodas sistēmas.

Tekstveidē parādās gan statika jeb valodas aspekts, gan dinamika jeb runas aspekts. Dinamiskā sintakse no statiskās nevar norobežoties. Pēc F.de Sosīra atzinuma, īstenais lingvistikas objekts ir valoda. [Sosīrs, 27] Tas nozīmē, ka, pētījot runas parādības, tajās vienmēr ir iespējams konstatēt sistēmisko. Tekstā slēptā veidā parādās valodas sistēma. V.Solncevs atzīst – runa ir sistēma, kas rodas valodas sistēmas elementiem potenciāli piemītošo sintagmātisko attieksmju realizācijas rezultātā. [Solncevs, 91] Arī runa ir sistēmiska, tikai citā veidā.

Konkrēts teksts kā runas vienība būtu jānorobežo no abstrakta tekstveides modeļa kā valodas vienības (tāpat kā teikuma modelis valodas sistēmā jāšķir no konkrēta teikuma runā). Valodas aspektā tāpēc būtu ieteicams termins “tekstveides modelis”, teksts ir tā konkrētā realizācija.

<i>Valodas aspekts</i>	<i>Runas aspekts</i>
TEKSTVEIDES MODELIS	KONKRĒTS TEKSTS
TEIKUMA MODELIS	KONKRĒTS TEIKUMS (IZTEIKUMS)

Tekstveides modeļiem ir augstāka abstrakcijas pakāpe nekā teikumu modeļiem. Visos valodas līmeņos konkrētā un abstraktā attieksmes nav vienādas. Katru augstāko līmeni raksturo arvien abstraktākas valodas vienības un arvien daudzveidīgāka šo abstrakto vienību realizācija runā. Tāpēc daži valodnieki, piem., V.Solncevs, pat teikumu atzīst par runas vienību. “Teikuma komunikatīvā daba ir šķērslis, kas neļauj tam pārvērsties par valodas vienību.” [Solncevs, 174] V.Gaks uzsver, ka teksta līmenī struktūras shēmas nav iespējams konstatēt. Tieši tāpēc grūti novelkamas robežas starp frāžkopām, nav viegli konstatējami tekstveides līdzekļi. [Gaks 3, 774] Piekrītot tam, ka teksts ir galvenokārt runas vienība, tomēr jāpieļauj arī tekstveides modeļu kā abstraktu valodas vienību eksistence. Noteikti informatīvie modeļi, pēc kuriem tekstu veido, neapšaubāmi pastāv, piemēram, kulinārijas recepte, lietošanas pamācība, teātra afiša. Mākslinieciskais teksts ir mazāk reglamentēts, tomēr arī tajā ir noteikti modeļi.

Šādu vispārinātu paraugu, modeļu apzināšana ir svarīga arī tad, ja valodas parādības tiek pētītas dinamiskā aspektā. Vispārīgais veidojas no daudziem vienveidīgiem konkrētiem atspoguļojumiem. Taču, tikko tas ir izveidojies, tam ir noteicoša loma konkrētā uztverē. [Susovs 1, 8] Tas attiecas gan uz parādību uztveri, gan uz zinātnisku pētīšanu.

A.Ļeontjevs uzsver, ka vairumā gadījumu izteikuma funkcionālā struktūra tiek skatīta kā vienkārša valodas sistēmas aktualizācija. Bet līdzekļi, kurus izmanto, veidojot konkrētu izteikumu, paši par sevi veido dinamisku sistēmu. [Ļeontjevs, 20] Valodas reālais sistēmiskums ir nevis valodas vienību noliktavas iekšējais plānojums, bet šo vienību savstarpējās saiknes un organizācija darbībā, kuras dēļ tās arī eksistē. [Ļeontjevs, 26]

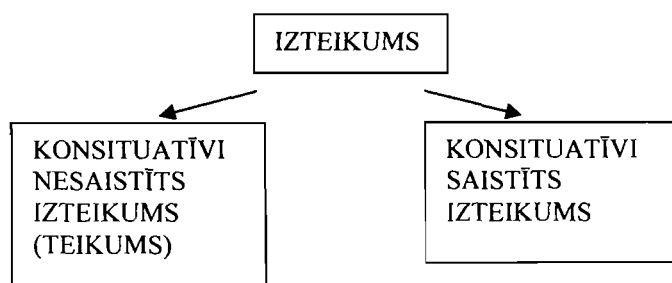
Tāpēc dinamiskā sintakse, kas pētī konkrēto, nesaraucjami saistīta ar statisko un nevar bez tās iztikt.

1.3. Teksta vienības un to saistījums

Lai varētu izveidot tekstveides modeļu aprakstu, īpaši aktuāls ir jautājums par teksta vienībām.

Visvienkāršākā teksta vienība ir **izteikums** jeb **komunikāts** – minimāla komunikatīva vienība, kas ir intonatīvi pabeigta un ko rakstos norobežo ar teikuma beigu pieturzīmi. [Kārklīšs 3, 447] Izteikums ir orientēts uz konkrēto saziņas situāciju. Lielākā daļa izteikumu ir teikumi statiskā aspektā, resp., tie veidoti pēc noteiktiem strukturāliem paraugiem. Bet tekstā ir arī tādi komunikāti, kam teikuma struktūra ir mainīta vai arī tās nav nemaz. Šādas vienības ir saprotamas tikai kontekstā, un J.Kārklīšs ierosina tās saukt par **konsituatīvi nosacītām** jeb **konsituatīvi saistītām** teksta vienībām [Kārklīšs 3, 447; Kārklīšs 7, 4]: *Billei sakāpa kamols kablā. Norija. (V.Belševica) Vārdi, vārdi... Ja varētu pagriezt atpakaļ laiku...(D.Zigmonte) Māksla? Nē, nē, ar to lai viņu liek mierā! (A.Eglītis)*

Tātad vairumā gadījumu teikums ir izteikuma strukturālais pamats. Nebūtu vēlams terminu *teikums* attiecināt gan uz vispārinātiem paraugiem, gan uz to konkrēto realizāciju tekstā. [Līdzīgu viedokli skat. Lagzdiņa 2, 23; Danešs, 128]

Sarežģīta (salikta) vienība teksta līmenī ir **frāžkopa** jeb mikroteksts. [J.Rozenbergs lieto terminu *viršfrāzes vienība* – skat. Rozenbergs, 154] Frāžkopa ir

saturiski cieši saistīts un relatīvi pabeigts izteikumu kopums. Frāžkopu parasti veido 3–7 teikumi:

Tauta, tāpat kā jebkurš dabisks veidojums zem saules, ir pakļauta noteiktām likumībām un noteiktai kārtībai. Ja tu esi bērzs, tavi zari neaugs kā ozolam. Ja tu esi liepa, tavi zari neaugs kā bērzam. Un ne jau zaram pašam izšķirt, cik tālu tam sniegties. Un ne jau lapai pašai noteikt, kur augt – galotnē vai pazarē. Ja būsīm vajadzīgi – mēs pastāvēsim. (Z.Skujņš)

Nereti līdzīgā nozīmē lieto terminu **diskurss**. Tomēr diskursa izpratnē nav vienotības. “Diskurss ir organizējamā vienība, kas ir tematiski vienota koordinācijā ar rematiskajiem komponentiem.” [Valdmanis 1, 73] “Diskurss ir runas nogrieznis, ko dziļajā semantiskajā līmenī var atspoguļot kā vienu attieksmju tīklu.” [Līčs, 285] Ir arī plaša diskursa izpratne, piemēram – diskurss ir saistīts teksts kopā ar ekstralingvistiskiem faktoriem [BES, 136] jeb teksts kā sociāla procesa sastāvdaļa. [Vagle u.c., 35] Apvienojot visas izpratnes, var secināt, ka termins tiek lietots vairākās nozīmēs. Diskurss ir: 1) tas pats kas frāžkopa, proti, teksta vienība, kas lielāka par teikumu, teksta fragments ar noteiktu iekšējo organizāciju, 2) valoda lietojumā jeb runa – sinonīms terminam *teksts* plašākajā nozīmē, 3) saruna jeb runātais teksts – runātāja un klausītāja aktīva saskarsme (turpretim *teksts* ir produkts, ziņojums bez attieksmes pret runas situāciju), 4) teksts mijiedarbē ar apkārtējo pasauli – saistīts teksts kopā ar sociāliem, psiholoģiskiem, kultūras un citiem faktoriem. [Milsa, 1–28] Kā daudznozīmīgs termins *diskurss* nav atzīstams par lietderīgu.

Teksta vienību saistījums ir galvenais tekstveides faktors. Tas raksturojams gan gramatiskā, gan abstrakti semantiskā aspektā. Tomēr šo saistījumu ir grūtāk noteikt nekā saistījumu starp vārdiem teikumā, jo, kā atzīst V.Gaks, runātājs jau iepriekš zina, kā viņš apvienos vārdus teikumā, taču viņš nevar tik droši paredzēt, kā apvienos teikumus tekstā, tāpēc tekstveides likumi atšķiras no teikuma uzbūves likumiem. [Gaks 3, 774] Īpaši svarīgi ir tas, ka teksta līmenī gramatiskiem līdzekļiem pievienojas leksiski un intonātivi līdzekļi – teksta organizēšanā tiem ir daudz lielāka loma nekā teikuma organizēšanā.

R.Jakobsons attieksmes starp reglamentēto un patvaļīgo dažādos valodas līmeņos skata šādi: “Dabiskā valodā pastāv kāda stingra dualitāte: leksiskajām un idiomātiskajām vienībām – pilnīgi gataviem kodējumiem – ir principiāli citāda iedaba nekā sintaktiskajiem stereotīpiem – kodējumu matricām, kas pēc samērā brīvas izvēles aizpildāmas ar leksiskām vienībām. Ar vēl brīvāku kombinēšanu un pēc vēl

elastīgākām organizēšanas regulām no teikumiem veidojamas augstākas diskursa vienības.” [Jakobsons, 106–107] Arī J.Kārklīšs atzīst, ka sakari, kas nodrošina teksta vienību saistījumu, ir daudzveidīgi: “Attiecsmes starp teksta vienībām regulē īpaši konsituatīvi sakari, kas var balstīties uz iepriekšējo sintakses apakšvienību sintaktiskajiem sakariem, bet var būt arī specializēti.” [Kārklīšs 5, 74]

Lai raksturotu teksta vienību saistījumu no dažādiem viedokļiem, lieto terminus **kohēzija** un **koherence**. To attiecsmes aptuveni atbilst formas un satura attiecsmēm. [Laionss 2, 236] Kohēzija ir teksta vienību saistījums, kura izteikšanai ir noteikti formāli līdzekļi. Šie līdzekļi var būt leksiski vai gramatiski – partikulas, saikļi, vietniekvārdi un citi deiksi, perifrāzes, sinonīmi vai citi atkārtotas nosaukšanas veidi. Viens no saistījuma izteikšanas veidiem ir arī redukcija: – *Vai esi viņu redzējis?* – *Nē, neesmu.* [Laionss 2, 263] Ja “nepilnos” izteikumus aizstāj ar pilniem, kohēzija zūd. Koherence turpretim ir abstrakta satura saistība, kam nav formālu izteiksmes līdzekļu un kas balstās uz iepriekš teiktā vai arī vispārīgām zināšanām. [Laionss 2, 264] Arī tāds teksts, kurā nav nekādu formālu saistījuma izteikšanas līdzekļu, var būt jēgpilns, piemēram: *iekāpt autobusā – maciņš – mētāties – pacelt – aiznest – atradumu galds.* Koherence var būt 1) teksta nosacīta (klausītājs uztver saistību tāpēc, ka zina iepriekšējo tekstu), 2) vispārīgo zināšanu nosacīta (uztvērējam un teksta autoram ir kopīgas zināšanas par pasauli). [Brinkners, 42] Tādējādi kohēzija ir ārēji motivēts un ar deiktiskiem u.tml. līdzekļiem izteikts konkrēts sakars, turpretim koherence – iekšēji motivēts pieredzē balstīts vispārināts sakars starp teksta vienībām.

1.4. Teksta sintakses uzdevumi

Raksturojot teksta valodniecisku pētīšanu, paralēli tiek lietoti termini **teksta lingvistika** un **teksta sintakse**. Ar terminu *teksta lingvistika* lietderīgi nosaukt vispārīgo teksta teoriju, turpretim *teksta sintakse* ir šaurāks jēdziens – tā ir gramatikas daļa un pētī tekstu vienīgi gramatiskā aspektā. Tā izmanto to pašu jēdzienu sistēmu, kas izstrādāta, pētot teikumu.

Teksta sintakses ietvaros risināmi vairāki gramatiskās struktūras jautājumi.

Pirmkārt, teksta sintakses uzdevums ir izpētīt vienkāršas teksta vienības, proti, izteikumus, īpaši tos, kuriem nav pilnas teikuma struktūras, veidot šo komunikātu tipoloģiju. Tikai noskaidrojot visvienkāršāko jeb elementāro izteikumu tipus, var nonākt pie sarežģītāko teksta vienību tipoloģijas. Vienību strukturālo un funkcionālo īpatnību izpētē jānoskaidro, cik tipiski ir teikuma struktūras pārveidojumi, vai to

pamatā ir noteikti modeļi. Kaut arī ikviens izteikums ir unikāls, jebkurš valodnieks, tos pētot, vispārina, runā par izteikumu tipiem. [Palmer 1, 41] Šie tipi ir atvasināti no teikuma modeļiem, tāvad varam runāt par sekundāriem (dinamiskiem) modeļiem. Jāpētī arī apkaimes jeb konteksta struktūra, proti, izteikumu saiknes un mijiedarbe tekstā. “Paraugstruktūru pārveidojumi konteksta un konsituācijas nosacījumu ietekmē .. ietilpst teksta sintakses un pragmatikas kompetencē.” [Lagzdiņa 3, 13] S.Lagzdiņa uzsver šādu pētījumu nozīmību vienotas sintakses sistēmas izveidē: “Tā kā teksta sintakses tiešais objekts ir teksts kā veselums un tā vienību savstarpējais saistījums, tad “nepilno” struktūru problēma teikuma aspektā teksta pētījumos vispār netiek izvirzīta. Tādējādi pietrūkst saistītājposma starp tradicionālo teikuma sintaksi un teksta sintaksi, pārejas no teikuma līmeņa uz teksta līmeni, no teikuma valodas sistēmā uz teikumu lietojumā.” [Lagzdiņa 1, 127]

Otrkārt, teksta sintakses uzdevums būtu pētīt plašākos veidojumus – frāžkopas, rindkopas. Tomēr jāatzīst, ka, meklējot saistību starp saliktām vienībām, to atrodam galvenokārt abstrakti semantiskā, nevis gramatiskā plāksnē. A.Ļeontjevs atzīst, ka “teksta veselumu nevar noteikt lingvistiski”. [Ļeontjevs, 28] Tādēļ teksta makrostruktūras pētījumi attiecas galvenokārt uz teksta lingvistiku, mazāk – uz teksta sintaksi.

Tāvad pašreizējā teksta sintakses attīstības posmā par vissvarīgāko jāatzīst elementāru teksta vienību – izteikumu – tipoloģija. Jāpanāk, lai tā iekļautos vienotā sintakses sistēmā, proti, tipoloģijai jābalstās uz sintakses centrālās, svarīgākās vienības – teikuma – izpratnes. Valoda ir pamats runas darbībai, tāvad valodas parādībām ir jābūt klasifikācijas pamatā. [Sosīrs, 27]

Izteikumu tipoloģija jābalsta uz būtiskām pazīmēm. Par formām svarīgākas ir nozīmes un funkcijas. Pareizāk sakot, jāskatās, ar kādām formām tiek izteikta katra nozīme. Dzīvajā valodā forma, saturs un funkcija nav šķirami. Analīzē tos norobežojot, jāparāda šo faktoru vienība. G.Zolotova atzīst, ka sintaksē semantiskais ne tikai nav pretstatāms gramatiskajam, bet veido tā neatņemamu sastāvdaļu. Forma, struktūra sintaksē ir semantiski nosacīta. [Zolotova 1, 26]

Tādējādi teksta sintakse pētī valodu lietojumā, noskaidrojot vispārīgo, likumsakarīgo, nevis atsevišķus runas faktus.

2. Izteikuma semantiskā struktūra

Tā kā valodas vienību semantiskais aspekts ir pats nozīmīgākais, bet latviešu valodniecībā līdz šim nav sistēmisku izteikuma semantikas pētījumu, pirms izteikumu tipu detalizēta raksturojuma nepieciešams veidot pārskatu par sintaktiskās semantikas līmeņiem. Tas ir īpaši svarīgi tāpēc, ka valodas saturs nav viendabīgs. Valodas semantiskā puse ir daudz sarežģītāka un bagātāka par formālo. Ir dažādi nozīmju veidi, un sintaksē, īpaši tekstā, ir nozīmīgi visi.

Izteikuma semantiku veido:

- 1) specifiski sintaktiskas jeb teikuma līmeņa nozīmes,
- 2) ar vārdu un vārda formu saistītās nozīmes – gan leksiskās, gan gramatiskās.

Daļa nozīmju ir raksturīgas teikumam kā valodas vienībai, citas raksturo izteikumu kā runas vienību. Tās ir komunikatīvās nozīmes, kas piemīt konkrētam izteikumam un tādējādi aktualizē abstrakto teikumu, piesaista to runas situācijai.

2.1. Sintaktiskās nozīmes

Teikumam ir sava patstāvīga semantika, kas nav atkarīga no vārdformu leksiskajām nozīmēm, – tāpat tās ir nozīmes, kas raksturīgas vienīgi sintakses līmenim. Turklāt teikums vienā gramatiskajā formā apvieno vairākas dažādu abstrakcijas līmeņu nozīmes. Citiem vārdiem sakot, teikums ir valodas vienība ar daudzpakāpju jēdzienisko struktūru.

Šīs dažādās nozīmes dažādu autoru darbos ir sistematizētas atšķirīgi. Autore pamatos balstījusi uz krievu valodnieka V.Susova veidotās shēmas un akceptējusi viņa lietoto terminoloģiju. [Susovs 1] V.Susovs runā par trim līmeņiem teikuma semantikā, katrā līmenī teikumam ir sava struktūra ar atšķirīgām semantiskās struktūras vienībām. Šie trīs līmeņi jeb trīs semantiskās apakšsistēmas ir: relāciju struktūra, predikācijas struktūra un komunikatīvā struktūra.

2.1.1. Relāciju struktūra

Visdziļākais līmenis teikuma semantikā ir relāciju struktūra. Tā ir vērsta uz objektīvo realitāti – atspoguļo kādu notikumu, procesu vai, vispārīgi sakot, “lietu stāvokli” reālajā īstenībā.

Konkrēts teikums nosauc konkrētu notikumu – denotātu. Teikuma denotātu sauc par situāciju. [Susovs 1, 15] Situācija ir sistēma, kurā mijiedarbojas priekšmeti

un pazīmes. Priekšmeti ir patstāvīgi, pazīmes – attieksmes, īpašības, darbības, stāvokļi – ir viss, kas kādam priekšmetam piemīt.

Īstenības attieksmes valodā tiek atspoguļotas vispārinot. Katra konkrēta situācija tiek valodiski aprakstīta ar kāda abstrakta modeļa jeb loģiskas shēmas starpniecību. [Susovs 1, 31] Šādas tipveida struktūras sauc par relāciju struktūrām, un tās ir nepieciešamas, lai varētu sakārtot jeb organizēt informāciju. Piemēram, vienas no tipiskākajām un valodā visbiežāk sastopamajām ir attieksmes *agenss (darbības darītājs) – darbība – pacienss (darbības uztvērējs)*: *Pēteris stāda kokus, Bērns zīmē pasauli.*

Tās vai citas relāciju struktūras izvēli nosaka atspoguļojamās situācijas objektīvā uzbūve vai arī subjektīvais dalījums, ko veido runātājs pēc citu situāciju parauga. [Susovs 2, 62] Tātad relāciju struktūra gan atspoguļo elementu attieksmes reālajā īstenībā, tomēr tā ir lielā mērā valodas nosacīta. Varam teikt, ka relāciju struktūra ir divpusēji nosacīta – tā ir tīkls, ko cilvēka domāšana un valoda uzklāj īstenībai ar mērķi to atspoguļot valodiski. E.Benvenists norāda: “Tādi jēdzieni kā process un objekts neatspoguļo reālās īstenības iezīmes, tie ir valodiskā atspoguļojuma rezultāts, un šis atspoguļojums var būt atšķirīgs dažādās valodās. Tās nav iezīmes, kas iekšēji piemīt dabai un ko valoda tikai reģistrē, tās ir kategorijas, kas radušās dažās valodās un tiek projicētas reālajā īstenībā.” [Benvenists, 168] Arī A.Bondarko ir līdzīgās domās: “Absolūta subjekta, objekta un predikāta semantikas brīvība, neatkarība no valodiskās interpretācijas nav iespējama. Paši jēdzieni *subjekts, predikāts, objekts* kā semantiskas vienības tiek izdalīti ne tikai realitātes atspoguļošanas rezultātā, bet arī šos jēdzienus regulāri realizējot sintaktiskās struktūrās. .. Tikai, pateicoties sintaktiskām konstrukcijām *teikuma priekšmets – izteicējs – papildinātājs*, stabilizējas atbilstošās semantiskās vienības. Sintaktisko vienību valodiskais dalījums stabilizē un sistematizē to semantisko vienību diskretumu, kura stimuls ir ārējā pasaule.” [Bondarko 2, 29] Tātad semantiskām vienībām ir ontoloģisks pamats, bet to noformēšanā un stabilizēšanā būtiska ir valodas atgriezeniskā ietekme.

Relāciju struktūras vienība ir **relatēma**. Relatēmas reprezentē atsevišķus situācijas elementus un rāda katra dalībnieka lomu situācijā. Relatēmas sauktas arī par semantiskajām valencēm [Apresjans 1, 119–133], semantiskajām funkcijām [Jakaitiene, 62–63], semantiskajām lomām [Plungjans, 165; Testeļecs, 209], jēdzieniskajām lomām [Palmer 2, 4–6], tematiskajām lomām [Saīds, 139], dziļās

struktūras locījumiem [Filmors, 152–158]. Relatēmu skaits nav iepriekš noteikts un nav galīgs, dažādi autori sniedz atšķirīgus relatēmu sarakstus. Piemēram, J. Apresjans piedāvā 25 relatēmas jeb semantiskās valences: subjekts, kontragenss, objekts, saturs, adresāts, recipients, starpnieks, cēlonis, vieta, instruments, līdzeklis u.c. [Apresjans 1, 125] E. Jakaitiene dod 23 semantisko funkciju nosaukumus, norādot, ka tas ir tikai viens no iespējamiem semantisko lomu sarakstiem: agenss, procesants, statants, percipients, pacienss, kontents, rezultants u.c. [Jakaitiene, 62–63] V. Plungjans norāda, ka semantisko lomu skaits ir 20 līdz 30: agenss, pacienss, eksperienss, stimulss, adresāts, recipients, benefaktīvs, instruments, cēlonis, avots, mērķis, trajektorija, vieta u.c. [Plungjans, 165–166] Līdzīgs relatēmu jeb tematisko lomu skaits tiek dots arī citu autoru darbos. [Par to skat., piem., Saīds, 140–155]

Ar relatēmu izpratni saistās vairākas problēmas. Pirmkārt, grūtības sagādā relatēmu precīza definēšana un līdz ar to arī nosaukšana, proti, semantiskās metavalodas jeb apraksta valodas izvēle. Tas arī saprotams, jo semantikas teorijās vienmēr saskaramies ar zināmu semantisko kategoriju neskaidrību un to savstarpējas norobežošanas problēmu. Piemēram, *beneficiensa* (arī *benefaktīva*) relatēma dažādos avotos definēta atšķirīgi: 1) situācijas dalībnieks, kura labā darbība tiek veikta – *Viņa izcepa man kūku* [Saīds, 141], 2) dalībnieks, kura intereses situācija skar (vai arī dalībnieks, kas izmantos darbības rezultātu) un kas nav ne agenss, ne pacienss – *Ēzelītim nozaga asti* [Plungjans, 165], 3) dzīva būtne, ko darbība ietekmē netieši un kas darbības rezultātā ko iegūst – *Zēns nopirka meitenei grāmatu* [Palmer 2, 10]. Beneficienss semantiskā tuvuma dēļ dažkārt grūti norobežojams no citas relatēmas – *recipiensa*, kas tiek definēts šādi: 1) dalībnieks, kura īpašumā nonāk pacienss mērķtiecīgas agensa darbības rezultātā – *Kareivis saņēma vēstuli* [Plungjans, 165], 2) īpašs mērķa paveids, kas iesaistīts īpašuma maiņas darbībā – *Viņš pārdeva man savu veco mašīnu* [Saīds, 143]. Savukārt dažas perifēriskas relatēmas vispār grūti nosakāmas un semantisko lomu sarakstos pat netiek minētas, piemēram, tādos teikumos kā *Man niez auss, Grāmata maksā piecus latus*. Jāpiekrīt autoriem, kas uzskata, ka pilnīgu relatēmu jeb semantisko lomu sarakstu izveidot acīmredzot nav iespējams. [Testeļecs, 214; Palmer 2, 5] Grūtības rodas ne tikai, nošķirot perifēriskās jeb retāk sastopamās relatēmas, bet arī definējot un norobežojot bieži lietotas relatēmas. Relatēmu skaits principā ir bezgalīgs, jo vienmēr būs iespējams pievienot jaunas.

Otrkārt, problemātisks ir jautājums par relatēmu vispārinājuma pakāpi. Pārlicka konkretizācija, detalizējums nav lietderīgs. Ja relatēmu skaits ir liels, tām ir zema vispārinājuma pakāpe un tās konkrētībā tuvinās leksiskajām nozīmēm (piem., aspekta relatēma – *dēls līdzīgs tēvam*, rezultāta relatēma – *nokrāsot māju sarkanā krāsā*). Tāpēc vērā ņemams ir ieteikums visas relatēmas apvienot dažās. J.Apresjans ierosina 7 fundamentālās valences – subjekta, objekta, kontragensa, satura, vietas, laika, daudzuma. [Apresjans 1, 130] Viņš atzīst, ka tās veido semantiskās valodas pamatu. Ē.Jakaitiene par lietderīgām atzīst četras – subjekta, tiešā objekta, netiešā objekta, adverbiālo. [Jakaitiene, 63–64] Kas ir šāda vispārinājuma pamatā? Kas liek mums darbības darītāju jeb agensu (*viņš raksta*), stāvokļa izjutēju jeb statantu (*bērns guļ*), pārdzīvojumu izjutēju jeb eksperiensu (*es baidos*) uzskatīt par līdzīgiem? Zīmīgi, ka šiem vispārinājumiem ir tiešs sakars ar tradicionālajiem teikuma locekļu tipiem. Tātad tieši valodas formas liek saskatīt zināmu līdzību – tās lielā mērā ietekmē mūsu skatu uz lietām, tāpēc pilnīga abstrahēšanās no valodas formālās puses nav iespējama.

Tātad, treškārt, relatēmas vienmēr vismaz daļēji balstās uz tām gramatiskajām atšķirībām, kas ir attiecīgajā valodā, tāpēc tās nav tīri jēdzieniskas. Teikumiem *Mākoņi aizsedza sauli* un *Saule paslēpās mākoņos*, kā arī *Vējā lokās koki* un *Vējš loka kokus* ir viena relāciju struktūra, jo atspoguļotā īstenības situācija ir viena un tā pati, bet ar nominatīvu nosauktu situācijas dalībnieku neapšaubāmi uztveram kā aktīvāku – tātad kā darbības darītāju. Teikumos *Man salst* un *Es salstu* ar vietniekvārdu ir nosaukts stāvokļa izjutējs. Vai varētu teikt, ka minētajos piemēru pāros relāciju struktūra ir viena, tikai dažādi sintaktiskās izteikšanas paņēmieni? Nozīmes tomēr atšķiras – ar nominatīvu izteiktais izjutējs ir aktīvāks. Kurā līmenī meklēt atšķirību – relāciju līmenī vai sintakses līmenī? Kopīgs semantisks pamats ir teikumiem *Viņam ir skumji*, *Viņš ir skumjš*, *Viņu māc skumjas*, tomēr zināma nozīmes nianšu atšķirība arī nav noliedzama – vārdformai nominatīvā ir kāda aktīva darītāja nokrāsa. (Par vārdformas gramatisko nozīmju ietekmi uz teikuma semantiku skat. 2.2.)

Minēto problēmu dēļ ierosināts veidot reducētas relatēmu jeb semantisko lomu sistēmas. Piemēram, būtu iespējams šķirt divus semantisko lomu līmeņus: 1) tematisko līmeni, kas raksturo telpiskās attiecības, ar tādām relatēmām kā tēma (situācijas dalībnieks, kas darbības gaitā pārvietojas), mērķis, avots u.c., 2) darbības līmeni, kas raksturo agensa, paciensa u.c. attiecības. [Saīds, 143; Engers, Kristofešens, 196–200] Otra iespēja ir uztvert relatēmas nevis kā diskrētas un savstarpēji norobežojamas kategorijas, bet kā prototipiskas kategorijas. Proti, ir divas

prototipiskās semantiskās lomas un katra sastāv no vairākām semantiskām pazīmēm: 1) protoagenss (apzināti darbojas, izjūt vai uztver, rada pārmaiņas kādā paciensā, kustas), 2) protopacienss (darbības rezultātā mainās, ir pakļauts cita dalībnieka ietekmei, tiek skatīts attieksmē pret cita dalībnieka kustību). Prototipiskās pazīmes dažādos situācijas dalībniekos var izpausties dažādā mērā. [Saīds, 150] Ir tipiskāki un mazāk tipiski agensi (un paciensi). Jo vairāk minēto semantisko pazīmju, jo agenss (resp. pacienss) ir tipiskāks. [Saīds, 153]

Par spīti minētajiem iebildumiem, relāciju struktūras jēdziens tomēr ir lietderīgs teikuma semantikas strukturēšanā. Tas ļauj sadalīt teikumu elementārās semantiskās vienībās, kā arī parādīt vārdkopas (*vēls vakars*) un teikuma (*Vakars ir vēls*) semantisko tuvību un meklēt gramatisku atšķirību citā – augstākā – sintaktiskās semantikas līmenī. (Par predikācijas struktūru skat. 2.1.2.) Kopīgais semantiskais pamats ļauj skaidrāk apzināties atšķirīgo.

Iespējams arī, ka nemaz nav jātiecas pēc absolūta un universāla, proti – visu valodu semantiskās struktūras aprakstīšanai derīga – relatēmu saraksta. Viss ir atkarīgs no konkrēta paradigmatiska prestatījuma. Piemēram, latviešu valodas darbības vārds *patikt* un angļu valodas darbības vārds *like* izsaka vienas un tās pašas attieksmes starp dzīvu būtni, kas izjūt patiku (X), un šo izjūtu avotu (Y). Tomēr abu situācijas dalībnieku sintaktiskā izpausme atšķiras: *Tu man patīc, I like you*. Semantisko lomu jeb relatēmu un sintaktisko aktantu (jeb teikuma locekļu) sastatījums rāda atšķirīgo abās valodās: *like* – X = sintaktiskais subjekts, Y = sintaktiskais objekts; *patikt* – X = sintaktiskais objekts, Y = sintaktiskais subjekts. [Par to skat. Meļčuks, 164]

Saistībā ar relāciju struktūru jāmin arī **propozīcijas** jēdziens. Propozīcija veidojas, piepildot relāciju struktūru ar konkrētām leksēmām (leksēmām, bet ne vārdformām – nevienu gramatisku nozīmi propozīcijā ietilpstošās leksēmas neizsaka). Tas ir konkrēta teikuma semantiskais modelis jeb denotatīvais saturs. Propozīcijas vispārinājuma pakāpe, salīdzinājumā ar relāciju struktūru, ir zemāka. Propozīcija atspoguļo teikuma objektīvo saturu neatkarīgi no visām subjektīvajām nozīmēm un teikuma formālās organizācijas īpatnībām. Piemēram, teikumiem *Viņš ir atbraucis, Viņš atbrauks, Kaut viņš atbrauktu!* ir viena propozīcija. Vienu un to pašu propozīciju var gramatiski izteikt gan ar teikumu, gan ar vārdkopu: *Zieds smaržo, zieda smarža, smaržīgs zieds*.

Propozīcijas jēdziens teorētiskos avotos definēts dažādos veidos. Propozīcija ir visu teikuma formu (modālās un komunikatīvās paradigmas locekļu), kā arī citu sintaktisku konstrukciju (piem., nominalizāciju) semantiskais invariants. [BES, 401] Propozīcija – leksisko nosaukumu konfigurācija, kurus saista semantiski sintaktiskas attieksmes un kas abstrakti nosauc, apzīmē kādu faktu (denotatīvo situāciju) neatkarīgi no jebkādas aktualizācijas (modalitātes, laika, aktuālā dalījuma u.c.) un no konkrētās gramatiskās formas. [Adamecs, 7] Propozīcija ir semantiska konstrukcija, ko veido predikāts ar papildītām valencēm. [Kasevičs, 59] Propozīcija ir teikuma objektīvais saturs, kas atspoguļo ārpusvalodisku situāciju. [Kobozeva, 217]

Propozīcija sastāv no (semantiskā) **predikāta** un noteikta skaita **aktantu**. Tāpat kā predikāts ir konkrēta leksēma, arī aktanti ir konkrētas leksēmas, kas veic noteiktu lomu aprakstītajā situācijā (tātad aktants ir leksiski “piepildīta” relatēma). Ar semantisko predikātu ir saistīts šāds paradokss: no vienas puses, predikāts it kā pārstāv visu propozīciju (zinot predikātu, mēs zinām visas tā valences un līdz ar to arī potenciālos aktantus), no otras puses, predikāts ir it kā “tehnisks elements”, kas atspoguļo reāli eksistējošu elementu attieksmes. [Kasevičs, 61] (Tāpēc relāciju struktūrā paša predikāta relatēmas nemaz nav.)

Propozīcijas jēdziens semantikas pētījumos tiek plaši izmantots, jo leksēmām ir liela nozīme teikuma izveidē. Predikāta leksēma nosaka aktantu skaitu un funkcijas. Kā atzīst V.Susovs, leksēmu saistāmība var atgriezeniski ietekmēt relāciju struktūras izvēli. [Susovs 1, 49]

Jāņem vērā, ka katrā propozīcijā ir tikai viens predikāts. Teikums, kas izsaka tikai vienu propozīciju, ir **monopropozitīvs**: *Vecis ar tīklu ķer zivis*. Ja teikums izsaka vairākas propozīcijas, tas ir **polipropozitīvs**: *Es dzirdēju putnu dziedam (Es dzirdēju, ka putns dzied); Tēvs lika viņam atnākt (Tēvs lika, lai viņš atnākt)*. Polipropozitīvi ar nelieliem izņēmumiem ir arī salikti teikumi.

Katrai propozīcijai ir primāra gramatiskā realizācija, kur pirmais aktants ieņem teikuma priekšmeta pozīciju. [Adamecs, 13] Attieksmes starp teikumiem ar vienu propozīciju, bet dažādu gramatisko realizāciju tiek sauktas par sintaktisko sinonīmiju vai transformatīvām attieksmēm. [Adamecs, 13] Tas ir viens no paradigmatisko attieksmju veidiem sintaksē. Vienai propozīcijai praktiski vienmēr ir iespējamās vairākas gramatiskas realizācijas, citādi par propozīciju vispār nebūtu vērts runāt. Piemēram, teikumi *Saules apspīdētais lauks bija zaļš, Saule apspīdēja lauku, un tas*

bija zaļš, Zaļo lauku apspīdēja saule, Lauks saulē spīdēja zaļš atšķiras gramatiskās struktūras ziņā, bet propozitīvais saturs visos piemēros ir vienāds.

Propozīcija var realizēties teikumā tikai ar nākamā līmeņa – predikācijas struktūras – starpniecību.

2.1.2. Predikācijas struktūra

Predikācijas struktūra teikuma semantikā veido nākamo līmeni, kas it kā uzslāņojas uz relāciju struktūras. Tas rāda teikuma autora attieksmi pret atspoguļojamo situāciju, resp., autors izvēlas vienu no relatēmām par gramatiskās predikācijas izejas punktu. **Predikācija** ir subjektīvs apgalvojums par pazīmes piemītību priekšmetam. [Susovs 1, 3] (Jāpiebilst, ka pazīme tiek saprasta plašā nozīmē – arī darbība vai stāvoklis ir priekšmeta pazīme.) Tātad predikācija tiek saprasta kā loģiska operācija, kuras gaitā tiek izvēlēts runas priekšmets un tam piedēvējamā pazīme.

Predikācijas struktūra ir autonoma un nav vienpusīgi atkarīga no relāciju struktūras – situācijas atspoguļošanas veidu izvēlas runātājs. Par to liecina iepriekšējā nodaļā aplūkotās iespējas vienu un to pašu propozīciju izteikt ar dažādas sintaktiskas uzbūves teikumiem.

Svarīgi ir šķirt predikāciju no predikativitātes. **Predikativitāte** ir teikuma gramatiskā nozīme, kas izpaužas kā divu kategoriju – laika un modalitātes – saistījums. Tātad jāšķir divi attieksmju veidi – predikācija kā jēdzieniska attieksme starp teikuma priekšmetu un izteicēju un predikativitāte (modalitāte un laiks) kā šīs attieksmes konkretizācija, piesaiste runas situācijai. (Predikativitātes detalizētu raksturojumu skat. 2.1.4.)

Predikācijas struktūras vienība ir **sintaktiskā pozīcija**. Citiem vārdiem sakot, predikācijas struktūra ir sintaktisko sakaru struktūra, kuras pamatā ir divas pretstatītas pozīcijas – gramatiskais subjekts jeb teikuma priekšmets un gramatiskais predikāts jeb izteicējs. Tā kā terminus *subjekts* un *predikāts* lieto, lai nosauktu dziļās semantiskās struktūras jeb relāciju struktūras vienības, attiecībā uz sintaktiskām pozīcijām būtu paturami termini *teikuma priekšmets* un *izteicējs*. [Par termina *subjekts* lietojumu sintaksē skat. Lokmane 2]

Reizēm predikācijas struktūru pretstata semantiskajai kā “īsti sintaktisku” jeb gramatisku [skat., piem., Danešs, 125–126; Palmers 2, 1–6; Saīds, 145–147], tomēr, kā norādīts iepriekš, visi sintaktiskās struktūras līmeņi ir arī semantiski. Predikācija ir

jēdzieniska attieksme, tātad arī šajā līmenī parādās nozīmes, tikai cita tipa nozīmes. Šīm nozīmēm ir tiešs sakars ar formālo izpausmi, proti, katras sintaktiskas nozīmes izteikšanai ir noteikti formāli paņēmieni: teikuma priekšmetu visbiežāk izsaka ar nomena nominatīvu, izteicēju – ar verba finīto formu. Tāpēc teikuma priekšmetu, izteicēju un citus locekļus nereti nosaka tikai pēc raksturīgās morfoloģiskās formas vai pēc citām formālām pazīmēm, piemēram, vārdu kārtas jeb secības teikumā.

2.1.3. Relāciju struktūras un predikācijas struktūras asimetrija

Vairāku teikuma semantikas līmeņu šķīrums ir metodisks paņēmieni, kas ļauj spert nākamo soli – noskaidrot šo līmeņu sistēmiskās atbilstes. [Danešs, 125]

Kā jau minēts, vienu un to pašu relāciju struktūru (konkrētāk – vienu un to pašu propozīciju) var dažādi realizēt predikācijas līmenī, piemēram: *Viņš raksta grāmatu. Grāmata tiek rakstīta. Viņš lūdza mani atnākt. Viņš lūdza, lai es atnāku.* Tātad starp šiem līmeņiem veidojas zināma asimetrija – un tieši asimetrija ir tā, kas norāda uz divu dažādu līmeņu eksistenci.

Tā kā asimetrijas jēdziens valodniecībā tiek lietots samērā plaši, tomēr tā izpratnes ir dažādas, nepieciešams to raksturot tuvāk.

Ar valodas zīmes asimetrisko duālismu parasti saprot satura un formas asimetriju, kuras konkrētās izpausmes ir polisēmija (vienai formai vairākas nozīmes) un sinonīmija (vienai nozīmei vairākas formas). Kā norāda L.Vasiļjevs, apzīmējošais cenšas iegūt citas funkcijas, ne tikai to, kas tam jau piemīt, un otrādi – apzīmējamais tiecas tikt izteikts ar citiem līdzekļiem, ne tikai tam piederošo zīmi. Apzīmējošais un apzīmējamais atrodas “kustīgā līdzsvarā”. Ja valoda būtu uzbūvēta citādi, tā nespētu atspoguļot cilvēku domas un jūtas. [Vasiļjevs, 56]

Teiktais attiecas ne tikai uz leksiku, kur sinonīmijas un polisēmijas jēdzieni jau kļuvuši pašsaprotami, bet arī uz gramatiku – tiek runāts arī par gramatisko polisēmiju un sinonīmiju, kad viena gramatiska forma var izteikt vairākas gramatiskas un nozīmes un otrādi – vienu un to pašu gramatisko nozīmi iespējams izteikt ar dažādām formām. [Skat., piem., Kalnača 1]

Daļa autoru asimetriju skata vēl plašāk. V.Skalička norāda, ka valodas zīmes formas un satura attieksmēs asimetrija parādās dažādos veidos. Par asimetriju uzskata arī tos gadījumus, kad viena morfēma izsaka vairākas gramatiskas nozīmes jeb sēmas, piemēram, nomenu galotnes vienlaicīgi izsaka dzimti, skaitli un locījumu. [Skalička,

120–122] Šāda parādība nereti tiek apzīmēta ar terminu *sinkrētisms* (sinkrētisma detalizētu raksturojumu skat. 6.2.1.).

Tātad varam secināt, ka simetriskas attieksmes starp formu un saturu būtu šādas: vienai formālai vienībai atbilst viena un tikai viena satura vienība. Tādi gadījumi valodā ir (viennozīmīgi vārdi, viennozīmīgas morfēmas), tomēr pamatā dabiskās valodas ir veidotas pēc cita principa – asimetrijas principa. Ja viena forma spēj izteikt dažādas nozīmes dažādos lietojumos vai arī izsaka vairākas nozīmes vienlaicīgi, tā ir satura un formas asimetrijas izpausme.

Simetrijas un asimetrijas izpausmes valodā var vērot arī relāciju struktūras un predikācijas struktūras attieksmēs.

Pirmkārt, simetrija starp relāciju struktūru un predikācijas struktūru pastāv, ja katrai relatēmai atbilst viena sintaktiskā pozīcija, proti – viena vārdforma teikuma locekļa funkcijā. Par asimetriju varam runāt, ja kādai relatēmai atbilst nulle predikācijas līmenī, piemēram, teikumos *Šo grāmatu bieži pieprasa; Grāmata tiek pieprasīta* agensa relatēma predikācijas līmenī nav realizēta. Tādējādi jebkura relāciju struktūras kondensēšana predikācijas struktūrā arī ir asimetrijas izpausme. Teikums *Mani palūdza atnākt* ietver divas propozīcijas – to labi varam redzēt, teikumu transformējot – *[Kāds] mani palūdza, lai es atnāku*. Neviena no agensa relatēmām sintaktiski nav realizēta. Ļoti parasts asimetrijas izpausmes veids ir sintaktiskā redukcija. (Sintaktiskās redukcijas raksturojumu skat. 5.2.)

Otrkārt, svarīgi atzīmēt to, ka katrai nozīmei (tātad arī katrai relatēmai) valodā ir tipisks izteikšanas paņēmiens, un līdz ar to katrai formai valodas sistēmā ir sava “sūtība”, sava tipiski izsakāmā nozīme, piemēram, nominatīvs izsaka subjekta nozīmi, akuzatīvs objekta nozīmi, datīvs adresāta nozīmi utt. Varam runāt par simetriju arī kā par tipiskumu valodā. Asimetrija parādās kā atkāpes no regulāruma, vienveidības. [Gaks 3, 54] Kā iepriekš norādīts, katrai īstenības situācijai ir vairāki izteikšanas paņēmieni, bet tikai viens no tiem ir tipisks, parasts.

Treškārt, tipiski ir vienu propozīciju izteikt ar atsevišķu predikatīvu struktūru, tāpēc polipropozitīvi teikumi ir viena no asimetrijas izpausmēm.

Relāciju struktūras un predikācijas struktūras sastatījums, salīdzinājums ir viena no metodēm, ko izmanto izteikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras pētījumos. Viena no tradicionālās sintakses nepilnībām ir tieši tā, ka teikuma locekļu tipoloģija balstās uz atzinuma par teikuma semantiskās un sintaktiskās organizācijas simetriskumu. Varbūt tieši tāpēc valodniecībā ieviesies termina *subjekts* lietojums

divās dažādās nozīmēs – gan kā relāciju struktūras vienība – semantiskais subjekts – , gan gramatiskais subjekts, resp., teikuma priekšmets. Parasti semantiskā subjekta realizācija ir gramatiskais teikuma priekšmets. Asimetrijas gadījumos teikuma locekļu noteikšana ir problemātiska, piemēram, ja gramatiskais subjekts (nominatīvs) semantiski nav subjekts (*Grāmata tiek lasīta*) vai semantiskais subjekts ir izteikts ar atkarīgu locījuma formu (*Straumēnu mājas ir lauku un pļavu ielenktas*).

2.1.4. Komunikatīvā struktūra

Teikuma komunikatīvās struktūras līmenis nav viendabīgs, jo apvieno dažādu veidu nozīmes. Tām kopīga viena pazīme – tās aktualizē abstrakto sintaktisko veidojumu, proti, piesaista to runas situācijai. Nozīmes, kas izteikumam pievienojas runā resp. tekstā, atklāj abstrakto sintaktisko struktūru funkcionēšanu saziņā.

Runas situācija ietver runas momentu un runātāju. Laika nozīme rāda teikuma satura attieksmi pret runas momentu, modālā nozīme – runātāja attieksmi pret teikuma saturu. Modālā nozīme ir runātāja vērtējums par priekšmeta un pazīmes saistījuma patiesumu, ticamību. [Susovs 1, 97] Šīs nozīmes veido predikativitāti kā teikuma galveno pazīmi, tās ir obligātas. Tātad predikativitāte attiecina teikumā ietvertu propositīvo saturu pret īstenību, tāpēc teikums ir komunikatīva vienība, kas izsaka paziņojumu. To vislabāk var ilustrēt, rādot teikuma atšķirību no vārdkopas – nepredikatīva vārdu savienojuma: vārdkopas *putna lidojums, lidojošs putns* gan izsaka aktīvu subjekta pazīmi, tomēr nav lietojamas saziņā kā patstāvīgas vienības, bet teikums *Putns lido* izsaka apgalvojumu un ir izmantojams kā saziņas vienība. Lingvistiskajā literatūrā izteikta doma, ka obligāta ir arī personas nozīme. [Skat., piem., Belošapkova, 120; Kārkliņš 2, 287-293]

Bez šīm nozīmēm, kas ir objektīvas un obligātas, teikuma semantiku var papildināt arī dažādas subjektīvas nozīmes. Šo nozīmju eksistence ir pamanīta un tā vai citādi aprakstīta valodas pētījumos, bet tās nav sistematizētas. To arī ļoti grūti izdarīt, jo, pirmkārt, šīs nozīmes pēc savas dabas ir dažādas, otrkārt, atšķirīgi ir to izteikšanas līdzekļi, meklējami dažādos valodas līmeņos. Daudzas no šīm nozīmēm ir implicītas, t.i., tām nav konkrētu izteikšanas līdzekļu. Te gan jāpiebilst, ka tās tikai nosacīti saucamas par implicītām nozīmēm, jo kaut kādi izteikšanas līdzekļi ir jebkurai valodas nozīmei. Implicītus nozīmes komponentus vienmēr izsaka sinkrētiski – kopā ar citiem. Šie nozīmes komponenti aktualizējas runā, tātad ir dinamiskās, nevis statiskās struktūras vienības un raksturo izteikumu, nevis teikumu kā statisku

struktūru. Daži pētnieki tāpēc uzskata, ka arī laiks un modalitāte būtu attiecināmi uz dinamisko, nevis statisko izteikuma aspektu. [Skat., piem., Korženskis, 77] Daļa šo nozīmju aplūkotas sintakses robežzinātnes – pragmatikas – ietvaros.

Tās var būt, pirmkārt, dažādas komunikatīvas nozīmes – jautājums, rosinājums, pavēle, kas izriet no izteikuma komunikatīvā mērķa. Otrkārt, tas ir teikuma aktuālais dalījums, kas raksturo teikumu komunikatīvā aspektā, proti – zināmais jeb tēma pretstatā jaunajai informācijai jeb rēmai. Treškārt, tas ir emocionāli ekspresīvs vērtējums jeb subjektīvā modalitāte, kas izsaka runātāja subjektīvu vērtējumu par fakta ticamību: *Viņš, iespējams, neatnāks*. (Šādā izpratnē arī t.s. objektīvā modalitāte ir subjektīva, jo jebkuru faktu no ticamības viedokļa vērtē runātājs, atšķirība ir tā, ka objektīvā modalitāte ir obligāta jebkura teikuma pazīme un to izsaka ar gramatiskiem līdzekļiem, turpretim subjektīvā modalitāte ir fakultatīva.) Te būtu velkamas paralēles ar vārda leksiskās nozīmes struktūru, kur līdzās denotatīvajam komponentam iespējams konotatīvais – vārda nozīmes uzslāņojums, kas izsaka runātāja subjektīvo attieksmi. Dažādas subjektīvas nozīmes pievieno ne tikai runātāja attieksme pret runas saturu, bet arī pret adresātu. Kā norāda Dž.Laionss, valodas nozīmju ekspresīvais komponents ir grūti analizējams, jo tas ir heterogēns, tas izsaka, nevis apraksta. [Laionss 2, 44]

Slēptā jeb implicītā satura veidi ir dažādi. Valodas nozīmes runā ne tikai konkretizējas, bet arī bagātinās – to nosaka runas situācija un konteksts. Piemēram, izteikuma tiešā nozīme nesakrīt ar to nozīmi, kas rodas runas situācijā: izteikums *Te ir karsts!* noteiktā runas situācijā var nozīmēt ‘atveriet, lūdzu, logu!’. Tātad runā var aktualizēties dažādi potenciāli jeb asociatīvi nozīmes komponenti. [Vasiļjevs, 82] Uz slēpto saturu attiecas arī presupozīcija, piemēram, teikuma *Viņa dēls ir matemātiķis* presupozīcija ir ‘viņam ir dēls’. Izteikums *b* ir izteikuma *a* presupozīcija, ja izteikumam *b* jābūt patiesam, lai izteikumam *a* būtu jēga. [Metjūss, 294] Reizēm papildinformācija ir mazāk svarīga un veido ziņojuma fonu, citkārt tā ir vienlīdz svarīga – papildina un paplašina pamatinformāciju.

Promocijas darbā piedāvātais sintaktiskās semantikas aplūkojums nav vienīgais veids, kā sistematizēt un dalīt līmeņos teikumam raksturīgo semantiku. Kaut arī ir atšķirības gan teikuma semantikas strukturējumā, gan terminoloģijā, šai līdzīgu pieeju varam atrast arī citu autoru darbos. Piemēram, čehu valodnieks F.Danešs arī ierosina šķirt trīs līmeņus teikuma struktūrā, uzsverot, ka šāds šķīrums ļautu izvairīties no daudzām neskaidrībām sintakses problēmu apspriešanā. Šie līmeņi ir: 1) teikuma

gramatiskās struktūras līmenis, 2) teikuma semantiskās struktūras līmenis, 3) izteikuma organizācijas līmenis. [Danešs, 124] Semantiskās struktūras līmenis pamatos vienādojams ar relāciju struktūru, gramatiskās struktūras līmenis – ar predikācijas struktūru, izteikuma organizācijas līmenis – ar komunikatīvo struktūru.

Dažkārt relāciju struktūru identificē ar dziļo semantisko struktūru, bet predikācijas struktūru – ar virsējo. [Čeifs, 274] (Dziļās un virsējās struktūras attieksmju raksturojumu skat. arī 5.3.) Citi autori šķir semantisko struktūru (resp., relāciju struktūru) no sintaktiskās (predikācijas struktūras). [Zolotova 2, 284; Prijatkina, 10; Kasevičs, 69]

Pirmie divi līmeņi – relāciju struktūra un predikācijas struktūra – ir universāli, tie ir pretstatāmi pēc būtības, katram no tiem ir savas vienības, starp kurām vērojama vai nu atbilsme – simetrija, vai neatbilsme – asimetrija. Tie raksturo teikumu kā statistisku struktūru. Vislielākās atšķirības vērojamas komunikatīvās struktūras izpratnē. Vairāki autori to vispār neuzskata par patstāvīgu līmeni izteikuma semantikā. V.Gaks, piemēram, šīs nozīmes sauc par “situatīvo ārpusvalodisko atlikumu, kas ietver papildu jēgu”. [Gaks 2, 51] L.Vasiļjevs turpretim to daļa divos līmeņos: modālajā (laiks, modalitāte, persona) un komunikatīvajā (aktuālais dalījums un funkcionālā perspektīva). Autors uzskata, ka visas pārējās t.s. konotatīvās nozīmes neparādās kā atsevišķs līmenis, tas ir uzslāņojums uz zemākajiem līmeņiem. [Vasiļjevs, 54] F.Danešs trešo līmeni izteikuma semantikā uzskata par ļoti nozīmīgu un atzīst, ka tā īpatnības nosaka vairāki faktori: nepieciešamība linearizēt sintaktisko struktūru, valodiskais un ārpusvalodiskais konteksts, kā arī runātāja attieksme pret ziņojuma saturu un adresātu. Šajā līmenī darbojas gan gramatiski līdzekļi (piem., vārdu kārta), gan negramatiski (piem., intonācija un uzsvars). [Danešs, 126–127]

Apkopojot visu iepriekš sacīto, varam izveidot šādu izteikuma semantiskās struktūras shēmu:

Statiskais aspekts	Relāciju struktūra (dziļā struktūra; semantiskā struktūra)	
	Predikācijas struktūra (virsējā struktūra; sintaktiskā struktūra)	
Dinamiskais aspekts	Komunikatīvā struktūra	Predikativitāte (laiks un objektīvā modalitāte)
		Subjektīvā modalitāte
		Izteikuma komunikatīvais mērķis
		Izteikuma aktuālais dalījums
		Implicītais jeb slēptais saturs

Nobeigumā jāsecina, ka jebkurš sintaktiskās semantikas līmeņu dalījums ir analīzes ceļā radīta abstrakcija, kam nav nekā kopīga ar patieso izteikuma radīšanas procesu. Valodai funkcionējot, visi līmeņi darbojas vienlaikus. Valodas strukturālais modelis ir telpisks – tas nekādā gadījumā nav lineārs, bet acīmredzot nav atspoguļojams arī vienā plaknē. Katrs līmenis ir daudzveidīgām saiknēm saistīts ar visiem pārējiem. Analīzes sistēma vienmēr ir tikai plakne, šķērsgriezums, tāpēc neviena pieceja nevar atspoguļot valodu pilnībā.

Šajā darbā izteikumu struktūras izpētē galvenā uzmanība tiks pievērsta īsti sintaktiskajam – predikācijas – līmenim, un, kur tas nepieciešams, tā tiks sastatīta ar relāciju struktūru un komunikatīvo struktūru.

2.2. Ar vārdu un vārda formu saistītas nozīmes

Predikācijas līmenī sintaktisko funkciju realizācijā svarīgas ir vairākas nozīmes, kas saistītas ar vārda formu. Vārda forma ir elementāra vienība sintakses līmenī, un ir iespējams inventarizēt noteiktas valodas vārdformu sintaktisko potenciālu. Tāpēc svarīgi noteikt, kurām semantiskām pazīmēm sintaksē pievēršama īpaša uzmanība.

Pirmkārt, nozīmīga ir vārda formas **vispārinātā leksiskā semantika**. Piemēram, latviešu sintaksē tradicionālais atzinums, ka darbības vārds *būt* eksistenciālā, atrašanās vai piederības nozīmē veic patstāvīgu sintaktisku funkciju, balstīts uz verba vispārinātās semantikas. Zināma eksistenciālas nozīmes nianse darbības vārdam piemīt arī tad, ja tas izsaka piederību vai atrašanos: *Meitenei ir pelēkas acis; Jūras dzīlēs ir lielas bagātības*. Tāpēc šādā lietojumā *būt* atzīstams par patstāvīgu verbu. Vispārinātā leksiskā semantika jāņem vērā arī adverbīālas nozīmes paplašinātāju vērtējumā. Vārdformas ar vietas vai laika nozīmi bieži ir brīvi teikuma paplašinātāji – **situanti**: *Senāk šajā telpā pulcējās daudz ļaužu*. Tie parasti atrodas teikuma sākumā, tātad izteicēja priekšā, un neizriet no izteicēja valences. Latviešu sintaksē pastāv uzskats, ka vārdformas ar vietas vai laika nozīmi arī neveido vienu teikuma locekli (izteicēju) kopā ar palīgverbu: *Viņš ir pagalmā; Tas bija vakar*, turpretim citām vārdformām ar adverbīālu nozīmi nav tādas semantiskas un reizē arī sintaktiskas patstāvības saistījuma ar *būt*: *Tajā vakarā visi bija nomodā; Viss ir kārtībā*. [Freimane 3, 47]

Otrkārt, nozīmīga ir **vārdšķiras semantika**. Piemēram, lietvārda priekšmetiskums saistās ar teikuma priekšmeta funkciju, un teikumos *Visapkārt nakts, mežs, klusums; Laukā necaurredzama tumsa* izceltās lietvārdu formas par teikuma priekšmetiem atzīstamas galvenokārt vispārinātās priekšmetiskās nozīmes dēļ. Šādiem teikumiem turklāt ir regulāras atbildes ar to pilnajām formām, kurās realizēts verbs *būt* patstāvīgā nozīmē: *Visapkārt ir nakts, mežs, klusums; Laukā ir necaurredama tumsa*. Līdzīgi darbības vārda vispārinātā vārdšķiras nozīme saistās ar izteicēja sintaktisko funkciju, tāpēc citās funkcijās lietotam darbības vārdam arī ir kāda līdzība ar izteicēju. Šī iemesla dēļ daļēji lokāmajam divdabim, nelokāmajiem divdabjiem, kā arī infinitīvam tiek atzīta sekundāri predikatīva komponenta jeb slēptā izteicēja funkcija: *Sveicinādams viņš viegli palocījās; Ir skaisti redzēt cilvēku pēkšņi un priecīgi pasmaidām; Izlīgšana ir vislabākais iemesls tuvoties*. A. Prijatkina šādu divdabja un infinitīva sintaktisko funkciju sauc par papildu verbālo predikativitāti un atzīst, ka to nosaka vārdšķiras piederība, tātad tā nav īsti sintaktiska. [Prijatkina, 25] S.Lagzdiņa uz verba sintaktisko funkciju sistēmu raugās vēl kategoriskāk: “Katrais jaunas finītas vai infīnītas verba formas iesaistījums vienkāršā teikumā pievieno teikumam jaunu modalitāti vai gramatisko laiku, vai jaunu situāciju, vai jaunu modeli, t.i., pārvērš to par saliktu teikumu (izņēmums ir tikai lokāmais divdabis adjektīviskā pozīcijā, piemēram, *atnākušie cilvēki* kurš funkcionāli pielīdzināms adjektīvam). [..] šādas integrētas atkarīgās konstrukcijas neatbilst teikuma pazīmēm, t.i., tās pašas par sevi nav teikumi, bet specifiskas salikta pakārtota teikuma atkarīgās daļas formas, potenciāli teikumi.” [Lagzdiņa 3, 14] Arī pilnībā nepievienojoties šim viedoklim, jāatzīst, ka darbības vārda vispārinātā semantika zināmā mērā iespaido sintaktisko funkciju izpratni.

Treškārt, svarīga ir **gramatiskās formas vispārinātā semantika**. Piemēram, nominatīvs kā tipisks subjekta jeb teikumpriekšmeta locījums rada šaubas par to, vai tas varētu būt arī vārdkopu atkarīgais komponents (proti, papildinātājs) teikumos ar izteicēju debitīvā: *Jānopērk avīze*.

Tādējādi sintakses līmenī ir svarīga nevis konkrētā leksiskā semantika, bet dažādas vispārinātas nozīmes. Kā atzīst V.Gaks, sintaksē “iejaucas” nevis atsevišķu vārdu semantika, bet gan noteiktu kategoriju semantika. [Gaks 2, 11]

Iepriekš minētās trīs nozīmes pamatos atbilst G.Zolotovas izvirzītajam **sintaktiskās formas** respektīvi sintaksēmas jēdzienam. G.Zolotova par būtisku, sintakses līmenī nedalāmu vienību atzīst vārda sintaktisko formu. Sintaktiskās formas

ir konkrēta teikuma būvmateriāls. Sintaktiskai formai kā konkrētai vienībai atbilst sintaksēma kā vispārināta valodas vienība. Tās pazīmes ir: 1) vārda kategoriāli semantiskā nozīme, 2) morfoloģiskā forma, 3) no iepriekšējām pazīmēm izrietoša spēja sintaktiski realizēties noteiktās pozīcijās. [Zolotova 3, 4] Tātad vispārinātā gramatiskās formas nozīme tiek saistīta ar vispārināto leksisko semantiku, un no šī kompleksa ir atkarīga sintaktiskā funkcija.

Īpaši svarīgi sintaktisko funkciju realizācijā ir tas, ka katrai sintaktiskai formai ir primāras un sekundāras funkcijas. (Izņēmums ir vienīgi verba finītā forma, kam ir tikai viena sintaktiska funkcija – tā vienmēr ietilpst izteicējā.) Līdz šim plašāk aplūkotas vārdšķiras primārās un sekundārās sintaktiskās funkcijas. J.Kurilovičs uzskata, ka vārdšķiras primārās sintaktiskās funkcijas izriet no vārdšķiru leksiskās nozīmes un ir šo nozīmju sava veida transpozīcija. Par primāru sintaktisko funkciju atzīta tā, ko veic pamatforma. [Kurilovičs, 59] Dž.Laionss savukārt atzīst, ka katrai valodas vienību grupai ir tipisks lietojums, kas ir saistīts ar jēdzienu par burtisko jeb pamatnozīmi. [Laionss 2, 42] V.Gaks norāda, ka lietvārda primārā funkcija ir teikuma priekšmets. Ja lietvārdu lieto par izteicēju, tad tā nozīme kļūst nabagāka – tas neapzīmē vis priekšmetu ar visām tā pazīmēm, bet tikai noteiktu īpašību un tiek lietots vispārinātā nozīmē. [Gaks 2, 14–15] Tāpat kā pastāv zināma atbilstība starp relāciju struktūru un predikācijas struktūru, tā katrai vārdšķirai ir sava sūtība saziņas procesā. Varam secināt, ka vārdforma veic primāru sintaktisku funkciju, ja vārdšķiras kategoriālā nozīme sakrīt ar sintaktisko nozīmi. Piemēram, īpašības vārds nosauc priekšmeta pazīmi, un tāda pati nozīme ir apzīmētājam, tātad īpašības vārda primārā sintaktiskā funkcija ir apzīmētājs.

Būtu lietderīgi runāt ne tikai par vārdšķiras kā tādas, bet par atsevišķas morfoloģiskās formas primāro sintaktisko funkciju. Latviešu valodā šis jautājums īpaši svarīgs, piemēram, datīva sakarā, jo datīva kā atkarīga locījuma primārā sintaktiskā funkcija ir objekta funkcija. Tāpēc datīvu nevar gluži bez iebildēm uzskatīt par teikumpriekšmetu, jo tas nekad nav pilnīgi brīvs no objekta semantikas. Tieši tāpēc latviešu valodniecībā nav vienprātības datīva sintaktisko funkciju izpratnē. J.Kārklīšs atzīst, ka datīvam vajadzības izteikšanā spilgtāka ir darītāja nozīme, tāpēc tas atzīstams par subjektu [Kārklīšs 9, 178], tomēr bez ievēribas nevar atstāt piebildi, ka “arī šajās konstrukcijās datīvs paliek darbības vai stāvokļa uztvērējs”. [Kārklīšs 2, 285]

Ja vārdforma lietota primārā sintaktiskā funkcijā, pastāv simetrija starp vārdformas nozīmēm un īsti sintaktiskām nozīmēm, piemēram, nomēna nominatīva semantika un teikuma priekšmeta semantika ir simetriskas. Tradicionālā teikuma locekļu mācība faktiski balstās uz atzinuma par dažādu līmeņu nozīmju simetriju vai, precīzāk, uz atzinuma par valodas formālās un jēdzieniskās organizācijas simetriskumu. Ja vārdforma lietota kādā no sekundārām funkcijām, starp dažādu līmeņu nozīmēm pastāv asimetrija. Tas ļauj dažādi interpretēt dažu vārdformu sintaktiskās funkcijas. Piemēram, latviešu valodas datīvam vajadzības izteiksmē piemīt relāciju struktūras nosacītā darītāja jeb agensa nozīme, bet datīvam raksturīgā objekta semantika nonāk ar to pretrunā.

Interesanti, ka vārdformas lietošana sekundārā funkcijā var novest pie kvalitatīvām pārmaiņām pašās sintaktiskajās funkcijās – proti, var veidoties jaunas - sinkrētiskas - funkcijas. [Česnokova, 41] (Sinkrētisma detalizētu raksturojumu skat. 6.2.1.)

2.3. Semantiskās sintakses uzdevumi un pētīšanas metodes

Sintakses līmeņa sarežģītību nosaka dažādo nozīmju mijiedarbe. Līdz ar to sintaktiskā semantika aplūkojama no dažādiem viedokļiem un pētījumos izmantojamas dažādas metodes.

Iepriekšējās nodaļās aplūkotā dažādu līmeņu nozīmju šķiršana faktiski ir pielīdzināma **semantisko komponentu analīzes metodei**, kas ir visai populāra leksiskās semantikas pētījumos. Atšķirība tā, ka elementāras semantiskas vienības tiek meklētas sintakses līmenī, noskaidrotas šo vienību savstarpējās attiecības. Visu pazīmju simetrijas gadījumā klasifikācija ir vienkārša, jo pazīmes pastiprina cita citu. Piemēram, lietvārda nominatīvam kā tipiskam subjekta locījumam piešķirama teikuma priekšmeta funkcija; teikums, kas izsaka tikai vienu proposīciju, uzskatāms par vienkāršu; izteikumos, kuros rēma seko tēmai, ir t.s. tiešā vārdu kārtā utt. Asimetrijas gadījumā klasificēšana ir problemātiska, tāpēc, nosakot sintakses vienību tipus, pazīmes jāvērtē kompleksi. [Švedova 2, 463] Tā kā valodas semantiskā puse nav tieši novērojama, jāvērtē nozīmes un formas attiecības jeb regulārā nozīmes saikne ar izteiksmi. Piemēram, latviešu valodas datīva sintaktisko funkciju noteikšanā jāņem vērā gan semantiski, gan formāli kritēriji. [Par to skat. Lokmane 5] Īpaša uzmanība pievēršama tieši tām semantiskajām atšķirībām, kas parādās formāli.

Sintakses parādību vērtēšanā jāņem vērā sintagmātiskie un paradigmātiskie sakari. Uz valodas vienību paradigmātiskajām attieksmēm ir balstīta **opozīciju metode**. Tā ir sevišķi nozīmīga semantiskos pētījumos, jo tieši uz salīdzinājuma pamata semantiskie elementi ir labāk konstatējami. Turklāt šādi var konstatēt attiecīgās valodas sistēmā savstarpēji pretstatītas, tātad būtiskas nozīmes. Viens no opozīciju metodes paveidiem, ko izmanto sintaksē, ir **transformāciju metode**. Tā balstās uz atzinuma, ka konkrēto teikumu daudzveidības pamatā ir neliels skaits kodola teikumu – tie ir elementāri teikumi, no kuriem ar transformāciju palīdzību iegūst visus pārējos. Sastatot šo atzinumu ar iepriekš teikto, redzam, ka kodola teikums ir tā pati propozīcija vai, pareizāk sakot, elementāra sintaktiska konstrukcija, kurai atbilst propozīcija. Tātad katrs kodola teikums atspoguļo kādu elementāru situāciju. Transformācijas vai nu vispār nemaina kodola teikumu saturu, vai arī maina to nedaudz un stingri noteiktā veidā. [BES, 519] Tātad, lietojot transformāciju metodi, pētniekam ir jānosaka, kas drīkst mainīties transformēšanas procesā. Šīs metodes izmantošanas sākuma posmā tika postulēts, ka transformācijās saglabājas leksiskais sastāvs un sintaktiskie sakari, vēlāk šie nosacījumi tiek atcelti. [BES, 519] Piemēram, transformējot aktīvo teikumu par pasīvu, var mainīties gan aktantu skaits (agensa relatēma pasīvā nerealizējas), gan predikācijas struktūra – gramatiskais teikumpriekšmets ciešamās kārtas teikumā ir kodola teikuma papildinātājs. Transformāciju metode ir nozīmīgs eksperimentāls sintaktiskās un semantiskās līdzības un atšķirības demonstrēšanas līdzeklis.

Uz sintagmātiskajiem sakariem ir balstīta **distributīvā jeb kontekstoloģiskā** analīze. Te tiek ņemta vērā valodas vienības apkaime – gan šaura, gan plaša. Dinamiskās sintakses pētījumos svarīga ir plaša apkaime, kas ietver ne tikai kontekstu, bet arī runas situāciju, proti – kontekstuālā un situatīvā apkaime.

Minētās semantisko pētījumu metodes papildina cita citu, tās visas ir vienlīdz lietderīgas izteikuma semantikas atklāsmē. Vēl jāpiebilst, ka semantikas pētījumos līdzās dažādām formālām metodēm pastāv **tiešo novērojumu metode**. G.Zolotova šai metodei dod priekšroku, lai neradītu sarežģītu aparātu starp pētnieku un pētāmo objektu, jo tad vienmēr pastāv bažas, ka fakti varētu tikt pielāgoti klasifikācijas sistēmai, nevis otrādi. [Zolotova 1, 6] Šādam uzskatam var pilnībā pievienoties – svarīgāki par teorētisko virsbūvi ir valodas fakti. Lingvistisko pētījumu metode ir lietderīga tad, ja ar tās palīdzību iespējams apstrādāt plašu valodas materiālu.

3. Konsituatīvo saistījumu jēdziens un norobežošana no konsituatīvi nesaistītām teksta vienībām

Konsituatīvos saistījumus kopumā raksturo gramatiska un semantiska atkarība no konteksta un/vai situācijas. Konsituatīvi nesaistītas vienības (t.i. – teikumi statiskā aspektā) turpretim ir gramatiski un semantiski pietiekami – izsaka pabeigtu ziņojumu un ir saprotami ārpus konteksta. Šādu pietiekamību nodrošina pilnībā (retāk – daļēji) realizēta teikuma struktūras shēma.

3.1. Konteksta un konsituācijas jēdziens

Konteksts ir teksta fragments, kas nepieciešams un pietiekams, lai noteiktu valodas vienības nozīmi. [BES, 238] Valodniecībā šķir divu veidu kontekstus: šaurākā nozīmē konteksts ir izteikuma valodiskā apkaime, plašākā nozīmē konteksts ietver sevī arī situatīvo apkaime – visus apstākļus, kas ir svarīgi izteikuma interpretācijā. Tā var būt runas situācija, sarunas biedru iepriekšējo zināšanu kopums u.c. Šādā plašā nozīmē nereti tiek lietots termins *situatīvais konteksts (context of situation)*. [Skat., piem., Metjūss, 73; Palmers 1, 51–55] J.Kārklīšs teksta sintakses pētījumos terminu *konteksts* lieto tikai šaurākajā nozīmē, bet kā ekvivalentu terminam *situatīvais konteksts* lieto terminu *situācija*. [Kārklīšs 4, 71] Tomēr ar šo terminu dažādās sintakses teorijās saprot gan teikuma denotātu, gan runas situāciju. Šāda daudznozīmība var radīt pārpratumus. Tā kā runas situācija arī tiek aprakstīta valodiski, turklāt tiek aplūkota no valodas viedokļa – ietver tikai tos elementus, kas ir svarīgi valodas vienību izpratnē, promocijas darbā tiks lietoti termini **konteksts** (valodiskais konteksts) un **konsituācija** (situatīvais konteksts). Konteksts paredz valodas vienību savstarpējās attiecības, turpretim konsituācija – valodas elementu attiecības gan ar valodisko apkaime, gan nevalodiskiem faktoriem. Konteksts, tāpat kā konsituācija, var aizstāt izteikuma semantiskos elementus, kas nav verbalizēti. [Kafkova, 240]

3.2. Teikuma struktūras shēmas jēdziens

Jebkurā valodā konkrētus izteikumus veido pēc noteiktiem paraugiem. Valodniecībā tos sauc par teikuma modeļiem jeb struktūras shēmām. **Struktūras shēma** ir vispārināts, abstrakts paraugs, kas sastāv no teikuma veidošanai nepieciešamā komponentu minimuma. [SRJ, 717] Struktūras shēma jeb teikuma

modelis ir abstrakta un statiska invarianta struktūra – valodas sistēmas daļa. [Danešs, 129] Par to, kādi teikuma komponenti būtu ietilpināmi šajā minimumā, domas dalās.

Latviešu un krievu sintaksē tradicionāls ir uzskats, ka teikuma pamatu veido **predikatīvais** jeb **gramatiskais minimums**, citiem vārdiem sakot, teikuma gramatiskais centrs. Tas ir nepieciešams, lai teikums varētu pastāvēt kā gramatiski noformēta predikatīva vienība. [SRJ, 716] Tomēr ar to bieži vien nepietiek, lai veidotos saprotams, semantiski pabeigts izteikums. Piemēram, izteikumos *Rīga atrodas, Viņš paņēma* gan ir pilnībā realizēts predikatīvais minimums, bet semantiski tie nav pietiekami un tāpēc ārpus konteksta nav izmantojami par saziņas vienībām. Tādēļ par svarīgu teikuma izveidē atzīstams arī **semantiskais** jeb **nominatīvais minimums**. Krievu valodas gramatikā ierosināts līdzās **minimālajai struktūras shēmai** – predikatīvajam minimumam – izvirzīt **paplašināto struktūras shēmu**, kas ietver gan gramatiskā centra komponentus, gan arī citus teikuma semantiskajai struktūrai būtiskus komponentus. [SRJ, 718–720] Līdzīgu domu izteicis J.Valdmanis: “Tādējādi teikuma modeli, kas satur gramatisko minimumu, var saukt par minimālo modeli, un teikuma modeli, kas satur nominatīvo minimumu, par paplašināto modeli.” [Valdmanis 2, 73] Minimālajai struktūras shēmai tādējādi ir augstāka abstrakcijas pakāpe, paplašinātā struktūras shēma ietver arī obligātus paplašinātājus ar objekta, adverbiālu vai kādu citu nozīmi: *Viņš paņēma grāmatu; Rīga atrodas pie Daugavas*.

Gan minimālā, gan paplašinātā modeļa izpratne valodniecībā saistīta ar virkni problēmu.

Minimālā modeļa noteikšanu apgrūtinā tas, ka nav vienotu predikatīvā minimuma noteikšanas kritēriju.

Vairums teikumu latviešu valodā ir tā saucamie divkopu teikumi jeb teikumi ar divlocekļu gramatisko centru. Tāpēc gramatiskās pietiekamības jēdziens faktiski balstās uz tradicionāla priekšstata par teikuma kodola divlocekļu struktūru. Starp gramatiskā centra locekļiem pastāv predikatīvs sintaktisks sakars. Predikatīvā sakara noteikšanā tiek izmantoti gan formāli, gan semantiski kritēriji: 1) teikuma priekšmetam raksturīga formu atbilstība jeb kongruence ar izteicēju (*Viņš ir atnācis; Viņa ir atnākusi*); 2) teikumā ar neitrālu jeb tiešu vārdu kārtu teikuma priekšmets atrodas izteicēja un arī objekta priekšā (*Man jums kas jāsaka; Jums man kas jāsaka*); 3) teikuma priekšmets visbiežāk nosauc darbības darītāju (jeb agensu) vai denotātu, kam piemīt izteicēja nosauktā pazīme (*Viņš mācās; Viņš ir gudrs*). Tomēr ar šo kritēriju palīdzību nevar atrisināt jautājumu par datīva vai ģenitīva ietilpināšanu

gramatiskajā centrā tādos teikumos kā *Man nav laika; Man bail*. Tādā gadījumā līdzās sintagmātiskiem kritērijiem predikatīvā minimuma noteikšanā izmanto paradigmātiskus kritērijus. Piemēram, darītāja nosaukums datīvā vajadzības izteiksmē būtu atzīstams par predikatīvā minimuma sastāvdaļu, jo tam ir paradigmātiskas saiknes ar teikuma īstenības izteiksmes formu (*Es mācos; Man jā mācās*). [Līdzīgu viedokli skat. Freimane 3, 43; Valdmanis 3, 83] Ir arī citas gramatiskas vārda formas, kuras daži pētnieki ietilpina predikatīvajā minimumā, bet citi uzskata par obligātiem paplašinātājiem. J.Valdmanis, piemēram, verbu *būt* atzīst par saitiņu vairumā gadījumu – arī tādos teikumos kā *Rīga ir Latvijā*. [Valdmanis 2, 79] Tomēr latviešu valodniecībā, kā jau minēts, ir arī cits viedoklis, proti – verbs *būt* lietojams arī patstāvīgā nozīmē. [Beitiņa 1, 7–8; Kārklis 4, 39; Freimane 3, 47]

Predikatīvā minimuma postulēšana nereti liek saskatīt divlocekļu gramatisko centru arī tādos teikumos, kuros tā nav. G.Zolotova, piemēram, atzīst principiālu krievu valodas teikuma gramatiskā centra divlocekļu struktūru. [Zolotova 3, 13] Ja tomēr pieņemam, ka latviešu valodā iespējams vienlocekļa gramatiskais centrs, rodas problēmas ar vienkopas un divkoku teikumu norobežošanu. Teikumi *Tas ir grūti; Viss ir grūti* acīmredzami ir divkoku, turpretim *Ar viņu ir grūti; Man ir grūti*, pēc autores domām, būtu uzlūkojami par vienkopas teikumiem. Tomēr šādi teikumi latviešu sintaksē dažkārt uzskatīti par divkoku teikumiem. [Skat., piem., Kārklis 2, 277–278] Tātad predikatīvā minimuma noteikšana ir problemātiska.

Ja visus semantiski obligātos komponentus atzīstam par teikuma kodolu, iepriekšminētās problēmas atkrīt. Šo apsvērumu dēļ lietderīgi būtu par teikuma kodolu uzskatīt t.s. paplašināto modeli jeb semantisko minimumu. Var pievienoties F.Danešam, ka teikuma modelim jābūt minimālam un reizē pietiekamam. [Danešs, 129] J.Kārklis norāda: “Predikatīvais minimums un nominatīvais minimums katrs savā veidā pārstāv teikuma minimālo (pasvītrojums mans – I.L.) struktūru statistiskajā aspektā ..” [Kārklis 7, 9] Pēc promocijas darba autores domām, teikuma kā komunikatīvas vienības minimumam jānodrošina iespēja funkcionēt par saziņas vienību. Nominatīvajā minimumā var ietilpt ne tikai viens vai divi, bet vairāk komponentu. Tāpēc jāparāda šādas paplašinātas struktūras shēmas iekšējā hierarhiskā struktūra. Ne visi komponenti ir vienādi nozīmīgi, arī sintaktisko sakaru veidi starp teikuma kodola komponentiem tādā gadījumā ir dažādi.

Patī nozīmīgākā teikumā ir finītā verba forma. Teikums kļūst par gramatiski noformētu vienību tad, ja tam ir atbilstošās gramatiskās nozīmes – laiks un modalitāte.

Tās ir verba kategorijas – tātad predikatīvīti realizē verbs ar savām gramatiskajām nozīmēm. Teikuma priekšmets šajā procesā piedalās vienīgi tādējādi, ka nosaka darbības vārda personas un skaitļa formu. Ja verba finītā forma nav realizēta, arī tad teikumam piemīt laika un modalitātes nozīme, tātad ne velti tādos gadījumos runājam par verba (saiņiverba vai pilnnozīmes verba) nullformu: *Tagad viss [ir] citādi; Ietves malā [ir] papīri un cigarešu gali.* (Par struktūras shēmas nepilnu realizāciju tuvāk skat. 3.3.) Par pilno jeb paraugstruktūru atzīstama tā, kurā verbs ir. Arī semantiski verbs parasti ir teikuma virsotne, jo tas nosaka aktantu (resp. argumentu) skaitu un semantiku. Tiesa, verbs var desamentizēties un uzņemties saiņas funkciju, tādos gadījumos teikuma minimumā bez verba formas ietilpst vēl vismaz divas citas vārdformas.

Starp verba formu un kādu citu vārdformu (nomenu vai tā aizstājēju) teikuma kodolā var pastāvēt abpusēja formāla un semantiska nosacītība – tas norāda uz ciešu sintaktisku sakaru, ko parasti sauc par predikatīvu sakaru: *Diena aust; Bērns skrien.* Teikuma minimumā var ietilpt arī tādi komponenti, kam formu atbilstes ar verba finīto formu nav. Tie ir komponenti vārdkopu attieksmēs (ar objekta un adverbiālu nozīmi: *Es ņemu grāmatu; Mēs nogulējām visu dienu; Rīga atrodas Latvijā*), kā arī komponenti, kas neveido vārdkopu kopā ar darbības vārda finīto formu, tomēr teikumā ir semantiski obligāti: *Viņam ir draugs.* I.Freimane, sekojot krievu valodnieces N.Švedovas ieteikumam, šādus teikuma locekļus ierosina saukt par **determinantiem**. [Freimane 2]

Tomēr arī tad, ja par teikuma kodolu uzskatām semantisko, nevis predikatīvo minimumu, rodas virkne problēmu. Pirmkārt, stipri palielinās modeļu skaits – diez vai tas būtu lietderīgi valodas gramatiskās sistēmas aprakstā –, otrkārt, bieži ir grūti šķirt obligātus teikuma paplašinātājus no neobligātiem. Tā kā teikuma locekļu obligātums vai neobligātums ir cieši saistīts ar semantiskā minimuma izpratni, nepieciešams to raksturot tuvāk.

Sintaktiskā obligātuma jēdziens gramatikā skaidrots saistībā ar **valenci** – vārda spēju piesaistīt paplašinātājus. Teikuma izveidē vissvarīgākā ir darbības vārda valence – tā izriet no verba semantikas kā nepieciešamība vai arī tikai iespējamība teikumā nosaukt verba nosauktās darbības dalībniekus. J.Apresjans valenci definē kā leksēmas spēju sintaktiski piesaistīt vārda formu (vai prepozicionālu formu), kas atbilst tās semantiskajam aktantam. [Apresjans 2, XVIII] Tātad valences cēlonis ir semantisks – tā sakņojas darbības vārda nosauktās situācijas struktūrā. Valentie locekļi ir

nepieciešami un pietiekami, lai pilnībā raksturotu attiecīgo situāciju vai darbību un atšķirtu to no citām. [Apresjans 1, 134–135] Piemēram, verba *īrēt* nosauktās darbības raksturošanai nepieciešams agenss (kas īrē), objekts (ko īrē), kontragenss (no kā īrē), otrais objekts (par ko īrē) un laiks (uz cik ilgu laiku īrē). Ja kāda no šiem aktantiem trūkst, tad tā nav īrēšanas darbība, bet gan kāda cita (piemēram, ja nav laika ierobežojuma, tā ir pirkšana). Katras semantiskās lomas izteikšanai tiek lietota noteikta vārdfорма, kas semantisko saistību realizē sintaktiski: *Mēs no paziņām izīrējām vasarnīcu uz trim mēnešiem*. Daļa pētnieku šķir sintaktisko un semantisko valenci. [Metjūss 335] Pēc promocijas darba autores domām, semantiskās un sintaktiskās valences šķīrums būtībā ir satura un formas pretstatījums.

Sintaktiski valence var būt obligāta vai fakultatīva. Valence ir **sintaktiski obligāta**, ja tā ir jārealizē visvienkāršākajā teikumā ar attiecīgo predikātu kā galveno elementu. Valence ir **sintaktiski fakultatīva**, ja tā var palikt nerealizēta un teikums ir gramatiski pareizs. [Apresjans 2, XVIII] Visbiežāk obligāta ir subjekta un objekta valence. Citi valentie locekļi daudz retāk ir obligāti: *uzvesties pieklājīgi, nogulēt četras stundas* (obligāti adverbialas nozīmes teikuma locekļi). Tomēr robeža starp sintaktiski obligāto un neobligāto ne vienmēr viegli novelkama. No J.Apresjana pētījumiem izriet, ka sintaktiskajam obligātumam var būt dažādas pakāpes. [Apresjans 1, 149–152] Piemēram, darbības vārdi *lasīt, dzert, ēst* ir pārejoši, bet noteiktā sintaktiskā apkaimē tos iespējams lietot arī bez objekta: *Pēc pusdienām viņš lasīja; Es patlaban ēdu*. Teikumā *Viņš aizsūtīja vēstuli adresāta nosaukums* nav obligāts, turpretim teikumā *Viņš aizsūtīja grāmatu draugam* tas ir nepieciešams. Šādu parādību vismaz daļēji var izskaidrot ar verba semantikas un paplašinātāju semantikas mijiedarbi. [Pustejovskis, 12] Tātad sintaktiskais obligātums ir atkarīgs ne tikai no paša verba semantikas, bet arī no sintagmātiskiem faktoriem.

Jautājumu par sintaktisko obligātumu risinājis arī J.Kārkliņš. Viņš to cieši saista ar vārdu sintaktisko patstāvīgumu un atzīst, ka tam var būt dažādas pakāpes. [Kārkliņš 6, 22–23] Sintaktiski patstāvīgi ir absolūtas nozīmes vārdi. Tie ir vārdi, kuru jēga ir saprotama bez citu vārdu palīdzības: *galds, saule, mežs, lēkāt, mosties, peldēt, smieties*. Absolūtas nozīmes vārdi (dažkārt absolūta ir tikai kāda viena no vārda nozīmēm) brīvi lietojami bez noteiktas sintaktiski semantiskas apkaimes, t.i., konstrukcijas pabeigšanai tie ne sintaktiski, ne semantiski “nepieprasa” citus vārdus respektīvi to formas. [Kārkliņš 6, 24]

Absolūtas nozīmes vārdi var būt ar pasīvu vai arī ar aktīvu semantisko potenciālu. Semantiskais potenciāls ir pasīvs, ja tas tieši “neprognozē” iespējamo sintaktiski semantisko apkaimi (*galds, sapnis, saule*). Vārda semantiskais potenciāls ir aktīvs, ja semantika “prognozē” iespējamo apkaimi, piemēram, verbi, kas izsaka virzību, prognozē saistījumu ar vārdiem, kas nosauc kustības mērķi, vietu – *iet, steigties*. [Kārkliņš 6, 24] Tātad varam secināt, ka absolūtas nozīmes vārdi obligātus paplašinātājus nepiesaista.

Sintaktiski nepatstāvīgi ir relatīvas nozīmes vārdi: *lasīt grāmatu, pasniegt dāvanu mātei, atrasties mežā*. Relatīvas nozīmes vārdi vienmēr prasa noteiktu sintaktiski semantisku apkaimi, bez kuras tos konsituatīvi nesaistītās konstrukcijās nemēdz lietot. [Kārkliņš 6, 25] Vārda nozīmes relativitātes pakāpe ir lielāka verbiem nekā substantīviem un adjektīviem: *Mēs nodomājām palīdzēt; Mūsu nodoms [palīdzēt] nebija mainījies*. [Kārkliņš 6, 27] Tomēr relatīvas nozīmes vārdiem iespējams t.s. absolūtais jeb vispārinātais lietojums, piemēram, *Meitene dzied*. [Kārkliņš 6, 25]

Pētnieku uzmanību līdz šim piesaistījis galvenokārt objekta nozīmes paplašinātāju obligātums. Tomēr, kā iepriekš norādīts, obligāti teikumā var būt ne tikai vārdkopu atkarīgie komponenti, bet arī tā saucamie brīvie teikuma paplašinātāji – situanti (skat. 22.lpp.) un determinanti (skat. 30.lpp.): *Viņam ir draugs; Ārā lietus un vējš*. Dažkārt šādu paplašinātāju obligātums nav nepārprotami konstatējams: *Salst; Man salst; Piesalst; Ārā piesalst*. Tādēļ autore pilnībā pievienojas atzinumam, ka nevaram runāt par divlocekļu opozīciju obligāts / neobligāts, jo sintaktiskā obligātuma pakāpes ir dažādas – to konstatēšana un aprakstīšana latviešu valodas materiālā ir nākotnes uzdevums.

Tādējādi par konsituatīviem saistījumiem uzlūkojami tie izteikumi, kuros konteksta vai situācijas ietekmē formāli nav realizēts kāds semantiski obligāts (tātad arī no struktūras viedokļa būtisks) komponents neatkarīgi no tā, vai tas ietilpst minimālajā vai paplašinātajā struktūras shēmā. Tie ir izteikumi ar **konsituatīvi nosacītu** obligāta komponenta nullformu.

Svarīgi atzīmēt arī, ka kādu no obligātajām sintaktiskajām pozīcijām teikumā var piepildīt deiktiski vārdi – vietniekvārdi vai vispārīgas nozīmes apstākļa vārdi. Par deiktiskiem uzskatāmi vārdi, kuru saturs interpretējams tikai konteksta vai runas situācijas ietvaros. Šādi izteikumi semantiski ir cieši saistīti ar kontekstu vai runas

situāciju, tomēr visas obligātās sintaktiskās pozīcijas ir pilnas, tāpēc tie ir gramatiski patstāvīgi: *Viņš aplusa*; *Tas bija interesanti*; *Tur neviens nebūs*.

Varam konstatēt, ka pastāv vairākas kontekstuālās atkarības pakāpes: 1) izteikumi ar nepilnu minimālo struktūras shēmu ([] *Neteica neviens vārda*), 2) izteikumi ar pilnu minimālo, bet nepilnu paplašināto struktūras shēmu (*Jānis jau [] teica*), 3) izteikumi ar deiktiskiem vārdiem (*Viņš aplusa*). Pirmās un otrās grupas izteikumi neapšaubāmi ir konsituatīvi saistīti, turpretim trešās grupas izteikumi uzskatīti par konsituatīvi nesaistītiem un promocijas darbā tuvāk nav aplūkoti.

3.3. Struktūras shēmas nepilna formāla realizācija

Ja kāda no teikuma minimumā ietilpstošajām sintaktiskajām pozīcijām nav formāli realizēta, bet ir izsecināma no paša teikuma, varam runāt par teikuma modeļa **nepilnām formālām realizācijām**. [Kārklis 8, 9–10; Freimane 3, 31; SRJ, 752–753] Šādas realizācijas nosaka nevis konteksts vai situācija, bet gan pašā valodas sistēmā ietverta iespēja noteiktā distribūcijā nenosaukt kādu no struktūras shēmas komponentiem. J.Kārklis šos izteikumus raksturo kā konstrukcijas, "kuru atsevišķu komponentu struktūru nosaka t.s. mikroteksts, t.i., pašas konstrukcijas resp. teikuma konteksts". [Kārklis 7, 6] Valodas sistēmā tās ir regulāras, tipiskas. Regulāro realizāciju jēdziens tādējādi palīdz realizēt sistēmisma principu sintaksē. Proti, teikumi *Mēs braucam* un *Braucam*; *Šodien ir stiprs sals* un *Šodien stiprs sals* ir viena un tā paša modeļa dažādas realizācijas.

Nepilnās teikumu formās realizējas kāda komponenta **nullforma**. Latviešu valodā iespējama finītā verba nullforma (gan saitiņas nullforma, gan patstāvīga verba *būt* nullforma), kā arī subjekta nullforma.

Patstāvīga verba *būt* nullforma ir potenciāli verbālos teikumos: *Aiz zema zedeņu žoga baltas dārza pīpenes un milzīgas nātres*. (*A.Liepa*) Terminu *potenciāli verbāls teikums* latviešu valodniecībā ieviesis J.Kārklis [Kārklis 4, 49], to pieņēmusi arī I.Freimane [Freimane 3, 53]. L.Ceplītis "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā", balstoties tikai uz formālām jeb virsējās struktūras pazīmēm, šādus teikumus uzskata par nomināliem vienkopas teikumiem, tomēr jau šeit ieskanas doma par iespējamo patstāvīga verba nullformu: "Ar nominālajiem vienkopas teikumiem palaikam robežojas tādi teikumi, kuros ar nomenu izteikts neatkarīgais loceklis un no šī locekļa neatkarīgs papildinātais vai apstāklis. Abi minētie teikuma palīglocekļi saistīti ar kādu verbālu – bet teikumā nenosauktu – nojēgumu. ..

aplūkojamie teikumi tuvojas divkopu teikumiem, un tos nosacīti var saukt par divkopu teikumiem bez izteicēja: *Man svarīgas darīšanas; Nejēdzīgs karstums šodien!*" [MLLVG, 498] Verbāls nojēgums šajos teikumos neapšaubāmi ir ietverts, un termins *potenciāli verbāls teikums* ir pietiekami precīzs.

Subjekta nullforma realizējas teikumos ar izteicēju 1.vai 2.personas formā: *[Mēs] Braucam uz mājām*, kā arī teikumos ar vispārinātas vai nenoteiktas personas nozīmi: *Bet Straumēnus jau tāpat [ikviens, jebkurš] var pazīt bez prasīšanas (E.Virza); Ko lēti pārķ, to dārgi samaksā.*

Ja par teikuma minimumu pieņemam semantisko minimumu, iespējama arī citu semantiski obligātu komponentu nullforma. Piemēram, objekta nullforma realizējas tādos teikumos kā *Bērns jau lasa; Viņš skaisti zīmē*. Te vērojams objekta vispārinājums. Ā.Ozola uzskata, ka šādos gadījumos veidojas jauni intransitīvi verbu leksiski semantiskie varianti. [Ozola, 95-96] Minētajos piemēros verbam tiešām pievienojas semantisks elements 'prast', turpretim teikumā *Netraucē mani, es lasu!* šāda semantiska elementa nav. Objekta vispārinājums, jādomā, nav pietiekams pamats atsevišķas nozīmes, respektīvi, leksiski semantiska varianta izdalīšanai.

Daži autori regulārās realizācijas skata kā vienu no sintaktiskās redukcijas paveidiem. [Skat., piem., Lagzdiņa 1, 132] Tam ir zināms pamats, jo arī redukcijas gadījumā izteikuma virsējā struktūrā ir nepiepildītas sintaktiskas pozīcijas. (Par redukciju skat. 5.2.) Promocijas darbā izteikumi ar struktūras shēmas nepilnu realizāciju uzskatīti par konsituatīvi nesaistītiem (tātad šķirti no reducējumiem), jo tos raksturo: 1) saprotamība bez konteksta, 2) vieta sistēmā jeb paradigmātiskas attieksmes ar pilnajām formām, 3) tipiskums – noteikta semantika, leksisku ierobežojumu trūkums. To detalizēts raksturojums ir vienkārša teikuma sintakses kompetencē.

3.4. Konsituatīvu saistījumu norobežošana no teikumiem ar struktūras shēmas nepilnu realizāciju

Konsituatīvi nosacītas nullformas aplūkojamās teksta sintaksē. Tie nav teikuma modeļu regulāri pārveidojumi, resp., regulāras realizācijas. Tomēr jāņem vērā, ka gan konsituatīviem saistījumiem, gan regulārajām struktūras shēmu realizācijām var būt līdzīga virsējā struktūra, tādēļ jāpievērš uzmanība šo izteikumu tipu savstarpējai norobežošanai.

Pirmkārt, konsituatīvi saistījumi jānorobežo no teikumiem ar vispārinātas personas nozīmi: *Pēc stundas gleznotava bija pārvērtusies īstā galdnieka darbnīcā vai rāmju rūpnīcā, kur zāģēja, nagloja, kala, tēsa, krāsoja, bronzēja, berza, skrāpēja un vaskoja.* (A.Eglītis, HN, 206.lpp.) Darbības darītājs nav vārdā nosaukts, bet izriet no paša teikuma – tie ir visi, kas atrodas gleznotavā.

Viena un tā pati vārdforma izteicējā var norādīt gan uz vispārinātu, gan konkrētu darītāju. Piemēram, vispārinātas personas nozīme realizēta teikumā: *Ar otru runājot, ir jāredz viņa acis.* Turpretim nākamajā piemērā darbības vārda debitīva forma nosauc konkrēta darītāja veiktu darbību. Darītājs ir norādīts kontekstā, tāpēc otrais izteikums ir konsituatīvi saistīts: *Man tagad labu laiku nebūs vaļas gleznot. [Man] Jāgravē visādi ekslibri, vizītkartes, jātaisā etiķetes – ar vienu vārdu sakot, jāpelna maizīte.* (A.Eglītis, HN, 68.lpp.)

Tomēr bieži vien arī konsituatīvi saistījumi iegūst vispārinātas personas nozīmes nokrāsu, īpaši, ja izteicējs ir vajadzības izteiksmē vai nenoteiksmē: *Vai tad viņš te nāca uz zirgu dārzu, nemiera dzīts? [Viņam] Bija taču zirgi jādzirdina. Viņš apjuka. Ko nu [viņam] darīt?* Zīmīgi, ka šādos teikumos teikumpriekšmets var būt vienīgi datīvā. J.Kārkliņš raksta: "Atšķirībā no nominatīvsubjekta nullformas, kas saglabā konstrukcijai noteiktas personas semantiku vai piešķir tai nenoteiktas, vispārinātas personas semantiku, datīvsubjekta nullforma parasti asociē nenoteiktas vai vispārinātas personas nozīmi. Šīs atšķirības pamatā ir morfoloģiski faktori – datīvsubjekts biedrojas tikai ar verba 3.personu vai infinitīvu, t.i., ar tādām verba formām, kuras nespēj diferencēti norādīt uz kādu noteiktu personu. [...] pati verba formas semantika pieļauj zināmu subjekta nenoteiktību un vispārinājumu." [Kārkliņš 9, 182] Tāpēc J.Kārkliņš izteikumus, kā *Neizklīst! Sarunāties klusi!*, tomēr uzskata par konsituatīvi nesaistītiem, kaut arī norāda, ka personas nozīme te realizējas konsituatīvi. [Kārkliņš 4, 55–56] Tātad konsituatīvā atkarība te ir mazāka. Infinitīvu bieži lieto bez personas datīva, kamēr finītās formas ir daudz parastākas teikumos ar sadalītu gramatisko centru kopā ar darītāja nosaukumu.

Svarīgi arī, ka teikumiem ar infinitīvu izteicējā, tāpat kā teikumiem vajadzības izteiksmē, ir modāla nozīme: *Kādēļ par niekiem vaimanas celt / jāceļ?* Jādomā, ka izteikumiem ar modālu nozīmi raksturīga lielāka konsituatīva neatkarība, jo vispārinātas nozīmes nianse parādās arī tad, ja izteikumā ir modālais vārds īstenības izteiksmes formā: *Viņa jutās kā no paradīzes izraidīta. Griezties atpakaļ? To*

nedrīkstēja. Tam ir semantisks pamats – nereāla (vēlama, nepieciešama, iespējama utt.) darbība nav tik cieši saistīta ar konkrēta darītāja nojēgumu kā reāla darbība.

Otrkārt, konsituatīvi saistījumi jānorobežo no potenciāli verbāliem teikumiem: *Vienā ceļa pusē aparts tīrums, otrā – dūksnaina pļava, aiz pļavas plaukstošu bērzu zaļganā migla.* (A.Liepa, V, 11.lpp.)

Potenciāli verbāli teikumi var būt formāli līdzīgi nosaucējvienībām: **Ēnas!** *Vai vienmēr tās ievērojam!* (L.Purs, MLLVG, 491.lpp.) Potenciāli verbāliem teikumiem piemīt eksistenciāla nozīme (tiek apgalvota ar nominatīvu nosauktās parādības eksistence), turpretim nosaucējvienības neko neapgalvo, tikai nosauc runas priekšmetu, kas raksturots tālākajā tekstā. (Nosaucējvienību detalizētu analīzi skat. 6.3.1.)

Tomēr formāla līdzība var radīt arī zināmu semantisku tuvību, tāpēc attiecīgie izteikumu tipi ne vienmēr viegli norobežojami: **Un tad šī nelietīgā provokācija!** *Kā izstādes saimnieks es taču nevarēju kraut pa ģīmi, kad viņš mani tik bezkaunīgi apkampa!* (A.Eglītis, CM, 313.lpp.) Nominatīva forma pirmajā izteikumā tik tiešām nosauc runas priekšmetu, bet tai piemīt arī zināma eksistenciālas nozīmes nokrāsa.

Konsituatīvi saistītu un konsituatīvi nesaistītu izteikumu norobežošanā uzmanība pievēršama ne tikai gramatiskā, bet arī semantiskā minimuma komponentiem. Redzam, ka teikumos ar struktūras shēmas nepilnu realizāciju obligātas ir vārdformas, kas teikumos ar pilnu realizāciju nav nepieciešamas: *[Pilsētā] visi par to runā; Pilsētā par to runā.* Lai realizētos vispārinātas personas nozīme, parasti nepieciešams paplašinātājs ar vietas nozīmi: **Mājās lasīja tikai avīzi un dziesmuģrāmatu.** "Darbības darītājs te vairs nav pilnīgi nenoteikts, jo tas ir kāda no minētajā vietā esošajām personām: *Galvaspilsētā ēd baltmaizi un vienmēr staigā ādas kurpēs.*" [MLLVG, 516] Dažkārt šāda nozīme var realizēties bez vietas apstākļa, bet ar citu paplašinātāju palīdzību, kas arī kādā veidā raksturo darbības vietu vai citus apstākļus: *Par lekcijas izjaukšanu puiku ņēma un pamatīgi nopēra.* (Pēteris Ēteris, VM, 60.lpp.)

Ja adverbiālas nozīmes paplašinātāja nav un vispārinātas personas nozīmi palīdz realizēt konteksts, izteikums uzskatāms par konsituatīvi saistītu: *Tādi, lūk, mīļie, bija toreiz laiki. Cilvēku turēja suņa kārtā, vēl mazāku!* (V.Plūdonis, MLLVG, 513.lpp.) *Nu, ko tad saklausīji pa radio? Pamācīja tevi, kā ģimene saturama, kā darbi darāmi?* (J.Liepiņš, SĻ, 21.lpp.) Minētajos piemēros vispārinātas personas nozīme nav izsecināma no paša izteikuma, bet gan no konteksta.

Potenciāli verbālos teikumos ir obligāti komponenti ar adverbiālu nozīmi – situanti –, vai arī determinanti: *Viņam taisnība*. Situantiem visbiežāk ir vietas nozīme: *Mineakas ziemeļos kāda būda. Laukā nakts, mežs, klusums. Uz galda, uz apgāzta šķīvja svece.* (B.Veisberga, ETMJ, 3.lpp.) Arī J.Kārklis norāda, ka verba *būt* situatīvās nozīmes nullforma var realizēties konstrukcijās ar lokālas nozīmes paplašinātāju, bieži paralēli ir lietots arī paplašinātājs ar laika nozīmi. [Kārklis 4, 51] Paplašinātājs ar laika nozīmi var būt arī viens pats: *Atkal tā pati nepārskatāmā cilvēku burzma un automobiļu straume.* (T.Zeltiņš, AAML, 18.lpp.) Vienīgi eksistenciālās nozīmes nullforma, pēc J.Kārklīņa domām, var realizēties arī nepaplašinātos teikumos – parasti nosaucot dabas parādības, piemēram, *Rīts; Diena*. [Kārklis 4, 51] Tomēr arī te eksistenciālo nozīmi palīdz realizēt konteksts – nevis iepriekšējais, bet turpmākais. *Rudens. Izeju ārā. Ābelēm zari nolīkuši...* (J.Jaunsudrabiņš, MLLVG, 491.lpp.) *Es beidzu vidusskolu. Vācija. Maza pilsēta pie Nekāras. Jūnijs, kastaņas, pārbaudījumi, intensīvi jāmācās.* (B.Veisberga, ETMJ, 9.lpp.)

Potenciāli verbālu teikumu kontekstuālā neatkarība pastiprinās, ja teikuma priekšmetam pakārtoti apzīmētāji: *Tumšs, miglains rīts*. Tas tāpēc, ka arī apzīmētājs izsaka propozīciju – priekšmetam tiek piedēvēta pazīme. Šī pazīme gan netiek aktualizēta tik lielā mērā kā izteicējā, tomēr semantiski minētais teikums ir tuvs teikumam *Rīts ir tumšs un miglains*.

Tātad, ja eksistenciālā nozīme var realizēties tikai kontekstā, izteikumi atzīstami par konsituatīvi saistītiem, piemēram: *Agrāk bija savādāk, neticami. [Agrāk bija] Cita mūzika, Šopēna klaviergabalī. Varbūt iesākumā arvien ir savādāk.* (B.Veisberga)

Konsituatīvi saistīti izteikumi formāli var būt līdzīgi vienkopas teikumiem, kuros, tāpat kā divkopu teikumu nepilnajās formās, ir tikai viens gramatiskā centra loceklis. Vienkopas teikumos situanti (vai determinanti) palaikam ir obligāti: *Tumsā jau reti un dobji pilēja. Istabā smaržo pēc lefkojām*. Ja nav paplašinātāju ne ar vietas nozīmi, ne arī ar stāvokļa izjutēja nozīmi, izteikumi ir konsituatīvi saistīti: *Pēc lielās burzmas nu labprāt tīkas brīdi pasēdēt. [Te ir] Ērti, silti un gaiši.* (A.Upīts, MLLVG, 480.lpp.) *Zobi klab. [Man ir] Tik auksti, auksti.* (A.Brigadere, MLLVG, 480.lpp.)

4. Konsituatīvo saistījumu interpretācija latviešu valodniecībā

Latviešu valodniecībā teksta sintakses jautājumiem pievērsušies L.Ceplītis, J.Kārklīšs, J.Rozenbergs, fragmentāri – arī A.Ozols, I.Freimane, S.Lagzdiņa. Šajā nodaļā tiks pievēsta uzmanība konsituatīvo saistījumu analīzei un tipoloģijai minēto autoru darbos.

4.1. Konsituatīvo saistījumu izpratne 20.gadsimta 60.gados

Tā kā konsituatīvi saistītās teksta vienībās teikuma struktūra nerealizējas pilnā mērā, pirmajos pētījumos tās aplūkotas vienkopas vai bezkopas teikumu sakarā. Tomēr arvien norādīts, ka šādi teikumi analizējami vienīgi kontekstā.

A.Ozols darbā "Latviešu tautasdziesmu valoda" norāda: "Īpatnēju pāreju starp vienkopas un divkopu teikumiem ieņem teikumi, kuri ir atbildes uz jautājumiem un kuros elidēts viens no teikuma virslocekļiem, kas atrodams jautājumā un nepārprotami iederas arī atbildē. Šādos gadījumos varam sastapt atbildes, kas formāli ir vienkopas teikumi, bet sakarā ar jautājumu konteksta sintaksē var tikt uztvertas vai nu kā eliptiski eksplicīti divkopu teikumi, piemēram: *Kas pūriņu pielocija Bajāriņu meitiņām? Tēva sieki, cita nagi, Mātes gudrais padomiņš.* (Elidēts: "pielocija") vai arī kā eliptiski implicīti divkopu teikumi: *Gulēt iešu, kur gulēšu? Rijiņā, rijiņā!* (Elidēts: "gulēšu")." [Ozols 1, 328] Tādus divus teikumus, kas konteksta sintaksē saistīti viens ar otru kā viens otra papildinājums, A.Ozols ierosina saukt par kondukciju. Kondukcija sastopama jautājumā un atbildē, piebildē un tiešās runas teikumā, kā arī saliktā teikumā, ja starp daļām ir paskaidrojuma attieksmes. [Ozols 1, 328]

"Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā" nodaļu par vienkopas teikumiem rakstījuši L.Ceplītis un A.Blinkena, par bezkopas teikumiem – L.Ceplītis. Kritēriji vienkopas un bezkopas teikumu norobežošanā ir formāli. Par vienkopas teikumiem atzīti tie, kuros formāli realizēts tikai viens gramatiskā centra loceklis, par bezkopas teikumiem – tie, kuros nav realizēts neviens no gramatiskā centra locekļiem. [MLLVG, 478] Atbilstoši tā laika sintakses attīstības līmenim tipoloģijā nav ņemta vērā ne teikuma dziļā struktūra, ne sakari ar konteksta vienībām, ne paradigmatiskie sakari. Tādējādi vienkopas teikumu grupā iekļautas no mūsdienu tipoloģijas viedokļa dažādas vienības: gan divkopu teikumu nepilnās realizācijas (*Vēls rudens. Ko tad tik mudīgi darini?*), gan vienkopas teikumi (*Draugs, kā sokas? Cik jauki še!*), gan

konsituatīvi saistījumi (*Bet nu aiz muguras atskanēja balsis. Strupas, īgnas balsis. Puķes! Ap mani sāk kvēpt viņu saldums.*). [MLLVG, 478–482]

Tomēr bagātīgais valodas materiāla vākums un interesantie novērojumi par šo vienību formālo un saturisko pusi pelna ievērību. A.Ozols recenzijā par akadēmiskās gramatikas sintakses daļu norāda: “Ar nodaļu par bezkopas teikumiem akadēmiskajā gramatikā pirmo reizi latviešu valodas sintakses vēsturē mūsdienu literārās valodas materiālā risinātas konteksta sintakses problēmas.” [Ozols 2, 151] Tomēr, kā atzīst A.Ozols, teorētisku vispārinājumu te nav, mēģināts radīt jaunu teoriju, izmantojot veco terminoloģiju. “Ja nu konteksta sintaksē vairs nerēķinās ar izolētu teikumu, tad jācenšas rast objektīvi kritēriji, pēc kuriem nosakāmas izolētā teikuma attieksmes ar blaku jeb konteksta teikumiem. Līdz ar to rodas nepieciešamība kā komunikatīvu vienību izvirzīt divu vai vairāku teikumu apvienojumu un, nosakot tā struktūru, pa jaunam risināt teikumu gramatiskā centra un teikuma palīglocekļu problēmu. Nekādu teorētisku norādījumu šai virzienā akadēmiskā sintakse nesniedz.” [Ozols 2, 149] A.Ozols atzīst arī, ka jaunā teorija attiecināta tikai uz vienu konteksta sintakses jautājumu loku, bet neaplūkoti paliek vairāki citi teikumu tipi. [Ozols 2, 152] Tomēr arī A.Ozols noraida situācijas jēdziena izmantojumu strukturālā analīzē, jo tad “zūd pamats teikumu strukturālai analīzei”. [Ozols 2, 153]

Uz vienkopas un bezkopas teikumu sakariem ar kontekstu “Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” norādīts vairākkārt. “Vienkopas teikumi kontekstā atrodas saistījumā ar citiem teikumiem. Palaikam saistījums izriet vienīgi no runas satura. Tomēr ir gadījumi, kad šo saistījumu atspoguļo gramatiskas attieksmes starp vienkopas teikuma galveno locekli un kādu teikuma locekli citā teikumā. Tādā kārtā vienkopas teikumi var būt gramatiski saistīti un gramatiski nesaistīti.” [MLLVG, 482] Norādīts arī, ka “dažos gadījumos – kad viens no nojēgumiem nosaukts vienkopas teikuma galvenajā loceklī, bet otrs minēts kontekstā – iespējams galveno locekli sastatīt ar teikuma priekšmetu vai izteicēju.” [MLLVG, 479] Arī bezkopas teikumi var būt gramatiski saistīti ar kādu no konteksta teikumiem. [MLLVG, 542] Tātad tiek atzīti šo teikumu sintaktiskie sakari ar apkaimes vienībām un iespēja uz kontekstuālo sakaru pamata noteikt sintaktisko funkciju. Tomēr vienību tipoloģijā šis princips nav izmantots.

Apzināta ne tikai konteksta, bet arī situācijas loma izteikuma izveidē: “Dažreiz stāvokļa vai darbības nojēgums kontekstā nav minēts, tomēr tas izsecināms no runas

satura vai situācijas: – *Garkalns abus rokrakstus vēlreiz salīdzināja, tad aizsmēķēja un piecēlās. – Nu? – Gunta jautāja. – Viena un tā pati roka.*” [MLLVG, 487]

Norādīts arī uz bezkopas teikumu komunikatīvo struktūru: ”.. bezkopas teikumos izsaka tikai vissvarīgāko domas daļu, kas pauž kaut ko jaunu attiecīgajā kontekstā vai runas situācijā (tā saukto ”psiholoģisko predikātu”).” [MLLVG, 544]

Tātad ”Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” analizēta gan vienkopas un bezkopas teikumu formālā izveide, gan semantika, tomēr, pirmkārt, vienības nav struktūras ziņā sastatītas ar konteksta vienībām, otrkārt, klasifikācija veidota, balstoties vienīgi uz formālām pazīmēm, tādēļ vienā grupā iekļautas vienības ar atšķirīgu sintaktisko semantiku. Piemēram, par vienkopas nominatīvteikumiem uzskatīti: *Kāpēc Priedes Jānis nevarētu būt izpildu komitejas priekšsēdētājs? Godīgs darba cilvēks, kluss, mierīgs. Tēvs, tēvs! Ko tas tagad dara? ... es iedrošinājos vēl reizi paraudzīties uz austrumu logu. ”Juris!” es čukstēju.* [MLLVG, 491]

L.Ceplītis darbā ”Bezkopas konstrukcijas mūsdienu latviešu literārajā valodā” atzīst konteksta lomu šādu konstrukciju izveidē un funkcionēšanā, tomēr noliedz iespēju teikuma struktūras pētījumos izmantot ideālu abstraktu paraugu. Tādējādi tiek noraidīta elipses (respektīvi, redukcijas) teorija. Autors uzskata, ka ”ideālteikums” ir abstrakcija un tā vienmēr vairāk vai mazāk patvaļīga: ”Beidzot rodas jautājums, kāpēc būtu jārestaurē tādi teikuma locekļi, kuri vispār neeksistē nedz analizējamā teikumā, nedz runātāja apziņā. .. jāšaubās, vai prasība pēc ”ideālā teikuma” vispār ir pamatota. Teikums reālā runas aktā vienmēr ir saistīts ar kontekstu un situāciju. Hipotēze par ”ideālo” teikumu tādējādi ir pretrunā ar valodas faktiem.” [Ceplītis, 121] Izvirzīta prasība nepārveidot konstrukciju analīzes gaitā un balstīties tikai uz virsējās struktūras. Saskaņā ar šādu pieeju nākas pieļaut konstrukcijas ar diviem gramatiskajiem centriem: – *Es pavasarī beidzu vidusskolu. – Ak pavasarī vidusskolu?* [Ceplītis, 145] Tomēr nevar nepamanīt, ka abi centrālie locekļi šādās konstrukcijās vienmēr ir saistīti ar kādu vārdu kontekstā. [Ceplītis, 146]

No tipoloģijas viedokļa svarīgi, ka L.Ceplītis saskata divējas attieksmes starp bezkopas konstrukcijas centrālo loekli un distribūciju: pirmkārt, tās var būt kontekstuāli gramatiskas, ja centrālais loeklis saistīts ar kādu vārdu kontekstā, otrkārt, situatīvas, ja centrālais loeklis saistīts nevis ar vārdu kontekstā, bet ar nojēgumu distribūcijā: – *Ieva nemaz nenāca ēst? – Kā pārnāca, tā savā istabā.* (Teikumā ietverts nojēgums par kustību.) [Ceplītis, 147]

L.Ceplīša darbā vēl virkne citu interesantu novērojumu, par kuriem būs runa turpmākajās nodaļās.

Varam secināt, ka 20. gs. 60. gados konsituatīvi saistīti izteikumi analizēti atbilstoši tā laika sintakses attīstības līmenim – netiek izvirzīti teikuma dziļās un virsējās struktūras jēdzieni, nav apzināts dinamiskais izpētes aspekts sintaksē, līdz ar to kontekstuālā un situatīvā atkarība nav uzskatīta par būtisku pazīmi izteikumu tipoloģijā. Izteikumu klasifikācija balstīta uz formālām pazīmēm. Tomēr, darbojoties ar deskriptīvo metodi, iegūti vērtīgi novērojumi par teksta vienību semantiku, tā radot nepieciešamību meklēt jaunu teorētisku pieeju.

4.2. Jūlija Kārklīņa konsituatīvo saistījumu tipoloģija

Jaunu teorētisku skatījumu uz teksta sintakses jautājumiem dod J.Kārklīņš 20. gs. 70. gados. Viņš pirmo reizi latviešu sintaksē gramatiski nepilnu izteikumu analīzi konsekventi balsta uz teikuma struktūras shēmas. Vienlīdz svarīgs J.Kārklīņa teorijā ir statiskā un dinamiskā izpētes aspekta šķirums. Dinamiskā aspektā, pēc J.Kārklīņa atzinuma, tiek pētīti teikuma struktūras pārveidojumi konsituācijas ietekmē. [Kārklīņš 7, 10]

Līdz ar to pretstatāmas divas lielas izteikumu grupas – konsituatīvi nesaistīti izteikumi (teikumi statiskā aspektā) un konsituatīvi saistīti izteikumi. Konsituatīvi saistītie izteikumi savukārt atkarībā no motivācijas iedalāmi kontekstuāli saistītās un situatīvi saistītās teksta vienībās. [Kārklīņš 3, 446]

Sākotnēji visas kontekstuāli saistītās teksta vienības J.Kārklīņš sauc par parcelātiem. Parcelāti ir vienkāršu un saliktu teikumu shēmas pārdalījuma rezultāts: *Un viņi stāv. Visi četri.* [Kārklīņš 3, 448–452] Tādējādi teikuma statiskā struktūra un ar to izsakāmais saturs realizējas ne vienā, bet divās vai vairākās strukturālās un intonatīvi jēdzieniskās runas vienībās resp. komunikātos. Bāzes struktūra un parcelāti kopā veido vienu strukturālu un semantisku veselumu. [Kārklīņš 7, 17] Parcelāti sīkāk tiek iedalīti vienkārša un salikta teikuma parcelātos, bet tie savukārt klasificēti pēc tā, kāds teikuma loceklis vai predikatīva vienība nodalīta atsevišķā teksta vienībā – predikatīva sakara parcelāti veidojas, ja parcelēts kāds no gramatiskā centra locekļiem, atributīvo attieksmju parcelāti – ja parcelēts apzīmētājs, objekta attieksmju parcelāti – ja parcelēts papildinātājs, adverbīālo attieksmju parcelāti – ja parcelēts apstāklis. Divattieksmju parcelāts veidojas, ja parcelēti vairāki atšķirīgas semantikas palīglocekļi vai arī sekundāri predikatīvs komponents.

Raksturojot parcelāta un bāzes struktūras attieksmes, J.Kārklīšs konstatē, ka dažkārt “predikatīvais sakars starp distribūcijas teikumu un parcelātu nav dots tieši, bet uztverams no kopsakara.” Tas redzams t.s. transformējamu predikatīvo attieksmju parcelātos: *Viņam bija daudz naudas. Bija sakrājis, strādādams par mežzini.* Šajā piemērā parcelātā nerealizētais teikuma priekšmets distribūcijas teikumā veic papildinātāja funkciju. [Kārklīšs 3, 455] Šāds parcelāts nav uzskatāms par vienotas sintaktiskas struktūras pārdalījuma rezultātu, tātad ir pretrunā ar parcelācijas izpratni.

1978. gadā publicētajā rakstā “Teikuma struktūras pārveidojumi konsituācijas ietekmē” klasifikācijas shēmā līdzās parcelātiem tiek iesaistīts otrs kontekstuālo saistījumu tips – reducējumi. Atšķirība no parcelātiem ir tāda, ka reducētās konstrukcijas un to motivētājstruktūra vienotu sintaktisku konstrukciju neveido. [Kārklīšs 7, 23] Autors norāda, ka iespējami robežgadījumi starp parcelāciju un redukciju un šķiršanas kritēriji vēl jāizstrādā. Viena no pazīmēm varētu būt motivētājstruktūras un ar to saistītā reducējuma komunikatīvā plāna atšķirība: *Ko viņa darīs mūsmājās? – Dzīvos.* [Kārklīšs 7, 25] Tomēr relatīvu patstāvību var iegūt arī vienādas komunikatīvas ievirzes replikas, īpaši dialogā: – *Tu mācies? – Jā. – Kur?* Reducējumi visbiežāk sastopami dialogā, bet iespējami arī autora tekstā. Par reducējumiem J.Kārklīšs atzīst transformējamu predikatīvo attieksmju parcelātus: *Bet viņas tur vairs nav. Droši vien iekūsi deļotāju pulkā.* [Kārklīšs 7, 26–27]

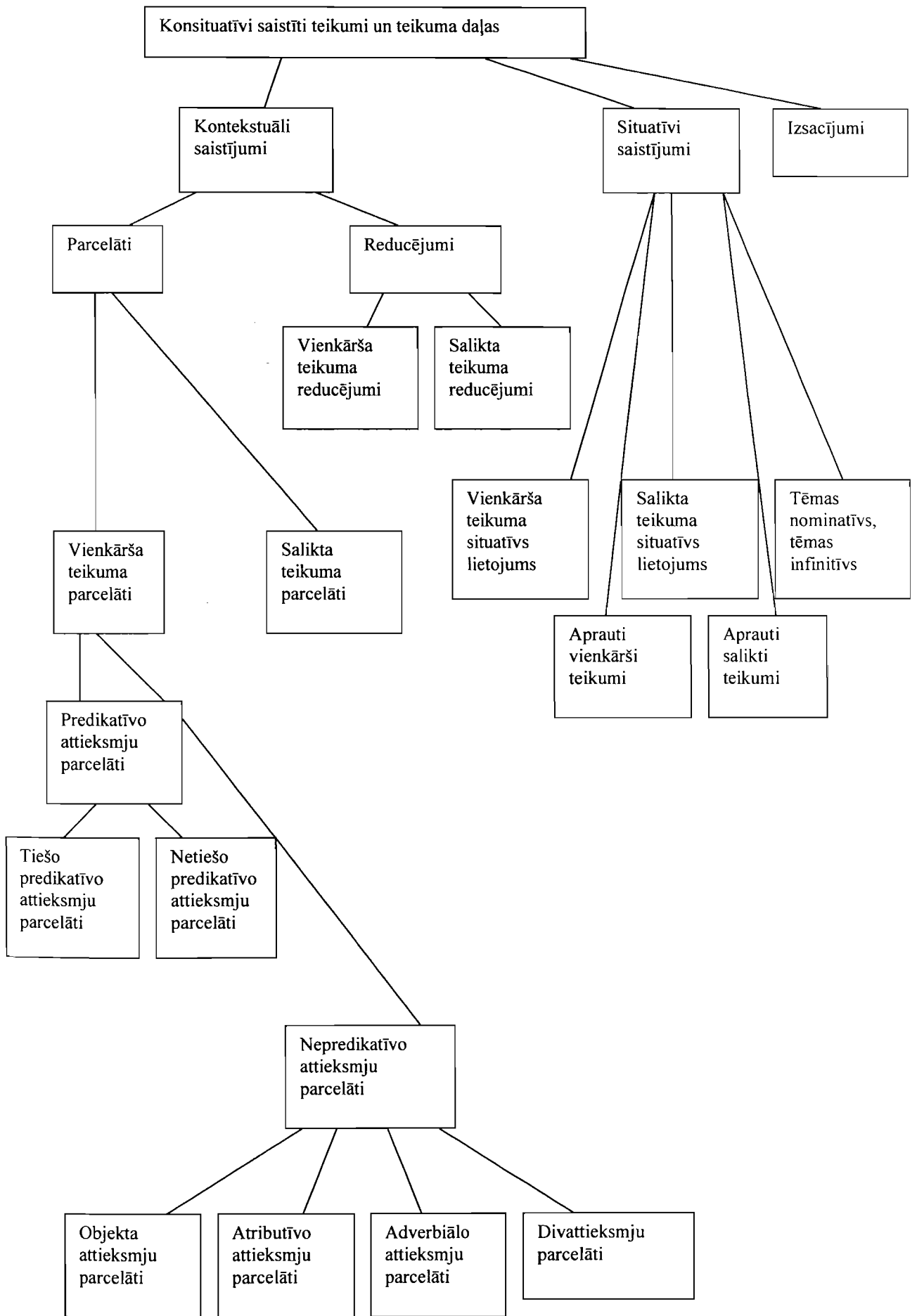
Doma par redukciju kā par tipisku tekstveides paņēmieni J.Kārklīša darbos ir izvirzīta, ieskicēts ar to saistītais problēmu loks, bet vienotā klasifikācijas sistēmā tā faktiski nav iestrādāta. Nav izveidoti parcelācijas un redukcijas šķiršanas kritēriji.

Otrs konsituatīvo saistījumu tips ir t.s. situatīvie saistījumi jeb situatīvi nosacīti izteikumi. Tiem nav tiešas motivācijas kontekstā. Par situatīvi nosacītiem J.Kārklīšs uzskata arī tēmas nominatīvu un tēmas infinitīvu: ***Ēnas! Vai vienmēr tās ievērojam! Saimi pret mani sarīdīt! To es nepieļaušu!*** Tomēr norādīts, ka tēmas nominatīvs resp. infinitīvs ir viens no teksta segmentācijas paņēmieniem un šajā ziņā saskaras ar parcelāciju. [Kārklīšs 3, 449]

Atsevišķu grupu veido izteikumi, kas funkcionē relatīvi neatkarīgā pozīcijā un kuru pamatā nav noteiktas struktūras shēmas: *Jā. Nē. Noteikti. Labdien! Paldies! Visu labu! Aidā! Halo!* utt. [Kārklīšs 3, 448] Šādas teksta vienības J.Kārklīšs ierosina saukt par izsacījumiem: “Tādēļ šīs teksta vienības, kas ir leksiski nevariējamas vārdformas vai vārdkopas, nodalītas no teikumiem un nosacīti nosauktas par izsacījumiem. Lietojuma ziņā izsacījumi parasti ir konsituatīvi vai situatīvi, t.i., to

komunikatīvi funkcionālā jēga īsti saprotama tikai noteiktā vidē (distribūcijā).”
[Kārklis 4, 31]

J.Kārklis proponētā izteikumu tipoloģija atspoguļota shēmā nākamajā lappusē. Kaut arī nav līdz galam izstrādāti kontekstuālu un situatīvu saistījumu, tāpat parcelātu un reducējumu šķiršanas kritēriji, tipoloģija sniedz principiāli jaunu skatījumu uz teksta sintakses parādībām un ir izmantojama par pamatu turpmākos konsituatīvi saistītu teksta vienību pētījumos.

4.3. Teksta sintakses pētījumi 20.gadsimta 80. un 90.gados

Šajā periodā konsituatīvo saistījumu izpratne turpina attīstīties J.Kārkliņa iedibinātajā gultnē.

I.Freimane sniedz pārskatu par konsituatīvo saistījumu tipiem, min to raksturīgākās pazīmes un norobežošanas kritērijus. [Freimane 4, 24–33] Analīzes shēma pilnībā atbilst J.Kārkliņa proponētajai, tomēr tiek norādīts uz vairākiem problemātiskiem izteikumu tipiem. Piemēram, atributīvo attieksmju parcelātus grūti norobežot no predikatīvā sakara parcelātiem: *Viņa ir laba speciāliste. Apzinīga.* [Freimane 4, 25–26] Grūti identificēt saliktu sakārtotu teikumu parcelātus, jo vienkārša un salikta teikuma robežas sakārtojumā visgrūtāk nosakāmas. [Freimane 4, 27] Norādīts arī, ka tēmas nominatīvs īsti nav situatīvs saistījums, kā to uzskata J.Kārkliņš, un tas „iedalīts pie situatīvajiem saistījumiem tikai tāpēc, ka citur tam pagaidām grūti atrast vietu“. [Freimane 4, 31]

Lai reducējumus varētu atšķirt no parcelātiem, par nepieciešamu pazīmi I.Freimane atzīst reducējuma un motivētājstruktūras komunikatīvo tipu atšķirību. „Ja redukcija ir teksta vienībās, kurām ir viens un tas pats funkcionāli komunikatīvais tips, tās kvalificējas par parcelātiem, piemēram: *Nevaru atņemt elpu. Plēš krūtis pušu.* .. otrā teksta vienība ir vienkārša teikuma predikatīvā sakara parcelāts ar transformējamu teikumpriekšmetu *elpa* bāzes teikumā ..“ [Freimane 4, 29] No šī apgalvojuma, starp citu, izriet, ka redukcija un parcelācija neizslēdz viena otru. Varētu pieļaut, ka parcelāti ir viens no reducēto struktūru paveidiem. (Par to skat. 8.1.)

Sintaktiskās redukcijas raksturojumam pievērsusies arī S.Lagzdiņa. [Lagzdiņa 1] Par ļoti svarīgu un perspektīvu atzīstot tieši dinamisko sintakses izpētes aspektu, autore uzsver, ka pamatu pamats tomēr ir teikuma statiskā struktūra. „Komunikācijas procesā darbojas daudzi valodiski un nevalodiski faktori, un arī strukturālo paraugu pārveidojumi var būt dažādi, reizēm pat ļoti komplicēti. Tomēr šķiet, ka visus iespējamus teikuma elementāro struktūru pārveidojumus tekstā ir iespējams aptvert, analizējot dažus pamatprocesus – paplašināšanu, redukciju, kombināciju un substitūciju. .. Redukcija ir zināmā mērā pretējs process paplašināšanai, tāpat kā parcelācija – kombinācijai.“ [Lagzdiņa 1, 131] Par vienu no svarīgākajiem teikuma statiskās struktūras pārveidojumiem atzīta redukcija. Autore norāda, ka „daļā darbu uz parcelāciju attiecināti arī tādi valodas fakti, kuri, šķiet, būtu jāaplūko redukcijas

ietvaros.“ [Lagzdiņa 1, 129] Par S.Lagzdiņas uzskatiem redukcijas tipu un analīzes metožu sakarā būs runa turpmāk.

Sistēmisks teksta sintakses pārskats pirmo reizi latviešu valodniecībā dots J.Rozenberga pētījumā. [Rozenbergs] Te raksturotas ne tikai elementāras teksta vienības – komunikāti, bet arī sarežģītas vienības – virsfrāzes vienības (resp., frāžkopas) jeb mikroteksts. ”Par komunikātu dēvē jebkuru teksta fragmentu (”nogriezni”), ko rakstītā tekstā atdala ar teikuma beigu pieturzīmēm, bet runātā tekstā – ar attiecīgu intonāciju.” [Rozenbergs, 149–150] Pēc atbildes teikuma modeļiem komunikāti tiek iedalīti divās grupās: 1) izteikumos, kuru struktūra pamatos atbilst teikuma modeļiem, un 2) izsacījumos jeb kvaziteikumos, kuros šādas atbildes nav vai arī tā ir tikai daļēja. [Rozenbergs, 150]

J.Rozenbergs detalizēti aplūko teksta sintaktiskos procesus, proti, dinamiskās sintakses parādības, kas valodu realizē runā respektīvi tekstā. Viens no šādiem procesiem ir parcelācija – teikuma pārdalīšana divos vai vairākos komunikātos tekstā. Parcelācijas izpratnē J.Rozenbergs seko J.Kārkliņa uzskatam – t.i., teikuma struktūra un tās saturs tiek realizēts divās vai vairākās saturiski intonatīvās vienībās, kas seko viena aiz otras. Parcelācijas procesi balstās uz teikuma dinamiskās struktūras nesakritību ar statisko struktūru. [Rozenbergs, 189] Detalizēta parcelātu klasifikācija nav dota, bet tas arī nav bijis autora nolūks, viņš aplūko parcelāciju kā procesu – teikuma satura aktualizāciju runā.

Par otru svarīgu sintaktisku procesu J.Rozenbergs atzīst elidāciju – tā ir ”teikuma strukturālā modeļa komponenta vai komponentu izlaidums izteikumā vai arī ilgāka pauze tajā, kura signalizē par implicītu informāciju” [Rozenbergs, 193]. Autors šķir divus elidācijas veidus – redukciju un elipsi.

Redukcija tiek skaidrota kā teikuma strukturālā modeļa komponenta, tā daļas vai vairāku komponentu neesamība izteikumā. Redukcija var būt nekonsituatīva un konsituatīva. ”Nekonsituatīvās redukcijas cēlonis ir paša izteikuma funkcionālās prasības – t.i., to nenosaka izteikuma apkaime (konteksts) vai sazināšanās situācija.” [Rozenbergs, 193] Tādējādi nekonsituatīvajā redukcijā ietilpst teikumu nepilnās realizācijas (arī saitiņas nullforma). Konsituatīvās redukcijas cēlonis turpretim ir izteikuma apkaime (konteksts) vai sazināšanās situācija: *Visi steidzās. Un es arī [steidzos]*. [Rozenbergs, 194]

Elipse ir ”tāds izteikuma vārda vai vārdu izlaidums, kas sniedz jaunu pamatinformāciju vai papildinformāciju, kura neizriet tieši no izteikuma satura, bet no

sazināšanās situācijas.” [Rozenbergs, 195] Pie elipses J.Rozenberga izpratnē pieder aprāvumi un noklusējumi – iesāktās domas pārtraukums psihisku, fizioloģisku, ārēju, emocionālu faktoru ietekmē: *Ko jūs manī tā skatāties? Jūs varbūt esat...* Elipse parasti norāda uz teksta autora subjektīvu pārdzīvojumu, pozitīvu vai negatīvu attieksmi vai gribas izpausmēm. [Rozenbergs, 196]

Tāpat latviešu sintaksē iedibināta zināma tradīcija teksta vienību analīzē: nepilnās struktūras tiek sastatītas ar pilno jeb ideālstruktūru, tiek šķirtas kontekstuāli un situatīvi motivētas vienības. Detalizēta nepilno struktūru tipoloģija līdz šim nav izstrādāta, tāpēc arī virkne nekonsekvenču atsevišķu valodas faktu vērtējumā. Pagaidām nav pētījumu arī par to, kuri teikuma komponenti paliek nerealizēti izteikuma virsējā struktūrā un kāda ir to vispārinātā semantika. Līdz šim neatrisināto jautājumu detalizētai analīzei veltītas turpmākās promocijas darba nodaļas.

5. Konsituatīvo saistījumu klasifikācijas principi un analīzes metodes

Konsituatīvi nesaistītu izteikumu pamatā ir struktūras shēmas, kas pastāv valodas sistēmā un ir izsecināmas no tekstā realizētiem izteikumiem. Struktūras shēmu (respektīvi, teikuma modeļu) skaits valodā ir galīgs, šie modeļi ir fiksēti un aprakstīti gramatikās. Arī konsituatīvie saistījumi ir regulāri valodas veidojumi, kurus nosaka valodas likumi, tiem ir savi abstrakti paraugi. Šo paraugu konstatēšana un klasificēšana ir sarežģītāka nekā teikuma līmenī. Teksta gramatika ir lauku, graduālu pāreju gramatika, nevis diskrētu elementu opozīciju sistēma. [Nikolajeva, 36] Tāpēc grūti izstrādāt jēdzienu sistēmu teksta aprakstīšanai.

5.1. Klasifikācijas principi teksta līmenī

Tas, ka tekstā vienības struktūru un semantiku lielā mērā ietekmē konteksts un situācija, īpaši apgrūtina teksta vienību klasificēšanu. Turklāt jāņem vērā, ka valodā vispār ir grūti veidot klasifikāciju, kura aptvertu visas vienības bez izņēmuma tā, lai katra vienība ietilptu vienā un tikai vienā grupā. Katrai valodas parādībai ir centrs un perifērija, kur attiecīgās pazīmes ir vājāk izteiktas, un atsevišķu apakšsistēmu perifērijas pārklājas.

Klasifikāciju ir iespējams veidot, balstoties uz vienas pazīmes vai arī uz pazīmju kompleksa. Uz pazīmju kompleksa balstīta tipoloģija vienmēr ir problemātiska, jo var veidoties samērā plaša attiecīgās grupas perifērija, kur visas pazīmes nav vienlīdz spilgti izteiktas vai arī to nav nemaz. (Tāda ir, piemēram, vārdu krājuma klasifikācija vārdšķirās, arī tradicionālā teikuma locekļu tipoloģija.) Tā kā konsituatīvie saistījumi ir ļoti daudzveidīgi, lietderīgāk tos klasificēt, katrā dalījuma līmenī balstoties uz vienas pazīmes. (Tā varētu būt jauna tipa dinamiska sintakse, kas konstatē vienu distinktīvu pazīmi un pēc tam šīs pazīmes dažādas realizācijas pakāpes.)

I.Freimane atzīst, ka sintakses vienību tipoloģijas principiem jābūt viendabīgiem – dažādu sintakses vienību raksturošanā tie nedrīkst būt atšķirīgi. [Freimane 6, 14] Tāpēc konsituatīvo saistījumu tipoloģija jābalsta uz sintakses līmeņa centrālās vienības – teikuma – izpēti. Tomēr jāņem vērā, ka arī teikums ir sarežģīta struktūra, ko var raksturot no vairākiem viedokļiem. “Vienību tipoloģijā semantiskais princips ir galvenais, bet parasti tas tiek izmantots it kā slēptā veidā, kādā noteiktā

formālā izpausmē. Šī izpausme kā ārēji uztverama parasti izvirzās priekšplānā – tai tiek pievērsta lielāka uzmanība.” [Freimane 6, 14–15] Tātad nepieciešams raksturot gan formu, gan semantiku, paturot prātā, ka valodas vienību semantika ir noteicošā.

Promocijas darbā konsituatīvo saistījumu raksturojuma pamatā ir divi galvenie principi: pirmkārt, analizējamās vienības gramatiskā (respektīvi, predikācijas) struktūra, un, otrkārt, motivācijas aspekts jeb sastatījums ar apkaimi, proti, konteksta vienībām. Gramatiskās struktūras raksturojumā savukārt būtisks ir sintaktiskās redukcijas jēdziens.

5.2. Sintaktiskās redukcijas jēdziens

Par **sintaktisko redukciju** sauc parādību, kad noteiktā apkaimē izteikumā nav nepieciešami un pat nav vēlamī visi tā pilnai struktūrai raksturīgie komponenti. Šādu sintaktiskās redukcijas izpratni dod J.Kārklīšs, S.Lagzdiņa, I.Freimane. [Kārklīšs 7, Lagzdiņa 1, Freimane 4, Freimane 7]

”Sintaktiskās redukcijas tieši uztveramā pazīme ir tā, ka izsacījuma materiālajā struktūrā nav verbalizēti visi šī izsacījuma semantiskie komponenti.” [Lagzdiņa 1, 131] Piemēram:

Vai tev ir dvēsele, Trentas upe? Daugavai ir. Tāpat Trentai. (G.Janovskis, S, 491.lpp.)

Otrajā izteikumā reducēts strukturāli nozīmīgs komponents – teikuma priekšmets *dvēsele*, trešajā izteikumā – viss gramatiskais centrs *ir dvēsele*.

Reducēti izteikumi ir pilnvērtīgas komunikatīvas vienības, tiem piemīt visas tās pašas gramatiskās nozīmes, kas attiecīgajai pilnajai struktūrai, bet tās var neparādīties eksplicīti. Piemēram, trešajam izteikumam piemīt laika un modālā nozīme, bet tām nav sava rādītāja virsējā struktūrā, jo darbības vārda finītā forma ir reducēta.

Redukcija ir viens no paņēmieniem, kas nodrošina teksta vienību formāli izteikto saistījumu jeb kohēziju.

“Maizes darbs viņus nokausējis, viņi būs gleznojuši tikai pa vaļas brīžiem. Nelaimīgi mākslinieki.” “Laimīgi mākslinieki! Taisni tāpēc viņi ir lieli.” (A.Eglītis, HN, 181.lpp.)

Ja reducēto struktūru vietā lieto pilnās, saikne starp izteikumiem nav tik cieša.

Sintaktiskā redukcija ir saistīta ar valodas līdzekļu taupīšanas jeb ekonomijas principu. Tātad tiek reducēti strukturāli nozīmīgi, bet informatīvi lieki komponenti.

”..izsacījuma semantiskā struktūra var nebūt pilnībā verbalizēta, ja kāds izsacījuma jēgas elements nedod jaunu informāciju visa teksta jēgas izpratnei attiecīgajā teksta izvēšanas stadijā.” [Lagzdiņa 1, 135] Tātad, precīzāk, redukcijas mērķis ir novērst valodas līdzekļu pārdaudzumu. Vienlaikus redukcija ļauj uztvērējam koncentrēt uzmanību uz jauno informāciju.

Tādējādi redukcija ir cieši saistīta ar izteikuma aktuālo jeb komunikatīvo dalījumu. Izteikuma komunikatīvā struktūra ir bināra: tēma nosauc ziņojuma priekšmetu, bet rēma ietver galveno ziņojuma saturu un ir izteikuma komunikatīvais centrs. [Kovtunova, 6–7] Termins *aktuālais dalījums* izvēlēts tāpēc, ka tēmas un rēmas pretstatījums runātājam respektīvi rakstītājam vienmēr ir aktuāls, būtisks noteiktā kontekstā un noteiktā saziņas situācijā. [Kovtunova, 7] No teiktā izriet, ka reducēt iespējams vienīgi tēmu, turpretim rēma tekstā vienmēr tiek realizēta.

Ja kontekstā pieminētos, tātad teksta uztvērējam zināmos komponentus reducē, realizētie komponenti iegūst vēl lielāku aktualizāciju nekā tad, ja izteikuma gramatiskā struktūra būtu pilna: *Viņi satiksies jau pēc pusstundas! Pēc septiņiem gadiem! Sarīkojumā, tāpat kā pirmo reizi.* (A.Eglītis, CM, 344.lpp.) *Viņš izskatās briesmīgi. Resns. Truls. Vienaldzīgs.* (A.Bels, LL, 12.lpp.) Līdzīgu aktualizācijas uzdevumu tekstā veic tie reducējumi, kuros atkārtots kāds no iepriekšējos izteikumos minētiem komponentiem: *Man dekorācijas, piemēram, būs no gaismas. Jā, mans direktor! No gaismas!* (A.Eglītis, HN, 302.lpp.) *Kāds tev no tā būs labums? Nu, pasaki man – kāds?* (Z.Skujņš, VLG, 149.lpp.) *Par laimi, abas darbavietas tālu viena no otras, un ceha priekšniecība bibliotēkā nav manīta. Par laimi.* (A.Liepa, V, 9.lpp.)

Dažkārt sintaksē līdzīgā nozīmē lieto terminu *elipse*. [Skat., piem., BES, 592; Metjūss, 111; KTŽ, 56] Lietderīgs ir I.Freimanes ierosinājums par elipsi saukt nemotivētu izlaidumu – tātad valodas kļūdu (piemēram, *Skan dziesma, sacensību atklāšanas ceremonija.*) –, turpretim ar terminu *redukcija* nosaukt normatīvu tekstveides paņēmieni, kas ļauj izvairīties no informatīva pārdaudzuma. [Freimane 7]

Tātad nepareizi teikt, ka reducētās struktūrās kaut kas izlaists vai iedomājams (šī iemesla dēļ arī noraidāms termins *elipse*). ”Reducētās konstrukcijas ir nepilnas ne tādā nozīmē, ka tās būtu kādā veidā papildināmas ar ”trūkstošiem” struktūras komponentiem vai arī ka šie komponenti būtu piedomājami. Reducētās konstrukcijas ir nepilnas tikai tajā ziņā, ka noteiktā distribūcijā to sastāvā nav nepieciešami visi atbilstošas teikuma statiskās struktūras komponenti.” [Kārklis 7, 23–24] A.Skovorodņikovs norāda, ka reducēts izteikums noteiktās runas situācijās ir

normatīvs, parastāks, tādā stilistiski neitrāls. Piemēram, jautājumu un atbilžu dialogā tipiska ir atbildes nepilnā forma. Pilnās formas izmantojums var iegūt īpašu stilistisku efektu un izteikt papildinformāciju: – *Jautājumi ir? – Ir jautājumi.* [Skovorodņikovs 2, 183–184] Arī V.Gaks uzsver, ka tieši atkārtotai nosaukšanai bieži vien ir stilistiska slodze – tā ir emfātiska, jo atkārtoto sarunas biedriem zināmo. [Gaks 1, 93]

Teksta vienības, kurās konteksta vai situācijas ietekmē reducēts kāds strukturāli nozīmīgs komponents, promocijas darbā tiek sauktas par **reducējumiem**, kā to ierosinājis J.Kārklīšs. [Kārklīšs 7]

5.3. Reducējumu analīzes metode un tipoloģija

Sintaktiskās redukcijas izpratnē svarīgs ir **dziļās** un **viršējās struktūras** pretstatījums. Ar teikuma dziļo struktūru bieži saprot semantisko struktūru, ar viršējo – tieši novērojamo lineāro sintaktisko struktūru (par to skat. arī 2.1.). Tomēr, kā darbā iepriekš norādīts, dziļajai jeb semantiskajai struktūrai ir vairāki līmeņi. Visdziļākais semantikas līmenis ir relāciju struktūra, uz tā uzslāpojas predikācijas struktūra jeb ”dziļā sintakse”. (Skat. 2.1.) Arī predikācijas struktūra ir ”dziļa” attieksmē pret viršējo sintaktisko struktūru – tieši novērojamo, formālo teikuma aspektu. Dziļā sintaktiskā struktūra nav lineāra, tas ir attieksmju tīkls vai – precīzāk – hierarhiski organizēta struktūra. Tās vienības ir sintaktiskās pozīcijas, un tā vienmēr ir ideāla, pilna struktūra.

Tādējādi darba autore par lietderīgu redukcijas pētīšanā atzīst šādu izteikuma struktūras stratifikāciju:

Relāciju struktūra (dziļā semantiskā struktūra)
Predikācijas struktūra (dziļā sintaktiskā struktūra)
Viršējā sintaktiskā struktūra (predikācijas struktūras formālā realizācija)

Šāda dziļās un viršējās struktūras izpratne saskan arī ar V.Susova viedokli. Viņš norāda, ka valodas dziļās sfēras zīmes ir abstraktas, tās pastāv runātāju apziņā un nav tieši novērojamas. Viršējās struktūras zīmes ir konkrētas. [Susovs 1, 6] Viršējā struktūrā ir konkrēts teikums – tas ir lineārs, ”relāciju un predikatīvais dalījums te ir vienā plaknē, tie saplūst tajās vai citās sintaktiskās pozīcijās”. [Susovs 1, 52]

Tādā redukcijas aprakstā tiks sastatīta predikācijas struktūra un viršējā sintaktiskā struktūra. Citiem vārdiem sakot, analīzes princips ir predikācijas struktūras sastatījums ar tās formālo realizāciju.

Reducējumā nekad nav formāli realizēti visi dziļās sintaktiskās struktūras komponenti. Tie nav realizēti arī teikuma nepilnajās formās (skat. 3.3.). Ir autori, piemēram, S.Lagzdiņa, kas teikuma struktūras shēmas regulārās nepilnās realizācijas attiecina uz redukciju. Tomēr S.Lagzdiņa norāda: "Teikuma sintaksē aplūkojami tikai atsevišķi redukcijas veidi, kuru pamatā diahroniski gan var saskatīt ļoti vispārinātas konsituācijas ietekmi, bet kuri sava tipiskuma dēļ ieguvuši gramatisku funkciju un nerada konstrukcijas strukturālu atkarību no konteksta vai konsituācijas (piemēram, 2. personas vietniekvārda redukcija pie verba pavēles izteiksmē)." [Lagzdiņa 2, 25] Teikuma struktūras shēmas nepilnām realizācijām atšķirībā no reducētām struktūrām raksturīgs regulārums un saprotamība bez konteksta, tādēļ, pēc darba autores domām, tās aplūkojamas teikuma, nevis teksta sintaksē.

Reducējumu analīzē nav lietderīgi lietot terminu **nullforma**, tas izmantojams teikuma regulāro nepilno realizāciju raksturojumā. Nullforma ir sistēmiski (paradigmātiski) nosacīta, jo vērojamas regulāras atbildmes ar attiecīgajām pilnajām formām. Arī citi autori uzsver, ka nullformas jāšķir no kontekstuāli nosacītas elipses (respektīvi, redukcijas). Nullformas parasti norāda uz nenoteiktību vai vispārinājumu. [Skat., piem., Hlavsa, 123] Attiecībā uz redukciju būtu lietojams termins **tukša** jeb **nerealizēta sintaktiska pozīcija**. [Skat., piem., Kārklis 7, 11]

Reducējumu analīzes metode ir dziļās sintaktiskās (resp. predikācijas) struktūras atjaunošana. "Taču jāievēro, ka noteiktas leksiskās nozīmes – un bieži vien arī vienas gramatiskās formas – piešķiršana neverbalizētajiem komponentiem ir tikai metodisks paņēmieni, nevis kāda iedomāta sākotnēji eksistējuša "pilna" izsacījuma rekonstrukcija. .. Dota ir tikai visa izsacījuma kopējā jēga, bet paši reducētie komponenti gan teksta veidotāja, gan uztvērēja apziņā reprezentēti ar semantiski ierobežotu priekšstatu, kurš nodrošina izsacījuma jēgas uztveri, tomēr vārda formu neiegūstot." [Lagzdiņa 1, 137]

Var piekrist S.Lagzdiņai, ka reducētā komponenta konkrētības pakāpes ir dažādas – tā var būt gan konkrēta vārdforma, gan vispārīgs semantisks priekšstats. Šo atšķirību rāda kontekstuālās un situatīvās redukcijas pretstatījums. (Sīkāk par to skat. 7.1.1.) Ja reducējumu motivē konteksts, reducētā vārdforma lielākoties ir konkrēti nosakāma:

Mēs diemžēl varam vienīgi minēt, kas un kāpēc radīja nepieciešamos apstākļus neatkarīgās Latvijas atjaunošanai. Un priecāties, ka tie radās un mēs tos izmantojām. (Z.Skujņš, JL, 73.lpp.)

Par to, ka otrajā izteikumā reducēts teikuma priekšmets *mēs* un izteicēja daļa *varam*, liecina gan realizētā verbālā izteicēja daļa, gan konteksta vienība. Tātad uz tukšo pozīciju norāda gan realizētie teikuma struktūras komponenti, gan konteksta un situācijas elementi.

Reizēm var prognozēt tikai atsevišķus semantiskus elementus, kurus satur reducētais komponents.

– *Labdien, Airis, – es teicu. – Vai tu redzi, kāds šodien suņa laiks. – Pēc pusdienām pāries.* (G.Jānovskis, S, 261.lpp.)

No runas situācijas izriet, ka reducētais teikuma priekšmets varētu būt kāds no semantiskā lauka vārdiem, kas nosauc sliktus laika apstākļus, – *lietus, slapjdraņķis, negaiss* u.c. Tukšā sintaktiskā pozīcija gan liecina par noteiktu leksisku pildījumu un noteiktu gramatisko semantiku, tomēr konkrēta vārdforma nav nosakāma. Tātad atjaunotā dziļā struktūra ir zināmā mērā hipotētiska.

Kā iepriekš minēts, reducētie komponenti ir gramatiski un semantiski obligāti. Tomēr ir gadījumi, kad reducēta izteikuma dziļajā struktūrā ietilpst arī kāds neobligāts paplašinātājs: – *Vai tad Džons te šodien nebūs? – Gan jau būs.* (G.Jānovskis, S, 16.lpp.) Otrajam izteikumam varam postulēt šādu dziļo struktūru: *Gan jau Džons te šodien būs.* Lai realizētos *būt* atrašanās nozīme, izteikumā nepieciešams paplašinātājs ar vietas nozīmi *te*, turpretim otrs situants *šodien* nav obligāts – tātad saskaņā ar disertācijā pieņemto reducējumu izpratni tas dziļajā struktūrā nebūtu jāiekļauj. Tomēr ir skaidrs, ka atbildes replikā semantiski ietilpst arī paplašinātājs *šodien*. Līdzīgi arī piemērā: – *Bet stacijā tev cepure bija galvā? – [Stacijā man cepure] Bija [galvā].*

Z.Hlavsa norāda, ka pilnā struktūra pastāv abstraktā valodas struktūras līmenī, tā ir iespējama, bet tai nav obligāti jābūt sastopamai tikpat bieži kā reducētajai jeb eliptiskajai struktūrai. Tā drīkst būt stilistiski ekspresīva. [Hlavsa, 120] Arī citi autori uzsver, ka visos reducēšanas gadījumos ir iespējama gan reducētā forma, gan arī pilnā. [Helidejs, Hasans, 167] Savukārt G.Veihmans uzsver – lai kādu sintaktisku vienību varētu atzīt par formāli nepilnu, ir nepieciešams: 1) atbilstoša formāli pilnīga vienība, kas arī funkcionē mūsdienu valodā, 2) formālās nepilnības rādītāji – piemēram, sintaktiski atkarīgas vārdformas bez neatkarīgajām – tām, kurām atkarīgās ir pakārtotas. [Veihmans, 221]

Tātad viena no reducējuma formālajām pazīmēm ir patstāvīgo vārdšķiru vārdu formas:

Liekas, ka nu beidzot būšu atradis īsto darbu, kas kaulus nelauž un miesu nebojā. – Krāsošanu! (A.Eglītis, CM, 159.lpp.)

Lietvārda akuzatīvs veic objekta jeb papildinātāja funkciju teikumā, un tas liecina, ka reducējums ir balstīts uz teikuma struktūras.

Reducējumus iespējams grupēt vai nu pēc realizēto, vai reducēto vārdformu gramatiskās funkcijas. J.Kārklīšs un I.Freimane iesaka tipoloģijā balstīties uz realizēto vārdformu funkcijas. [Kārklīšs 7, 24; Freimane 4, 28–29] Tomēr visbiežāk izteikumā realizētas vairākas vārdformas ar atšķirīgām sintaktiskām funkcijām. Turklāt šāds grupējums neatspoguļo būtisko – iespēju noteiktā apkaimē reducēt to vai citu strukturāli nozīmīgu komponentu. Tukšas sintaktiskas pozīcijas parādās runā, resp., tekstā. Tomēr arī valodas sistēmai te ir nozīme, jo tieši valodas sistēma atļauj noteiktā runas situācijā dažas sintaktiskas pozīcijas nepiepildīt. [RRR, 298] Tādēļ reducēto struktūru analīzes uzdevums ir noskaidrot, kuru komponentu redukcija un kādā apkaimē latviešu valodā ir iespējama. Šādi rīkoties iespējams tāpēc, ka vairumā gadījumu konkrēti nosakāms reducēto komponentu skaits, sintaktiskā funkcija un leksiskais pildījums (vai vismaz vispārināta leksiskā semantika). Konsituatīviem saistījumiem, kuru dziļā struktūra interpretējama dažādi, analīzes gaitā tiks pievērsta īpaša uzmanība.

Tādējādi promocijas darbā reducēto vienību gramatiskā klasifikācija veidota, balstoties uz reducēto – formāli nerealizēto – komponentu sintaktiskās funkcijas. Fragmentāri raksturota arī realizēto komponentu semantika un sintaktiskās funkcijas, tomēr klasifikācijas pamatā šis princips nav izvirzīts.

Teksta vienību, kurā realizēti reducējuma virsējā struktūrā trūkstieši komponenti, sauc par **motivētājstruktūru**. [Skat. Kārklīšs 9, 185] Reducējumu raksturojumā tiks ņemta vērā arī attiecīgo vārdformu loma motivētājstruktūrā, respektīvi, tiks veikts reducējuma un konteksta vienības strukturāls un semantisks sastatījums un salīdzinājums.

5.4. Redukcija vārdu savienojumu un teikuma sintaksē

Par redukcijas universālo raksturu liecina tas, ka tā sastopama visos sintakses līmeņos. Redukcija vārdkopā un teikumā latviešu valodniecībā ir pētīta maz, un tas apgrūtina šīs parādības izpēti tekstā. No otras puses, tekstā redukcijas izpausmes ir daudzveidīgākas, tāpēc izstrādāto metodiku un gūtos secinājumus varētu izmantot zemāko sintakses līmeņu raksturojumā. Detalizēta redukcijas izpēte vārdu

savienojumu un teikuma līmenī nav šī pētījuma uzdevums, tomēr šķiet lietderīgi dot pārskatu par iepriekšējiem pētījumiem, ieskicēt galvenos redukcijas tipus un minēt dažus promocijas darba autores novērojumus.

5.4.1. Vārdkopas komponenta redukcija

Par redukciju vārdkopā var runāt tad, ja konstatējami redukcijas nosacījumi neatkarīgi no vārdkopas centrālā komponenta sintaktiskās funkcijas (piemēram, *gribēt braukt uz mājām, gribēt uz mājām*). Redukciju motivē nevis konteksts (proti, kas iepriekš pieminēts), bet pašu vārdkopas komponentu semantika.

Pasaules valodās ir izplatīta tāda nominālu vārdkopu centrālā komponenta reducēšanās, kad atkarīgais komponents uzņemas reducētā centrālā komponenta sintaktisko funkciju. Vārdkopas neatkarīgajam komponentam parasti ir tik ļoti vispārināta nozīme, ka to nemaz nav nepieciešams pieminēt: *Kāds [cilvēks] teica. Viņu pamanīja arī citi [skolēni] klasē. Sastaptā [sieviete] pārjautāja. Katrs otrs [cilvēks] staigāja ar dūri kabatā. Jaunajiem [laudim] tāda mūzika nepatīk*. Šāda redukcija ir tipiska, un vārdkopas atkarīgais komponents it kā ietver sevī neatkarīgā nozīmi.

E.Soida norāda, ka šāda veida vārdkopu reducēšanos var saukt arī par semantisko kondensāciju. [Soida, 301] Vārdkopas atkarīgais komponents – īpašības vārds, vietniekvārds vai divdabis – viens pats pārņem visas vārdkopas nominatīvo un arī sintaktisko slodzi, un notiek substantivēšanās. [Soida, 317] ”Ja arī šādai īpašības vārdu funkcionēšanai lietvārdu vietā vēsturiski ir kāds cits pamatojums, tad tomēr mūsdienu valodā, kad robežas starp šīm divām vārdu šķirām ir diezgan krasi iezīmējušās, īpašības vārdu lietošanu lietvārdu vietā, liekas, balsta tieši lietvārdu vārdkopas ar ļoti vispārinātas nozīmes centrālo komponentu. Atkarīgā komponenta izteiktā īpašība ir tik spilgta, ka ar laiku zināmos apstākļos tās nosaukums var kļūt par pašas raksturojamās parādības nosaukumu (*jauni ļaudis – jaunie, pieauguši ļaudis – pieaugušie*).” [Soida, 307] Īpaši bieži substantivējas īpašības vārdi un divdabji ar noteikto galotni: *Dzejnieku sacītais skan garām. Un tad notika neticamais. Jaunais mūs vienmēr saista vairāk*.

Šī parādība piesaistījusi daudzu valodnieku uzmanību, bet tās aprakstīšanā izmantota atšķirīga terminoloģija. D.Nītiņa šķir *pilnīgus substantivējumus no daļējiem jeb konteksta substantivējumiem* un norāda, ka visbiežāk kontekstā substantivējas vispārīgas nozīmes adjektīvi, kā *mazais, lielais, jaunākie, vecākie, tuvākie, tālākie*

u.tml., arī skaitļa vārdi *vieni, otri, pirmais, otrs*, substantīviskā izmantojumā bieži sastopami divdabji, kā *stāvošie, notiekošais, redzētais, nesamais* u.tml. [Nītiņa, 23] M.Ņikitins lieto terminu *okazionāli substantivējumi* un uzsver, ka tie ir radniecīgi elipsei (resp., redukcijai) un te vērojama valodas struktūru kompresija runā. [Ņikitins, 633–634] Dž.Laionss parādību, kad kāda vārdforma teikumā uzņemas citai vārdformai raksturīgu funkciju, sauc par *sekundāru jeb otrreizēju kategorizāciju*. Sintaktiskā forma iegūst jaunu (sekundāru) funkciju un līdz ar to jaunas vārdšķiras iezīmes. [Laionss 1, 299] J.Kurilovičs tādos teikumos kā *Jaunais mūs vienmēr saista vairāk saskata sintaktisku derivāciju* (šajā gadījumā – substantivāciju) un norāda, ka tas ir priekšnoteikums pārejai citā vārdšķirā jeb leksiskai derivācijai. [Kurilovičs, 62–63] N.Švedova "Mūsdienu krievu literārās valodas gramatikā" lieto terminu *pozicionāls ekvivalents*, proti, šais gadījumos varam runāt par *pozicionālu substantivēšanos*. [GSRLJ, 622]

Iespējas reducēt vārdkopas neatkarīgo komponentu ir lielā mērā atkarīgas arī no atkarīgā komponenta semantikas un vārdšķiras piederības. Konstatēts, ka angļu valodā nominālu vārdkopu neatkarīgie komponenti visbiežāk reducējas tad, ja atkarīgie komponenti ir vietniekvārdi un skaitļavārdi. Tas tāpēc, ka tie dod laikā ierobežotu un ar konkrēto runas situāciju saistītu lietvārda raksturojumu. Ja atkarīgais komponents nosauc kādu pastāvīgu īpašību, redukcija nav tik izplatīta, drīzāk aizstāšana: *Give me the white one! 'Iedod man to balto!'* [Helidejs, Hasans, 154] Ja reducētu vārdkopu atkarīgie komponenti ir adjektīvi, tie visbiežāk ir krāsu nosaukumi, kā arī komparatīva un, it īpaši, superlatīva formas, kam piemīt zināms semantisks paralēlums ar skaitļa vārdiem. [Helidejs, Hasans, 163] Latviešu valodā nemēdz reducēties vārdkopas, kuru atkarīgais komponents ir ģenitīvs. Tas acīmredzot skaidrojams ar ģenitīva daudznozīmību – ja reducētu vārdkopas neatkarīgo komponentu, nebūtu skaidra ģenitīva semantika un teikums nebūtu saprotams.

Neatkarīgā komponenta redukcija vārdkopas līmenī ir radniecīga struktūras shēmas nepilnai realizācijai teikuma līmenī.

Līdzīgu tipisku redukciju varam saskatīt verbālās vārdkopās *beigt darbu, sākt dziesmu*. Te vienmēr ir ietverts darbības nojēgums: *beigt [darīt] darbu, sākt [dziedāt] dziesmu*. Redukcija ir iespējama tāpēc, ka gan runātājam, gan klausītājam ir zināms, ko ar attiecīgo objektu parasti dara: *sākt [veidot] vārdnīcu*. Tāpēc šie verbi nevar saistīties ar jebkuru lietvārdu, piemēram, nav iespējama vārdkopa **sākt klinti*. Šādos gadījumos redukcijas dēļ modālie un fāzes verbi (kas parasti lietoti sintaktiskā

palīgfunkcijā un veido izteicēju kopā ar nenoteiksmi) uzņemas patstāvīga verba funkciju.

Redzam, ka reducētajam komponentam ir samērā vispārīga nozīme. Objekta nosaukums (vai adverbīālas nozīmes teikuma loceklis) jau it kā pasaka to priekšā: *To grāmatu esmu pabeidzis [lasīt]. Mums vajag [aizbraukt] uz Jūrmalu. Viņš sāka [runāt] aplinkus.* Aiz modāliem verbiem visbiežāk reducē kustības verbus, kā arī verbus *darīt, dabūt*: *Es gribu [iet] uz kino. Es visu varu [izdarīt] pats. Mūsu postā visu var [darīt]. Es gribu [dabūt] to grāmatu.*

Tipiska objekta redukcija vērojama t.s. pārejošo verbu absolūtajā lietojumā: *Es lasu. Viņas skaisti dzied.* Uz tipiskas objekta redukcijas pamata var nedaudz mainīties vai pat veidoties jauna leksikā nozīme: *Bērns jau lasa [rakstītu tekstu]. Baznīcēni lūdz [Dievu].*

5.4.2. Redukcija teikumā

Redukcija teikuma līmenī ir kontekstuāli nosacīta, bet kontekstu veido pats teikums. Tā sastopama vienkāršā teikumā, ja reducētais komponents ir iepriekš minēts tajā pašā teikumā: *Pūķim nocirsto galvu vietā izauga jaunas [galvas]. Sīkas urdziņas met lokus no vienas malas uz otru [malu]. Viņas grāmata ir dārgāka nekā mana [grāmata].* Minētajos piemēros ir reducēts apzīmējamais vārds, bet realizēts apzīmētājs. Tātad strukturāli šī redukcija ir līdzīga iepriekš raksturotajai vārdkopas komponenta redukcijai, atšķirība ir tā, ka to motivē nevis vārdkopas komponentu semantika, bet teikuma konteksts. Var reducēt objekta nosaukumu sakārtojumā: *Mēs nopirkām puķi un pasniedzām [puķi] viņai. Es paņēmu vīna pudeli un noliku [pudeli] uz galda.* Ļoti tipiska redukcija ar postpozitīvu motivāciju sastopama arī teikumos *Šī [nakts] bija īpaša nakts. Tas [dzīvnieks] bija liels dzīvnieks.* Šajos piemēros vietniekvārds uzņemas teikuma priekšmeta funkciju.

Redukcija ir bieži sastopama parādība salikta teikuma daļā, jo netiek atkārtoti iepriekš pieminēti un tātad informatīvi nevajadzīgi komponenti: *Viens padoms ir labs, bet divi [padomi ir] vēl labāki.* Detalizēta redukcijas analīze saliktā teikumā nav šī pētījuma uzdevums, tāpēc minēsim tikai tipiskākos gadījumus, kā arī galvenās problēmas, kas saistītas ar teikuma tipu norobežošanu.

M.Moze analizējusi redukciju salikta sakārtota saikļa teikuma komponentos. "Saliktā sakārtotā saikļa teikumā viens no noteikumiem, kuram pakļaujas tā komponentu struktūra, ir tā saucamā iekšējā kontekstualitāte, ar kuru varētu apzīmēt

parādību, ka viena komponenta saturs un struktūra ietekmē otra komponenta struktūru. Būtībā šī ir tāda pati parādība kā tā, kas vērojama teikumu struktūras izmaiņās konteksta sintakses sakarā.” [Moze 1, 105] Tātad redukcija salikta teikuma daļā ir radniecīga redukcijai teksta vienībā, to motivē konteksts, respektīvi, cita predikatīva vienība, turpretim redukciju vārdkopas līmenī nosaka pašu reducēto vārdformu semantika, kā arī vārdkopu atkarīgo komponentu semantika.

Redukcija saliktā sakārtotā teikumā parasti vērojama tad, ja teikuma daļām ir paralēla uzbūve. *Vasarā ārā valdīja tveice, bet ledus pagrabā [valdīja] patīkams vēsums.* Starp daļām bieži ir pretstata attieksmes. Zviedru Akadēmiskajā gramatikā norādīts, ka dažkārt finītā verba redukcija ir pat obligāta: *Viņš aizņēmas mašīnu no Jura, bet divriteni no manis.* [SAG, 974] Šajā piemērā otrajā teikuma daļā nav iespējama pilna struktūra, ja vārdu kārtā ir tāda pati kā pirmajā daļā: *. *bet viņš aizņēmas divriteni no manis.* Ja teikuma daļas sākumā paliek informatīvi nozīmīgs objekta nosaukums, gramatisko centru reducēt nav obligāti, kaut arī tas parasti tiek darīts valodas līdzekļu taupīšanas dēļ: *Viņš aizņēmas mašīnu no Jura, bet divriteni [viņš aizņēmas] no manis.*

Redukcija iespējama salikta pakārtota teikuma palīgteikumā, turklāt var reducēt vienu strukturāli nozīmīgu komponentu vai vairākus: *Tagad pienākušas tādas dienas, cilvēki bija laimīgi par mazītiņiem priekiem, viņi skaudīgi sargāja tos, paši lāgā nezinādami, no kā [viņi sargā savus priekus]. (D.Zigmonte) Viņa raudāja, bet nevarēja saprast, kāpēc [viņa raudāja].* Šajos piemēros reducēts viss, izņemot informatīvi nozīmīgo pakārtojuma vārdu. Bieži sastopama redukcija nosacījuma palīgteikumos: *Ja iespējams [palīdzēt], es palīdzēšu. Mēs to paveiksim, ja nepieciešams [to paveikt].*

Arī palīgteikumā kāda komponenta redukcija var būt obligāta: *Jānis aizmirsa, ka [viņš] bija apsolijs palīdzēt.* Ja teikumpriekšmets palīgteikumā netiktu reducēts, teikums būtu pārprotams (Jānis pats vai kāds cits bija apsolijs palīdzēt). [LG, 718]

Reducētais komponents (vai komponenti) visbiežāk ir formāli realizēts kādā no iepriekšējām teikuma daļām. Motivētājdaļa var būt gan virsteikums, gan palīgteikums, gan neatkarīga salikta sakārtota teikuma daļa: *Vai tiešām tevi apmierina tāda dzīve, kāda [dzīve] ir pašlaik? Ja viņa lasīja kādu romānu, tad [viņa lasīja] tikai tādu [romānu], no kā varēja kaut ko mācīties. (A.Eglītis) Pagaidām vieta ir brīva, bet cik ilgi [vieta būs brīva]? Retos gadījumos motivētājdaļa ir postpozitīva: *Un pamazām vien, tāpat kā es [to novērtēju], arī jūs novērtēsiet šejienes brīnišķīgo mieru**

un klusumu. Kaut arī riju [Pudiķu saimnieks] dēvējis par svētvietu, Pudiķu saimnieks Otrā pasaules kara laikā tukšajā piedarbā atļāvis jauniešiem pat dejot. (S.Kaldupe) Bieži vien postpozitīva motivācija vērojama jauktos saliktos teikumos, ja starp sakārtojumā saistītajām daļām (virsteikumiem) ir pretstata attieksmes. *Es nezinu, kāpēc [man no viņa ir bail], bet man no viņa bail. [SAG, 963]*

Dažkārt tipskas redukcijas gadījumā vārdkopas atkarīgais komponents var uzņemties reducētā neatkarīgā komponenta funkciju:

Kad es ar savu "Moskviču" biju izbraucis uz ielas, profilakses punktā skanēja divas balsis – viena [balss] žēli vaimanāja, otra [balss] dārdēja kā pērkons. (Pēteris Ēteris) Tu esi mana pastarā tiesa, citas [tiesas] nebūs. Šāda redukcija atgādina redukciju vārdkopā, kur vietniekvārds uzņemas vārdkopas neatkarīgā komponenta sintaktisko funkciju, tomēr tai ir kontekstuāla motivācija iepriekšējā teikuma daļā.

Redukcijas dēļ var būt grūti norobežot saliktus teikumus no vienkāršiem. Šādas problēmas var rasties gan sakārtojuma, gan pakārtojuma sakarā.

Teikumos ar sakārtojuma sakaru grūti šķirt vienlīdzīgus gramatiskā centra locekļus no atsevišķām teikuma daļām: *Paraudzījos griestos uz ozolu robainajām lapām, raudzījos uz zaļajiem bērziņiem gultas kājgalī. (J.Jaunsudrabiņš)* J.Valdmanis un S.Lagzdiņa uzskata, ka visi teikumi ar vairākiem izteicējiem ir salikti. [Valdmanis 4, 60; Lagzdiņa 2, 33] Pēc promocijas darba autores domām, vienlīdzīgi gramatiskā centra locekļi ir iespējami arī vienkāršā teikumā: *Braucu dienas, braucu naktis. Bija tik gaišs, tik silts.* Teikuma tips šādos gadījumos ir atkarīgs no paplašinātāju skaita un semantikas. Uz jaunu teikuma daļu nereti norāda paplašinātāji, kas attiecas uz visu teikumu vai teikuma daļu un nav pakārtojuma sakarā ne ar vienu vārdu teikumā, – situanti vai determinanti: *Glīti sakrauti, te stāvēja kviešu un miežu maisi, un lielās vistu **tarbās** speciālā vistu barība, ko pirka par dārgu naudu un par kuras saturu neviens nebija īsti drošs. (G.Janovskis) Lejā pa kreisi staļļi, aiz tiem piekalnā rijas. Tiltam nebija spraišļu, straumei spēka, vārdiem skaņas.* Par vairākām predikatīvām vienībām liecina arī atšķirīgs izteicēju respektīvi galveno locekļu morfoloģiskais noformējums – laiks, izteiksme, vārdšķiras piederība: *Nolieciet saini, un tad varat iet. Palīdzī cilvēkam, un būsi kalpojīs cilvēcei. Tie bija seni, grūti laiki, tāpēc ar steigu aizmirstami. Rūdolfs bija pieaudzis vīrs, un atbildīgs tikai komandierim. (D.Zigmonte)*

Diezgan izplatīti ir teikumi, kuros ar sakārtojuma saikli šķietami saistīti dažādas nozīmes teikuma locekļi: *Viņš aizbrauca tālu, bet ne uz ilgu laiku. Viņš palika viens, turklāt bez iztikas līdzekļiem.* Arī šādi teikumi būtu uzskatāmi par

saliktiem: *Viņš drīz atgriezās, bet [viņš atgriezās] bez mēteļa. Tas arī ir zvaniņš, bet [tas ir] ļoti dīvains [zvaniņš]. Tā bija kļūda, turklāt [tā bija] grūti labojama [kļūda]. Es visu saprotu, bet ne vienmēr [visu saprotu] laikā. Tik daudz kas tagad notika pa nakts melnumu, un [daudz kas notika] neatgriezeniski. (D.Zigmonte) [Par to skat. arī, piem., Helidejs, Hasans, 214]*

Redukcija saliktā pakārtotā teikumā ne vienmēr viegli norobežojama no sekundārās predikativitātes.

Sekundārā predikativitāte ir plaši izplatīta sintaktiska parādība, kuras detalizēts aplūkojums ir ārpus šī pētījuma robežām. [Skat. Lokmane 1, Lokmane 4] Teikumos ar sekundāri predikatīvu komponentu vienmēr ir vairākas propozīcijas, kas realizētas vienā predikatīvā vienībā, tādēļ šādus teikumus viegli pārveidot saliktos teikumos: *Viņš ienāca satraukts. (Viņš ienāca, un viņš bija satraukts.) Smaržodamas deg sveces. (Sveces smaržo, kad sveces deg.) Viņš ļāva mums iet. (Viņš ļāva, lai mēs ejam.)* Tāpēc sekundāri predikatīvi komponenti nereti tiek saukti par kondensētiem vai reducētiem palīgteikumiem [Fosestēls, 182], potenciāliem teikumiem [Lagzdiņa 2, 33], transformatīvo elīpsi [Cimmermane, 130], bezsubjekta palīgteikumiem u.c. Tā ir runas satura kondensācija jeb saspiešana teikuma virsējā struktūrā.

Vienkārša un salikta teikuma robežu problēma ir aktuāla teikumos ar savrupinājumiem un salīdzinājumiem. Savrupinātus apzīmētājus un pielikumus, kā arī salīdzinātājdaļu vienkāršā teikumā ir pamats uzskatīt par sekundāri predikatīviem komponentiem. [Skat. Freimane 3, 77; Lokmane 4, 53–57]

Ja savrupinātu pielikumu vai apzīmētāju veido nomena nominatīvs, kam iespējama arī teikuma priekšmeta vai izteicēja funkcija, to grūti norobežot no atsevišķas predikatīvas vienības: *Augumu slēpa ap pleciem aplikta teltene, zaļganplankumaina kā zemessargu forma. (M.Svīre) Lai arī pilnīgi iecaudzis zālē, tas neapšaubāmi bija galvenais māju ceļš, taisns kā ceļa rādītāja roka. (M.Svīre) Caurums, kādreizējās durvis, ieveda telpā, kam griestu vietā zila debess, bet logi no tīra gaisa. (M.Svīre)* Vēl jānoskaidro kritēriji, kas ļautu norobežot vienkāršu teikumu no salikta. Par reducētu salikta teikuma daļu liek domāt, piemēram, raksturojamā vārda un savrupinājuma distants novietojums: *Tie jau tagad nebūs strādātāji, šķībi, greizi, droši vien [viņi] visniknāk cīkstējušies...* (T.Zeltiņš)

Salīdzinātājdaļai piemīt sekundāra predikativitāte, tātad to vienmēr var izvērst par teikuma daļu. M.Moze norāda: “.. ir iespējama reducētu salīdzinājuma palīgteikumu eksistence. Tos tad arī būtu lietderīgi izdalīt no t.s. nepredikatīvo

salīdzinājuma konstrukciju kopuma, un tie, tāpat kā visi reducētie palīgteikumi, būtu atdalāmi ar pieturzīmi.” [Moze 2, 188] Uz reducētu palīgteikumu norāda palīglocekļi, ko nevar saistīt ar virsteikumu gramatiskajiem centriem – papildinātāji, apstākļi [Moze 2, 189]: *Savāds miers apņēm sirdi, kā čaumala [apņēm] riekstu. Vai Liktenis jēlkad izlaidīs Viņu arī no pašapsūdzības cietuma, kā lokomotīves vadītājs [izlaiž] no šī nejaušības slazda N. stacijā? (R.Ezera) Šai vienā braucienā viņš bij izrunājis vairāk vārdu, nekā citkārt [viņš izrunāja]visā ziemā. (J.Plaudis)*

Problemātiski ir teikumi, kuros varam saskatīt reducētu pieļāvuma palīgteikumu. Reizēm iespējams atjaunot pilno struktūru: *Lai [tas būtu] cik liekulīgs, apsmejams – tas bij pašu pirmo balto kolonizētāju rakstīts likums, kas pastāvēja Prērijā sengadus. (V.Toma) Kaut gan sen jau [viņa bija] patstāvīga, Konstance līdz šim brīdim bija jutusi tēva kluso atbalstu. (D.Zigmonte)*

Daudzos gadījumos nevaram teikumu papildināt līdz pilnai struktūrai: *Un viņai nekas nebija devies par velti – Janīna neatcerējās neviena kaut sīka atgadījuma, kas būtu nācis talkā .. (A.Eglītis) Kaut gan savās vēstulēs Anda samļkjūtīgā kārtā par Ģedimīnu tikpat kā nekā nerakstīja, varēja cerēt, ka gleznotājs Kūrs bija kaut nenosvērts, tomēr pietiekami saprātīgs cilvēks, lai netaisītu nekādus pārāk dumjus izlēcienu. (A.Eglītis) Šādos gadījumos par redukciju mūsdienu valodas sistēmā nevaram runāt. Ja nav iespējams izteikumu papildināt līdz pilnai struktūrai, proti, ja ideālas pilnās struktūras atjaunošana prasa vēl citas strukturālas pārmaiņas teikumā, tad redukcijas nav (kaut arī semantiski var būt vairākas propozīcijas). [Veihmans, 225] Pilnās struktūras atjaunošana ir problemātiska arī tāpēc, ka motivācija šādos teikumos parasti ir postpozitīva: *Istabā, kaut arī pavisam klusu, kāds ienāca. Viņš, kaut arī negribīgi, piecēlās un nāca. Lai cik klusinātu, kādu laiciņu vēl no lejas sadzirdēju saimnieces izvēlēto un atskaņotāja spēlēto Šūberta Nepabeigto simfoniju.**

Šādu vienību vieta teikuma struktūrā vēl pētāma. Jāpiebilst, ka latviešu valodā ir arī citi gadījumi, kad sākotnēja teikuma daļa predikativitāti zaudē: *Man ir ko darīt. Man nav kurp iet. Nekad viņam dzīvē nebija bijis cik negribas laika. (D.Zigmonte)* Diahroniskais aspekts nevar būt kritērijs valodas sistēmas sinhroniskā analizē.

6. Konsituatīvo saistījumu raksturojums pēc gramatiskās strukturējamības

Vienkāršās jeb minimālās teksta vienības pirmām kārtām lietderīgi dalīt **gramatiski strukturējamās** un **gramatiski nestrukturējamās** vienībās. Par gramatiski strukturējamām uzskatāmas tādas vienības, kuru pamatā ir teikuma struktūra (kaut arī nepilna), tātad katras realizētās izteikuma vārdfomas sintaktiskā funkcija ir nosakāma. Šādas vienības, kā iepriekš norādīts, tiek sauktas par reducētām struktūrām jeb reducējumiem. Gramatiski nestrukturējamās vienības savukārt uz teikuma struktūras nav balstītas, ar teikumu kopīga tām ir vienīgi komunikatīvā funkcija.

Lingvistiskajā literatūrā vairākkārt izteikta doma, ka izteikumiem var būt gramatiska struktūra, bet tās var arī nebūt. Dž.Laionss saskata 3 “teksta teikumu” (resp., izteikumu) grupas: teikumi, teikumu fragmenti jeb eliptiski teikumi un nedalāmi izteikumi (*ready-made locutions*) [Laionss 2, 263]. Gramatiski nepilnos teikumus, kas bez konteksta nav saprotami, var aprakstīt ar papildu likumu palīdzību (ja tādas vispār var konstatēt), kas skaidro kontekstuāli nosacītu elementu elidāciju. [Laionss 1, 187] O.Jespersens līdzās gramatiski dalāmiem un eliptiskiem izteikumiem min nedalāmus izteikumus, kuriem ir valodas formulu raksturs un kuros runātājs neko nevar mainīt. [Jespersens, 16] Norvēģu valodas Akadēmiskajā gramatikā līdzās gramatiski pilniem teikumiem tiek minēti teikumu fragmenti jeb “sagataves” (*setningsemne*) – gramatiski nepilnīgas vienības, kurās ir izlaists viens vai vairāki teikuma locekļi, – un teikumu ekvivalenti (*setningsekivalent*) – komunikatīvas vienības bez gramatiskas struktūras [Förlunns u.c., 959]. Atzīts arī, ka robežas starp šīm grupām ne vienmēr viegli novelkamas.

Trešo konsituatīvo saistījumu grupu, kas atrodas it kā vidū starp abām iepriekš minētajām, veido **daļēji strukturējamās resp. sinkrētiskās** vienības. Teikumā noteiktā apkaime iespējama vairāku sintaktisku funkciju robežošanās vai pat saplūsmē. Tādās teksta vienībās, kuras balsta konteksts un situācija, šī parādība ir īpaši izplatīta, tāpēc lietderīgi šādas vienības izdalīt atsevišķā grupā.

6.1. Gramatiski strukturējamas teksta vienības

Gramatiski strukturējamās teksta vienības ir balstītas uz teikuma struktūras, bet sintaktiskās redukcijas dēļ tajās trūkst viena vai vairāku strukturāli nozīmīgu komponentu.

Līdz šim latviešu valodniecībā aplūkoti divi uz teikuma struktūras balstītu konsituatīvu saistījumu paveidi – reducējumi un parcelāti. [Kārklīšs 7, Freimane 4, Rozenbergs] Promocijas darbā parcelācija netiek loģiski pretstatīta redukcijai, tādēļ par reducējumiem jāatzīst visi uz teikuma struktūras balstītie strukturāli nepilnie izteikumi. (Par parcelātiem skat. 8.)

Pēc apjoma reducējumi var būt dažādi. Reducējumā var būt realizēts tikai viens informatīvi nozīmīgs komponents: – *Kur tu dzīvo? – [Es dzīvoju] Laukos.* Šāda redukcija bieži sastopama jautājumu un atbilžu dialogā. Jautājumam un atbildei ir viena un tā pati dziļā struktūra. Jautājumā ir nezināmais, kas atbildē kļūst par zināmo, bet pārējo atkārtot nav nepieciešams. Jautājums dod gramatisku informāciju par trūkstošo komponentu. Tas, kas atbild, zina visu reducējuma sintaktisko struktūru, viņam tikai jāpiepilda tukšā pozīcija. [Helidejs, Hasans 210]

Reducējums sniedz plašāku informāciju, ja realizētais komponents ir izvērsts – piesaista vārdkopas atkarīgos komponentus: *Uz ko jāvērs uzmanība? [Uzmanība jāvērs] Uz veco, mīlo un mūžam jauno latvieša iedabu.* (Z.Skujiņš, JL, 76.lpp.)

Informāciju var papildināt ar jaunām predikatīvām vienībām, tad reducējums ir balstīts uz salikta teikuma struktūras: *"Bet ko es mantošu, samaksādams šos rāmjus? – [Es mantošu] bankrotu un izsmieklu, un jūs pats būsit pirmais, kas priecāsies par manu nelaimi."* (A.Eglītis, HN, 183.lpp.)

Autora tekstā reducējumu apjoms parasti plašāks, tie sniedz vairāk jaunas informācijas, realizēto komponentu sintaktiskās funkcijas un semantika ir daudzveidīga: *Es viņu atceros tik skaidri. [Es atceros] Īpatnējās lūpu kustības, amerikāņu manierē tikko jūtami paraujot uz augšu vārdu galotnes.* (Z.Skujiņš, JL, 43.lpp.) *Bet šādas tādas neērtības naktssargu klātbūtne mūķizeru un revolveru brāļiem laikam tomēr sagādāja, vai gan citādi viņam maksātu algu. Ne jau nu kādu dižo [algu viņam maksāja], taču pietiekamu, lai viņš savukārt spētu samaksāt īri par darbnīcu.* (Z.Skujiņš, JL, 5.lpp.)

Arī reducēto komponentu skaits, apjoms un sintaktiskās funkcijas var būt dažādas. Redukcija var būt minimāla (reducēts viens komponents, piemēram, teikuma

priekšmets), vai maksimāla (reducēts viss, ko var saprast no konteksta) [Helidejs, Hasans, 174]:

Tam pāri viņš tika, kaut arī, tā šķita, par mata platumu izglābdamies no nāves. Tai pašā mirklī, kad [viņš] aizelsies uzlēca uz ietves, aiz viņa muguras pilnā gaitā jau joņoja mašīnas. (T.Zeltiņš. AA, 8.lpp.)

Vai tu vari iedomāties katru rītu cept sev pankūkas? Es nē [nevaru iedomāties katru rītu cept sev pankūkas]. (B.Veisberga, Es., 14.lpp.)

O, kas vēl mācēja tik skaisti pastalas salāpīt kā Nabadziņu Janks. Varbūt vienīgi Mārtiņš, kas bija mācīts kurpnieks [mācēja tik skaisti pastalas salāpīt kā Nabadziņu Janks]. (Mllvg, 494.lpp.)

Tātad varam secināt, ka izteikumā var reducēt vienu vai vairākus strukturāli nozīmīgus vienkārša teikuma komponentus, kā arī veselu salikta teikuma daļu. Turpmāk pievērsīsimies detalizētai reducēto komponentu analīzei.

6.1.2. Vienkārša teikuma komponentu redukcija

Vienkāršā teikumā par strukturāli nozīmīgiem uzskatāmi gramatiskā centra locekļi, kā arī virkne paplašinātāju, bez kuriem izteikums nav semantiski pietiekams.

6.1.2.1. Izteikumi ar izteicēja vai tā daļas redukciju

Izteikumi, kuros reducēts vienīgi izteicējs, bet realizēts otrs gramatiskā centra loceklis – teikuma priekšmets – nav sastopami bieži. Tas skaidrojams ar teikuma gramatiskās struktūras un aktuālā dalījuma attieksmēm, proti, izteicējs parasti izsaka jauno informāciju, respektīvi, rēmu. Tādējādi iespējams reducēt vienīgi tādu izteicēju, kura izteiktā informācija nav aktuāla.

Reducētais izteicējs var būt verbāls:

Viņi dejo ar visām kokteiļglāzēm. Arī melnajās, saplēstajās jakās tērptais pāritis [dejo]. (G.Repše. ŠB, 188.lpp.)

Tas "priekšmets" ir izmests. Dzeltenā cūkādas soma ar notrūkušajiem rokturiem un sarūsējušo rāvējslēdzi [ir izmesta]. (G.Repše, ŠB, 37.lpp.)

Reducētais izteicējs ir nomināls:

Ka Čaks nav pareizs, divu domu nevarēja būt. Grēviņš tāpat [nav pareizs]. Atis Keniņš arī [nav pareizs]. (Z.Skujiņš. JL, 109.lpp.)

Lūk, bija māksla iekārtot mājas ērti, parocīgi un skaisti! Apstādīt ceļus un olnīcas ar ķirškokiem, liepām, baltērķšķiem, akācijām [bija māksla]. (A.Eglītis, HN, 317.lpp.)

Ja izteicējs piesaista obligātus paplašinātājus, reducē visu izteicēja veidoto vārdkopu. Visbiežāk izteicējam pakārtoti komponenti ar objekta nozīmi:

Viņa seja un pašapziņīgi vadītās ķermeņa kustības par to neliecināja. Varbūt – acis [par to liecināja]. (M.Vētra, KV, 12.lpp.)

Diezin vai viņš maz jel pat nieka prēmiju dabūja. Manējais katru rudeni gan [prēmiju dabūja], atskaitījies un prazdams atskaitīties. (J.Liepiņš, SĻ, 11.lpp.)

- Kas tev cels mājas, Tēr? – Celnieki, kārtīgi strādnieki [cels man mājas]. (G.Repše, ŠB, 119.lpp.)

Izteicējam pakārtoti komponenti ar adverbiālu nozīmi:

Es nenoraidu iespēju, ka jaunības gados viņi pat varēja nonākt līdzīgās situācijās. Taču aiz dažādiem iemesliem. Ojārs – [varēja nonākt šādās situācijās] [audamies brīvam peldējumam. Imants – [varēja nonākt šādās situācijās] pētnieka kaislības vadīts. (Z.Skuiņš, JL, 77.lpp.)

Ap Elizabeti riņķoja cilvēki. Lielākoties, protams, [ap Elizabeti riņķoja] vīrieši. (G.Repše, ŠB, 27.lpp.)

Reducētās vārdkopas apjoms ne vienmēr precīzi nosakāms:

Sievietes eksotiskos papagaiļkrāsas peldkostīmos graciozi kāpj ūdenī pa melnām, šaurām kāpnītēm un metas peldus. Arī vīrieši [graciozi kāpj ūdenī pa melnām, šaurām kāpnītēm un metas peldus? kāpj ūdenī un metas peldus?]. (G.Repše, ŠB, 190.lpp.)

Jāuzsver, ka šādos izteikumos, kuros teikuma priekšmets ir realizēts, izteicējam pakārtotus komponentus vienmēr reducē kopā ar izteicēju. Turpretim, ja reducē visu gramatisko centru, izteicēja valentie locekļi var būt realizēti: – *Ko tu lasi? – [Es lasu] Grāmatu.*

Ja saliktu vai sastata izteicēju veido vairākas vārdformas, iespējams reducēt tikai vienu no tām. Ir svarīgi šķirt finītās un infīnītās formas redukciju.

Visai izplatīta ir pilnnozīmes verba nenoteiksmes redukcija, kad realizēts tiek semantiskais modificētājs. Visbiežāk modificētājam ir modāla nozīme:

– Nu, tad nerunā tik daudz, bet maksā! – Nevaru [maksāt]. (A.Eglītis, HN, 183.lpp.)

– Kurš var braukt? – Es varu [braukt]!

Šāda redukcija izplatīta ne tikai latviešu valodā vien. [SAG, 955; Helidejs, Hasans, 170] Modālā iespējamības vai neiespējamības nozīme ir komunikatīvi ļoti svarīga, turklāt realizēta ir finītā forma, kas izsaka arī laika nozīmi. Saliktā teikumā

šāda redukcija iespējama arī ar postpozitīvu motivāciju: *Ja tu ļoti gribi[to darīt], tad dari to. Visi, kas grib[dejo], var dejoj.*

M.Helidejs šo procesu sauc par propozicionālu jeb leksisku elipsi (resp., redukciju), jo modālais operators – gramatiskās nozīmes izteicējs – ir realizēts. [Helidejs, Hasans, 197–198] Leksiskā elipse ir izlaidums “no labās puses”. [Helidejs, Hasans, 173] Tas nozīmē, ka reizē ar pilnnozīmes verbu tiek reducēti tam pakārtoti komponenti (ja tādi ir):

Zināt, jūs esat viena no retām meitenēm, kas var valkāt bikses. Lielākā tiesa nevar [valkāt bikses]. (B.Veisberga. ETMJ, 19.lpp.)

Līdzīgi var reducēt citu infinīto formu – divdabi, kas ietilpst saliktās verba formas sastāvā:

– *Vai tu esi to izdarījis? – Esmu [to izdarījis].*

Jāsecina tomēr, ka latviešu valodā infinītās formas redukcija vairumā gadījumu kombinējas ar teikuma priekšmeta redukciju: – *Vai viņš var braukt līdzī? – [Viņš]Var [braukt līdzī].* Realizēta tiek vienīgi finītā forma – aktuālās informācijas izteicēja. Izņēmums ir gadījumi, kad teikuma priekšmets ir informatīvi nozīmīgs: – *Kurš var braukt līdzī? – Viņš var [braukt līdzī]!*

Iespējams arī reducēt izteicēja finīto formu un realizēt infinīto. M.Helidejs to sauc par operatoru elipsi jeb elipsi “no kreisās puses”, jo šādā gadījumā vienmēr tiek reducēts arī teikuma priekšmets [Helidejs, Hasans, 174]:

Agrāk tas bija kāds pagalmis Strēlnieku ielā, uz kuru viņa mēdza aizstaigāt gan iepirkumu tūrēs, gan darīšanu likumos. [Viņa mēdza] Pasēdēt uz soliņa pie akmens lauvām, uzsmēkēt un piederēt šai vietai. (G.Repše, ŠB, 15.lpp.)

– *Vai jūs gribat par viņu rakstīt? – (..) – Pagaidām nav nācis ne prātā. – Bet kas tad? – Es jau teicu. [Es gribu ar viņu] Iepazīties. [Es gribu viņu] Iepazīt. (D.Zigmonte, RMR, 99.lpp.)*

Pavisam reti sastopama kontekstuāli motivēta saitiņas redukcija ar realizētu teikuma priekšmetu un izteicēja nominālo daļu:

Cik valodīgas kļuva dāmas! Cik varonīgi [kļuva] kungi! (V.Toma, A, 45.lpp.)

Trešajā ciemu reizē Kundziņkundze uzsprauda knābī kniebi, atslēdza bufetes atvilktni un iedeva adresi, zvērinot mani būt rāmai, saudzīgai un dumjākai, nekā patiesībā esmu. Zini, tieši šo padomu, vēlējumu, lūgumu esmu saņēmusi visu dzīvi. Es varu visu, nu jau man tā liekas, ka visu, bet [būt] dumjāka, nē, [būt] dumjāka es nevaru. (G.Repše, S, 95.lpp.)

Par to, ka te vērojama redukcija, nevis kontekstuāli nemotivēta saitiņas nullforma, liecina konteksts.

6.1.2.2. Izteikumi ar teikuma priekšmeta redukciju

Šāda redukcija bieži sastopama izteikumos ar verbālu izteicēju, ja tiek nosauktas vairākas secīgas (retāk vienlaicīgas) darbības, bet darītāja nosaukums netiek atkārtots:

Bet Salutaurš uzbļāva: "Kverpi! Nekusties! Pentokā saspiedīšu!" Un [Salutaurš]uzgūlās viņa pleciem ar visu svaru. (A.Eglītis, HN, 52.lpp.)

Nē, viņš paliek pie sava. [Viņš] Apsēžas. (B.Veisberga, ETMJ, 5.lpp.)

Jā, skriet, spēlēties, tam Princis piekrita katrā laikā. Bet, istabā atgriezies, [Princis] mātes vienīgā paklāja vidū atstāja glītu tērcīti. (D.Zigmonte, SJ, 34.lpp.)

Tādējādi katra darbība secīgu darbību virknē kļūst par atsevišķu rēmu – aktuālo informāciju.

Īpaši bieži teikuma priekšmeta redukcija sastopama izteikumos ar nominālu izteicēju. Iepriekš minētais subjekts tiek kvalificēts vai raksturots.

Kas ir diletantisms? [Diletantisms ir] Aklums pret kopiespaidu un iemīlēšanās sīkumos. (A.Eglītis, HN, 180.lpp.)

Izskatīga viņa nav. [Viņa ir] Šauriem krustiem, drusciņ kumpu muguru. (I.Grebzde, ZM, 10.lpp.)

Tā kā šādos gadījumos tiek reducēta arī saitiņa, izteikumi tiek aplūkoti pie kombinētas redukcijas. (Skat. 6.1.2.4.)

Teikuma priekšmetu reducē kopā ar tam pakārtotiem komponentiem (visu teikuma priekšmeta veidoto vārdkopu):

Vai mūsdienu latvietības nīdētāji ir no tālumiem atlidojuši svešinieki? Nē, [mūsdienu latvietības nīdētāji ir] sabiedrībā pazīstami un ieredzēti laudis. (Z.Skujiņš, JL, 103.lpp.)

- Reiz mans sievastēva tēvs ar veco Bāņukalnu, (..), - nu tepat pāri Dietlāvu līcī mana – laiva iet šķērsām pāri īstai milzenei. [Mans sievastēva tēvs ar veco Bāņukalnu] Vai puscēlienu līdaku kausējuši. (S.Viese, D, 28.lpp.)

Glīts, izskatīgs vecpūsis neizkustas no mājas. [Glīts, izskatīgs vecpūsis] Klausās kamerģmūziku. (B.Veisberga, ETMJ, 15.lpp.)

Tiesa gan, ne vienmēr var droši apgalvot, ka reducējuma nerealizētais komponents ir visa vārdkopa, kas atrodama motivētājvienībā. M.Helidejs norāda, ka

reducētā komponenta apjoms reizēm var būt saprotams dažādi: *Es redzu, jūs esat pārdevis divus lielos baltos suņus. Vai jums ir vēl kādi citi [suņi], [balti suņi], [lieli balti suņi]*? To palīdz precizēt runas situācija, runātā tekstā arī uzsvars un intonācija. [Helidejs, Hasans, 160–161]

Dažkārt apzīmētājs (visbiežāk vietniekvārds) varētu uzņemties teikuma priekšmeta funkciju. Tādi izteikumi ir uz robežas starp konsituatīviem saistījumiem un teikumiem (skat. 5.4.1. par nominālo vārdkopu reducēšanos):

Man labāk patīk Mēness, ko redz ar kailu aci. Tas ir ticamāks. Šitais, palielinātais, [Mēness] manī rada lielas šaubas. (Z.Skujņš, JL, 82.lpp.)

"Sadabūjiet viņa vietā citu mākslinieku!" .. "Lūk, še viens [mākslinieks] sēd!" (A.Eglītis, HN, 185.lpp.)

Varbūt jums ir zināms kāds cits latviešu mākslinieks vai rakstnieks, kas gribētu braukt līdz? Diemžēl arī tāda [rakstnieka vai mākslinieka] man nebij. (M.Vētra, KV, 21.lpp.)

Teikuma priekšmeta funkciju var uzņemties viens no vārdkopu analoga (piemērā *viņš pats*) komponentiem:

Viņš ar cilvēkiem rotaļājas kā ar rūķiņiem. Un [viņš] pats piedalās, iet līdz, novēro un priecājas. (Z.Skujņš, JL, 82.lpp.)

Reducējumu un konsituatīvi nesaistītu izteikumu robežgadījumi veidojas arī tad, ja izteikumam ir vispārinātas personas nozīmes nianse (par to skat. 3.4.). Tā kā turpmāk minētajos piemēros kontekstā ir nosaukts konkrēts darītājs, tie tomēr ir uzskatāmi par reducētiem:

Viņš svārstījās. Varbūt [viņam] meklēt kādu glaunu restūzi? (D.Zigmonte, 155.lpp.)

Bieži viņš izmisis gudroja, ko nozīmē šis riebums. [Vai viņam] Prasīt kādam padomu? [Vai viņam] Parādīt gleznu? (A.Eglītis, HN, 284.lpp.)

Kā iepriekš minēts, izteikumiem ar vispārinātas personas nozīmes niansi bieži ir modāla ireālas darbības nozīme un izteicējs ir izteikts vai nu ar nenoteiksmi, vai modālas nozīmes modificētāju kopā ar nenoteiksmi:

Tas Antiņu manāmi nomierināja, ka nevajadzēs tūliņ pēc iekāpšanas pazemī ar saspriegtgu uzmanību vērot piestātņu nosaukumus. [Antiņš] Varēs uz brīdi atlaisties sēdekļī un atpūtināt nervus no pirmajiem pārsteigumiem, ko Ņujorka viņam bija paspējusi sagādāt. (T.Zeltiņš, AAML, 14.lpp.)

Tad jau nu viņa no jums ir aizlaidusies, un savus kreklus pats uz veļas māju nesat, ilgodamies gaidīdams, vai laikā būs gatavi. [Jums] Nevajag, nevajag tā nolaisties! (J.Liepiņš, SĻ, 37.lpp.)

6.1.2.3. Izteikumi ar obligāto paplašinātāju redukciju

Sintaktiski obligāti visbiežāk ir objekta nozīmes paplašinātāji, jo ir ļoti daudz darbību, kas bez objekta iesaistīšanas nevar realizēties. Reducēts tiešā objekta nosaukums akuzatīvā:

"Un tu, Salutaur, – kad tev būs izstāde?" "Tas nolādētais augļotājs Pušmucovs solās, solās, bet nerīko [izstādi]." (A.Eglītis, HN, 45.lpp.)

Varbūt tur ir dievs, tai virzienā? Es nezinu. Es Viņu nemeklēju. Man nevajadzēja [Dievu]. (B.Veisberga, ETMJ, 12.lpp.)

Sienas bija aplīmētas ar tapetēm. Vēl iepriekšējie rentnieki līmējuši [tapetes]. (V.Belševica, BDZT, 19.lpp.)

Var reducēt objekta nozīmes paplašinātāju kopā ar tam pakārtotiem komponentiem. Tomēr, ja kāda no reducētajam komponentam pakārtotajām vārdformām ir informatīvi nozīmīga, to realizē: *Te ir divas zīda šalles. Es te varu iedot vienu [zīda šalli].*

Neticšā objekta jeb adresāta nosaukums teikumā parasti nav sintaktiski obligāts. Ja tas tekstā minēts vienreiz, bet nākamajā izteikumā nav atkārtots, šo izteikumu varētu arī uzskatīt par reducētu: *Vai tu viņam kaut ko dāvināsi? Es biju domājis nopirkt [viņam] grāmatu. [Helidejs, Hasans, 205]* Tomēr promocijas darba autore uzskata šādus izteikumus par konsituatīvi nesaistītiem, jo tie ir gan gramatiski, gan semantiski pietiekami.

Iespējams reducēt obligātu adverbialas nozīmes paplašinātāju (vienu pašu vai kopā ar tam pakārtotiem komponentiem). Tas var būt obligāts situants:

Humanitārā klasē nebija rasts domāt fizikas jēdzienos. [Humanitārā klasē] Valodu nesaistīja ar laiku. (Dz.Sodums, JT, 13.lpp.)

Bela literārajiem veidojumiem visnotaļ trūka dogmas skeleta (kas sešdesmitajos gados beletristikā vēl skaitījās cēlējspēks). [Bela literārajos veidojumos] Jautās smalki impulsi, tik tikko manāma nervu kņudēšana, vārdos grūti izsakāmas maņu vibrācijas. (Z.Skujiņš, JL, 153.lpp.)

Lai izteikumi būtu semantiski pietiekami, nerealizētos situantus varētu aizstāt arī ar vispārīgas nozīmes apstākļa vārdiem *te, tur*; svarīgi, lai izteikumos būtu vietas nojēgums.

Var reducēt obligātu vārdkopas atkarīgo komponentu ar adverbiālu nozīmi:

Ceļš uz Gaismaskalnu dažam ir visa mūža garumā. Arī es reiz gāju [uz Gaismaskalnu]... (S.Kaldupe, P, 61.lpp.)

Iespējama arī obligāta determinanta redukcija:

Jā, par atvainošanu, apakšā jaunos kungus gaida Vecais Kristaps. [Vecajam Kristapam] Esot darīšanas. (J.Plaudis, SR, 47.lpp.)

Nāku jau tajos gados, kad atlikt vairs nedrīkst. Vilcināšanās pavairo risku, ka liecības pazudīs nefiksētas. To [man] negribētos. (Z.Skujinš, JL, 155.lpp.)

Izteikumi ar vairāku kvalitatīvi atšķirīgu paplašinātāju redukciju ekscerpētājā materiālā nav konstatēti.

Ir teikumi, kuros jābūt realizētam vienam no diviem iespējamiem paplašinātājiem: *Visiem ir interesanti. Te ir interesanti. Man ir karsti. Istabā ir karsti*. Visi izteikumi ir semantiski pietiekami. Protams, paplašinātāji var realizēties arī abi reizē, bet tas nav obligāti. J.Valdmanis uzskata: "Ja adverbs izsaka dzīvas būtnes fizioloģisku vai psiholoģisku stāvokli, tad, izlaižot komponentu ar subjekta nozīmi, šis stāvoklis tiek piedēvēts runātājam kopā ar tiem, kas ir ar viņu: *Te ir jautri*. .. Tātad šādos gadījumos varam runāt par šī komponenta nozīmīgu nullformu." [Valdmanis 2, 80] Tas nozīmē, ka otrs semantiskais komponents – 'visiem klātesošajiem' – vai arī – 'šeit, notikuma vietā' – ir ietverts jau pašā izteikumā.

Līdzīgu parādību krievu valodā apraksta J.Apresjans un ierosina lietot terminu *kvaziobligāta valence*. Tie ir gadījumi, kad vārdam ir vairākas fakultatīvas valences un viena no tām (vienalga kura) realizējama obligāti. [Apresjans 1, 150]

No iepriekš sacītā izriet, ka nevaram droši postulēt divu ārpusshēmas komponentu – situanta un determinanta – redukciju, jo nevar apgalvot, ka abi divi izteikumā ir obligāti:

No rītiem visi skatās, kas Mildredei būs mugurā. [Viņai?] [ir] [mugurā?] Kamieļa krāsas maiss, bez rokām, baltu, sacietinātu apkakli. (B.Veisberga, ETMJ, 16.lpp.)

6.1.2.4. Izteikumi ar kombinētu redukciju

Visai bieži izteikumā reducē vairākus komponentus vienlaikus. Par kombinētu redukciju varam runāt tad, ja reducēti vairāki komponenti, kas nav savstarpēji saistīti pakārtojuma sakarā. Tā var būt vairāku gramatiskā centra locekļu pilnīga vai daļēja redukcija, kā arī gramatiskā centra locekļu un obligāto paplašinātāju redukcija.

6.1.2.4.1. Pilnīga gramatiskā centra redukcija

Izplatīta ir visa gramatiskā centra redukcija. Šāda redukcija iespējama gan teikumos ar sadalītu, gan teikumos ar nesadalītu gramatisko centru.

Uz kuriem viņa iet? [Vai viņa iet] Uz mājām? (B.Veisberga, ETMJ, 17.lpp.)

Par vienas stundas darbu var nopirkt sešas ar pus vistas. Par astoņu stundu darbdienas izpeļņu – [var nopirkt] piecdesmit divas vistas. (A.Eglītis, PD, 6.lpp.)

Ja motivētājstruktūrā ir izteikts apgalvojums, bet reducējumā – noliegums, reducētu izteicēju virsējā struktūrā aizstāj partikula *ne*:

*Vai tad Bille plēs un smulē? Nekad. Vismaz [Bille] **ne** [ne=plēs un ne=smulē] tīšām. (V.Belševica, BDZT, 5.lpp.)*

*Vai negribi nodzerties? – Pašreiz **ne** [ne=gribu nodzerties]. (G.Janovskis, S, 16.lpp.)*

*Man par tiem gadiem visu mūžu pārņemts. Viņam nezin kāpēc **ne** [nav pārņemts]. (A.Liepa, S. 10.lpp.)*

Tieši izteikumos ar visa gramatiskā centra redukciju bieži vērojams, ka realizēts informatīvi nozīmīgs vārdkopas atkarīgais komponents, bet centrālais reducēts. Realizēts atributīvas nozīmes komponents:

*Tūlīt aiz dambīša bija tāds lauka ielāpiņš. Turpat tālāk [bija] otrs tikpat **liels** [ielāpiņš]. (J.Jaunsudrabiņš, MLLVG, 499.lpp.)*

*Kas tā būtu par garlaicīgu dzīvi! [Tā būtu dzīve] **Bez** savstarpējas pievilšanās **spriedzes**, **bez** pāra meklēšanas **azarta**. (Z.Skujiņš, JL, 134.lpp.)*

*- Kā tad iet ar darbu? Vai esi sameklējis? – **Pastāvīgu** [darbu] **ne** [ne=esmu sameklējis]. (G.Janovskis, S, 231.lpp.)*

Realizēts tiešā objekta nosaukums:

*- Ko tu strādāji, kad biji savās mājās? – [Es strādāju] **Šo un to**. (G.Janovskis, S, 16.lpp.)*

*Plecos viņš nedaudz iekņupis, it kā nestu neredzamu nastu. Varbūt [viņš nes] savu rakstu **sējumus**? (Z.Skujiņš, JL, 87.lpp.)*

Var realizēt vienlaikus gan tiešā, gan netiešā objekta nosaukumu:

Vai ceļinieces vēlas naktsmītņi? Nē, [ceļinieces vēlas] tikai labas pusdienas un zirgiem auzas. (A.Liepa, S, 16.lpp.)

Paņemšu pīpi. Un Emmai [paņemšu] lakatu.

Realizēts adverbīālas nozīmes komponents:

- Kur tava cepure? – [Mana cepure ir] Laivā. [Mana cepure ir] Kabīnē. (G.Janovskis, S, 71.lpp.)

Kur tas mazais gribot iet? [Vai tas mazais grib iet] Uz Gaismaskalnu?.. [Tas mazais grib iet uz Gaismaskalnu] Tādā tumsā, tādā aukstumā! (S.Kaldupe, P, 61.lpp.)

Pēc tam es varētu mierīgi aiziet, piesist durvis, tā lai aizkrīt patentatslēga, un pēc dažām stundām apkopēja atrastu beigtu cilvēku. Miris no pārmērīgas alkohola lietošanas. Vai, varbūt, [cilvēks miris] no pārēšanās? (A.Eglītis, PD, 41.lpp.)

Var būt realizēti vairāki dažādu adverbīālu nozīmju komponenti:

Nu sākas viņa trešā bēgšana, .. un šī ir īstāka par abām iepriekšējām, jo viņš vairs neatgriezīsies. Uz šejieni – [viņš neatgriezīsies] nekad. (A.Liepa, S, 14.lpp.)

Kā liekas, tad laikam būsit ārzemnieks? Un [esat] pirmoreiz Ņujorkā, vai ne? (T.Zeltiņš, AAML, 6.lpp.)

Realizēts netiešā objekta nosaukums kopā ar adverbīālas nozīmes komponentu:

Šim lai es bučojot roku? Varbūt tev arī [man bučot roku] pie viena? (A.Liepa, S, 15.lpp.)

Ja gramatiskā centra locekļiem pakārtotie komponenti jaunu informāciju nesniedz, tos reducē kopā ar vārdkopas centrālo komponentu:

Varbūt tas viņam uzlabos dūšu – puķes kaut kā labi ietekmē. Ne vienmēr [puķes labi ietekmē]. Zigurdu kaitina arī puķes. (B.Veisberga, ETMJ, 8.lpp.)

- Un ar ko tad īsti maizīti pelnāt? – [Pelnu maizīti] Ar dziedāšanu. (M.Vētra, KV, 28.lpp.)

Jaunās, saplūstošās Eiropas ideja daudzus apmāj. Varbūt [jaunās, saplūstošās Eiropas ideja daudzus apmāj] kā ērts aizbildinājums? (Z.Skujiņš, JL, 104.lpp.)

Pavisam reti virsējā struktūrā realizēta vienīgi formveidotāja partikula:

Ceļa līkumam pāri spīd skolas uguns. Lai [uguns spīd]... (A.Upīts, MLLVG, 538.lpp.)

Tā kā *lai* ir formveidotāja partikula pavēles izteiksmē, šis izteikums tomēr uzskatāms par reducējumu.

6.1.2.4.2. *Daļēja gramatiskā centra redukcija*

Gramatiskā centra redukcija ir daļēja, ja reducē finīto formu (palīgverbu, tātad izteicēja daļu) un teikuma priekšmetu. Infinitā forma – pilnnozīmes verbs divdabja formā – realizēta:

Zināma sakritība patiešām sanāca – arī Oja bija nostaigājis līdzīgu dzīves ceļu. [Oja bija] Gan sportojis, gan restorānos dziedājis, gan nīcis filmu statistu pūļos. (Z.Skujņš, JL, 63.lpp.)

Gunars, izrādījās, bija dziedājis Mārta baznīcas korī. Un [Gunars bija] dzīvojis lepnā namā Kalnciema un Slokas ielas stūrī. (Z.Skujņš, JL, 88.lpp.)

Pēc tam viņš vairs neko nav rādījis. [Viņš ir] Aizbaidts. (B.Veisberga, ETMJ, 14.lpp.)

Iespējams reducēt teikuma priekšmetu kopā ar semantisko modificētāju. Pilnnozīmes verbs infinitīvā ir realizēts. M.Helidejs norāda, ka šāda redukcija izplatīta arī angļu valodā, un uzsver, ka elidējot (resp., reducējot) modālo operatoru, obligāta ir arī subjekta elipse. [Helidejs, Hasans, 193] Tas tāpēc, ka teikumpriekšmetam ir formu atbilsme ar verba finīto formu:

Viņš gribēja "uztaisīt filmu". [Viņš gribēja] Apliecināt sevi kā kinorežisoru kastai piederīgu profesionāli. (Z.Skujņš, JL, 62.lpp.)

Agrāk tas bija kāds pagalmis Strēlnieku ielā, uz kuru viņa mēdza aizstaigāt gan iepirkumu tūrēs, gan darīšanu likumos. [Viņa mēdza] Pasēdēt uz soliņa pie akmens lauvām, uzsmēķēt un piederēt šai vietai. (G.Repše, ŠB, 15.lpp.)

Par kombinētu uzskatāma arī teikuma priekšmeta un nomināla izteicēja finītās formas – saitiņas – redukcija. Saitiņa kā palīgelements nav informatīvi nozīmīga, tāpēc to reducē kopā ar teikumpriekšmetu:

Jūs visi vai arī laba daļa esat tādi mīksti vārguļi. [Jūs esat] Paraugskolnieki. (G.Janovskis, S, 18.lpp.)

Bet kāds tas Bierants izskatījās! [Bierants izskatījās] Bāls, bez cepures, dubļiem nomūrējies, kā no mālu mīnes izkāpis! (A.Eglītis, C, 307.lpp.)

Iespējama arī kombinēta teikuma priekšmeta un izteicēja infinitās formas – nenoteiksmes – redukcija:

- Nu, ar pārdevēju izrunājāties? – griezdamies gultā uz otriem sāniem, samiegoties izmetu. – [Man] Neiznāca [izrunāties]. Veikals bija slēgts. (Z.Skujinš, JL, 141.lpp.)

6.1.2.4.3. Kombinēta gramatiskā centra locekļu un paplašinātāju redukcija

Izteikumā bez gramatiskā centra locekļiem var reducēt arī kādu no obligātajiem paplašinātājiem. Ja šie paplašinātāji nav saistīti pakārtojuma sakarā ar reducēto gramatiskā centra locekli, redukcija uzskatāma par kombinētu. Kombinācijas iespējas ir visai daudzveidīgas.

Teikuma priekšmeta un (izteicējam pakārtota) objekta nozīmes paplašinātāja redukcija:

Nu jā, tad skaidrs, ka mammucim un Billei nav ko mājās braukt, kamēr papucis darbu dabūs. Un ja [papucis] nedabūs [darbu] līdz vasaras sākumam? (Belševica, BDZT, 22.lpp.)

Kad cilvēks varējis iztikt bez sirds siltuma, rūpju nomāktā prāta izvējošanas, spēku atvarināšanas nebēdnībā? Vispār kādreiz [cilvēks bez tā] iztiks? (Z.Skujinš, JL, 118.lpp.)

Teikuma priekšmeta redukciju var kombinēt ar izteicēja finītās formas un infinitīvam pakārtota objekta nosaukuma redukciju:

Vai es drīkstu kaut ko izsviest? [Vai es drīkstu kaut ko] Pārdot? (G.Repše, ŠB, 36.lpp.)

Savukārt izteicēja redukcija bieži tiek kombinēta ar determinanta vai situanta redukciju. Tas attiecas uz izteikumiem ar verba *būt* lietojumu patstāvīgā nozīmē. Disertācijas autore pievienojas uzskatam, ka *būt* iespējams lietot patstāvīgi: 1) eksistenciālā, 2) piederības, 3) atrašanās nozīmē. [Skat. Kārklis 4, 39; Freimane 3, 47]

Eksistenciāla nozīme var realizēties bez obligātiem paplašinātājiem, bet verba nullforma, kā iepriekš norādīts, teikuma tipu nemaina, tādēļ turpmākos piemērus var uzskatīt par konsituatīvi nesaistītiem potenciāli verbāliem teikumiem (resp. teikuma daļām):

1994.gads. Rudens. Rīga. Rīts. (A.Bels, LL, 7.lpp.)

Es beidzu vidusskolu. Vācija. Maza pilsēta pie Nekāras. Jūnijs, kastanas, pārbaudījumi, intensīvi jāmācās. (B.Veisberga, ETMJ, 9.lpp.)

Turpretim verba *būt* piederības un atrašanās nozīme var realizēties tikai tad, ja izteikumā ir paplašinātāji ar piederības respektīvi adverbīālu nozīmi. Ja šos paplašinātājus reducē, izteikums ir konsituatīvi saistīts. (Par to skat. 3.4.) Turklāt izteikumos ar reducētiem obligātajiem paplašinātājiem izteicēju realizēt parasti nav iespējams, tātad jārunā par kombinētu redukciju.

Protams, gadījumos, kad verba nullforma arī būtu iespējama, nevaram apgalvot, ka redukcija ir kombinēta. Te varam saskatīt vienīgi obligātā paplašinātāja redukciju. Tas parasti ir tad, ja motivētā vienība ir potenciāli verbāls teikums:

Krastā raibs sagaidītāju pūlis. [Krastā] Sievas gaišās blūzēs, garos, krokotos svārkos, tievas meitenes baltiem, pelēkiem, gaišbrūniem matiem, ostas krāvēji darvas nozieztām rokām. (A.Liepa, S, 9.lpp.)

Gar galveno krastmalas ielu suvenīru veikaliņi, nieku tirgotavas. [Gar galveno krastmalas ielu] Atspirdzinājumu paviljoni ar ielas malā novietotiem galdiņiem. [Gar galveno krastmalas ielu] Spēļu automāti, restorāni, ēdnīcas, tūrisma firmu pārstāvniecības, foto apkalpe. (Z.Skujņš, JL, 40.lpp.)

Kombinēta determinanta un izteicēja redukcija bieži sastopama izteikumos, kas raksturo ar determinantu nosaukto reāliju:

Tur viņš guļ. Brūns, balts, dzeltens, samts. [Viņam ir] Lieli, mierīgi spārni. (B.Veisberga, ETMJ, 3.lpp.)

Daudzi nenomainīti raujas jau nez kuru diennakti. [Viņiem ir] Bālas, nemazgātas sejas, bārdas rugājiem apzēlušī vaigi. (Z.Skujņš, JL, 150.-151.lpp.)

Pļaviņā aiz mājas vesels zirgu bars. [Zirgiem ir] Spoža spalva, izsukātas krēpes, krāsainas saites virs vēzīšiem. (A.Liepa, S, 34.lpp.)

Prokurorienei ir sirma zēngalviņa un skudrbrilles – apaļiem, tumšiem rāmjiem. [Prokurorienei ir] Cietas, sīkas ūsinas virs paplatās, taisnās mutes līnijas. (G.Repše, ŠB, 68.lpp.)

Kā redzams pēc piemēriem, teikuma priekšmetam šādos izteikumos pakārtoti apzīmētāji.

Retāk šādiem reducējumiem ir cita semantika – determinants nosauc piederības subjektu vai stāvokļa izjutēju:

Man naudas nav. Bet vajaga kā ēst. [Man ir] Parādi uz kakla. (A.Eglītis, HN, 183.lpp.)

Man latvieši nepatīk. Ne jau katrs atsevišķais latvietis [man nepatīk]. (G.Janovskis, S)

Man nāca smieklī par Vaiioletu. [Viņai esot] Dilonis! Viņa esot atbraukusi šurp plaušu dēļ! (G.Janovskis, S, 131.lpp.)

Izteicēja un situanta redukcija visbiežāk sastopama izteikumos, kuros situantam ir vietas nozīme:

Pie kapitālistiem nav un nevar būt progresa! [Pie kapitālistiem ir] Tikai regress, atpakaļrāpulis, atkāpšanās! (A.Eglītis, PD, 6.lpp.)

Tajās esi tikai tu pats. Un [tajās ir] brīvība. (G.Repše, ŠB, 118.lpp.)

Reducēts izteicējs un situants ar laika nozīmi:

Agrāk bija savādāk, neticami. [Agrāk bija] Cita mūzika, Šopēna klaviergabali. (B.Veisberga, ETMJ, 7.lpp.)

Dažos gadījumos reducētais komponents var būt gan situants, gan determinants (ja to atļauj semantika):

Varētu sacīt – atkal ir radies darbs, par kura vietu latviešu literatūras vēsturē nav jāstrīdas. [Darbam ir] [Darbā ir] Dziļa iecere, oriģināls risinājums. (Z.Skujņš, JL, 166.lpp.)

Pati kņaze ir cildena dāma. Gruzīniete. [Viņā ir][Viņai ir] Kaut kas no Ļermontova Tamāras poēmā "Dēmons". (A.Eglītis, CM, 250.lpp.)

Uz robežas ar konsituatīvi nesaistītiem izteikumiem ir tādas teksta vienības, kurās viens adverbialas nozīmes paplašinātājs jau ir. Tā kā izteikums ir gramatiski pietiekams, rodas šaubas par to, vai ir pamats runāt par otra situanta redukciju:

14.janvāra vakarā Rakstnieku savienības zālē notika tautfrontiešu sanāksme. Kopā ar rakstniekiem [Rakstnieku savienības zālē?] [bija?] komponisti un mākslinieki. (Z.Skujņš, JL, 151.lpp.)

Varam secināt, ka no teikuma struktūras viedokļa vienkārša teikuma obligāto komponentu redukcijas iespējas ir daudzveidīgas. Tā vai cita komponenta redukcija tekstā saistīta galvenokārt ar informācijas aktuālumu resp. neaktuālumu.

6.1.3. Salikta teikuma vai tā daļas komponentu redukcija

Saliktā teikumā iespējama gan visas teikuma daļas (ST komponenta) redukcija, gan atsevišķu teikuma locekļu redukcija kādā salikta teikuma daļā.

6.1.3.1. Salikta teikuma daļas komponentu redukcija

Izteikumi ar redukciju salikta teikuma daļā ir apjoma ziņā plašāki un informatīvi bagātāki par vienkārša teikuma reducējumiem. Tā kā izteikumā ir vairākas predikatīvas vienības, realizētie komponenti reducētajā salikta teikuma daļā neiegūst

tik lielu aktualizāciju kā apjomā nelielos vienkārša teikuma reducējumos. Šādu redukciju tekstā izvēlas galvenokārt valodas līdzekļu ekonomijas, ne aktualizācijas dēļ. Savukārt struktūras ziņā šī redukcija principā neatšķiras no vienkārša teikuma komponentu redukcijas, tāpēc visi iespējamie redukcijas veidi nav detalizēti aplūkoti atsevišķās apakšnodaļās. Svarīgi vienīgi tas, kurā teikuma daļā redukcija notikusi.

6.1.3.1.1. Redukcija virsteikumā vai neatkarīgā teikuma daļā

Virsteikumā un neatkarīgā teikuma daļā iespējama gan verbāla, gan nomināla izteicēja redukcija:

Ko kalns jūt, kad to apspīd sarkana vakara saule? Ko ielas akmeņi [jūt], kad tos glauda plaukstošu zaru ēnas martā? (B.Veisberga, ETMJ, 7.lpp.)

Un, ja tā, tad taču nekas vairs nav briesmīgi. Ne Tēri, ne Hannas, ne viņu iekšas [nav briesmīgas], lai velns ar tām tiek galā! (G.Repše, ŠB, 168.lpp.)

Izteicējs reducēts kopā ar tam pakārtotiem komponentiem:

Tēvs viņam ir profesors, pats viņš studē politiskās zinības, un kāda iekšēja balss man saka, - diez kāds valstsvīrs no viņa neiznāks. Varbūt [no viņa iznāks] mazāks ierēdnītis, kas arī, protams, nepieciešama lieta. (B.Veisberga, ETMJ, 14.lpp.)

Iespējams reducēt saliktā izteicēja daļu – gan finīto, gan infinīto formu:

Ja liekas, ka notikusi netaisnība, ja prāts ko noraida kā kļūmīgu un nepieņemamu, gribas atrast vainīgo. Sliktākajā gadījumā [gribas] saņemt gandarījumu, ka vainīgais zināms. (Z.Skujiņš, JL, 138.lpp.)

Zīdpapīrs kā uzlipis, neļaujas aizķert. Ja aplaizītu pirkstu, tad gan varētu [aizķert], bet pirkstu laizīt Bille neuzdrīkstas, paliks vēl zīme. (V.Belševica, BDZT, 5.lpp.)

Gan neatkarīgā teikuma daļā, gan virsteikumā var reducēt teikuma priekšmetu:

Vēl arvien virtuves plauktā jeb rijolī gozējās sarkanvēderaini ievārījuma katli, pavarda virsa laistījās spodrībā, un bija gandrīz tā, it kā nebūtu kaimiņines Plūča kundzes. [Plūča kundzes] Nebija arī, viņa tūlīt pēc skolas beigām bija aizbraukusi uz Lubānu pie radiem. (D.Zigmonte, R, 150.lpp.)

Ojārs atskrēja vasarīgi vaļā atsistos svārkos, ar kailu galvu. Un pašā ezera vidū [Ojārs] izspridzināja tādu lādiņu, ka gāle pāršķēlās no vienas malas līdz otrai. (Z.Skujiņš, JL, 141.lpp.)

Iespējama arī obligāto paplašinātāju redukcija, piemēram, reducēts determinants:

Tagad viņas kāpj neizgāztos, drošos kokos. .. Ne no kā [viņām] nav bail, un arī kritušas no koka viņas nav ne reizi. (V.Belševica, BDZT, 6.lpp.)

Salikta teikuma daļā sastopami arī visi kombinētās redukcijas veidi. Reducēts viss gramatiskais centrs:

Bet kurp iet vīrietis, ja viņš vairs nezina ceļu? [Vīrietis iet] uz krogu, varbūt tāpēc tie mēdz būt spoži izgaismoti. (D.Zigmonte, R, 155.lpp.)

Kur slēpās greizība? Manuprāt, [greizība slēpās] laikā, kurā loģika nedarbojās. (Z.Skujiņš, JL, 69.lpp.)

Abi gramatiskā centra locekļi var būt reducēti kopā ar kādam no tiem pakārtotiem komponentiem:

Es varētu nosaukt šo ieliņu, bet nedarīšu to. Ne tādēļ [es to nedarīšu], ka baidītos no negaidītiem apciemojumiem, nē. (L.Purs, SS, 25.-26.lpp.)

Kombinēta teikuma priekšmeta un izteicēja daļas – finītās formas – redukcija:

Vēl viņš varēja mesties prom. [Viņš varēja] Kāpt savā mašīnā, braukt un vēlu vakarā pagūt aiziet ar draugiem un meitenēm iedzert un atstāstīt šo dīvaino atgadījumu tik sulīgi, ka visi no smiekliem kristu gar zemi. (N.Ikstena, 46.lpp.)

Viņš jūta, ka varēja darbu jo sekmīgi turpināt, bet prātā zibēja pārāk daudz atziņu un nodomu, lai cerētu tos visus uztvert un īstenot, viņam gribējās izteikties kādā ātrākā, vienkāršākā un tiešākā veidā. [Viņam gribējās] Nevis ziest un tupināt krāsas, bet – runāt, tērzēt par glezniecību ar kādu, kas šo lietu patiesi saprata, un pateikt divos vārdos to, kas bija sasniedzams, tikai pūloties veselu dienu, mēnesi vai, kas zina, - visu mūžu. (A.Eglītis, CM, 237.lpp.)

Kombinēta izteicēja daļas – finītās formas – un infinitīvam pakārtota objekta nozīmes paplašinātāja redukcija:

Ja vien ļauna liktens lēmums nedzīvotu legendās, kuras vajaga aizmirst. Aizmirst? Bet varbūt [legendas vajag] īpaši sarkaniem burtiem ierakstīt bībeles pirmajā lapā, lai nepazūd. (I.Indrāne, PS, 11.lpp.)

Kombinēta izteicēja un situanta redukcija:

Ukmerģe, kā zināsit, ir skaista vieta. [Ukmerģē ir] Lieli, noslēpumaini, šalcoši ozoli, zaļas, leknas plavas, ezers, mārkli un citi ūdeni, kur atspoguļojās augstās debesis ar mākoņiem. (A.Eglītis, CM, 274.lpp.)

Uz tā bija tikai nedaudzi priekšmeti. Ne ikdienā lietojamas lietas, bet tādas, ar vēsturi: dzintara gabals, Latvijas pelnu trauks, saite ar atslēgu. [Uz tā bija] Kāda sakaltusi puķe, ko es pazinu. (B.Veisberga, ETMJ, 8.lpp.)

Raugoties no realizēto komponentu viedokļa, jāpiebilst, ka virsteikumā nereti realizējas tikai partikulas ar uzsvēruma vai ierobežojuma nozīmi vai situanti. Šāda redukcija vienkāršā teikumā nav iespējama:

*Jozefs izlēma, ka gulēt zaru slietenī būtu daudz patīkamāk nekā alā. **Vismaz [gulēt zaru slietenī būtu daudz patīkamāk nekā alā], kamēr nav sniega.** (G.Repše, ŠB, 132.lpp.)*

*Tas tev atgādināja vecmāmiņas naktslampiņas abažūru no pelēkvioletā Venēcijas stikla. **Īpaši [tas atgādina vecmāmiņas naktslampiņas abažūru no pelēkvioletā Venēcijas stikla], ja to uzlūko krēslainā rītā no spilvena apakšas.** (G.Repše, ŠB, 184.lpp.)*

*Bet sieviete nejūtas nogurusi. **Varbūt tālab [sieviete nejūtas nogurusi],** ka viņi nesarunājas. (G.Repše, ŠB, 183.lpp.)*

*Revolveris pie sāniem, pašnāvība aiz pieres. .. Kādēļ? .. Mani iemesli mainās. **Sākumā [iemesls bija tāds]:** nāve ir romantiska, māksla pilna ar nāvi. .. **Vēlāk [iemesls bija tāds]:** ilgāk par divdesmit diviem gadiem sievietei nav ko dzīvot, tad sākas vecums. .. **Un tad [iemesls bija tāds]:** vientulība, dzīve par smagu, tu mani vairs nemīli. (B.Veisberga, ETMJ, 18.lpp.)*

Tātad jāsecina, ka vairumā gadījumu iespējas reducēt kādu komponentu vai komponentus neatkarīgā teikuma daļā vai virsteikumā nav atkarīgas no salikta teikuma struktūras kopumā.

6.1.3.1.2. Redukcija palīgteikumā

Ekscerpētajā materiālā redukcija visbiežāk konstatēta objekta nozīmes (respektīvi, papildinātāja) un subjekta nozīmes (respektīvi, teikuma priekšmeta) palīgteikumā. Šie palīgteikumi parasti pakārtoti runāšanas, prāta darbības vai šķituma vārdiem virsteikumā. Tātad virsteikuma un palīgteikuma propozīcijas ir dažādās plāksnēs: palīgteikums atspoguļo īstenības notikumu, bet virsteikums – runātāja spriedumu par to.

Objekta nozīmes palīgteikumā var reducēt gan verbālu, gan nominālu izteicēju:

*- Otros svētkos man būs viesības. .. – Tu gribi teikt – [būs] tava parastā ceturtdienas **sanāksšana.** (G.Janovskis, S, 318.lpp.)*

Cilvēks nedzīvo no maizes vien; ne mazāk svarīgas par miesas vajadzībām ir gara vajadzības. Varam arī sacīt – [svarīgas ir] dvēseles vajadzības. (Z.Skujiņš, JL, 76.lpp.)

Iespējama visa gramatiskā centra redukcija objekta nozīmes palīgteikumā:

- Kur tu te gadījies? – Tāpat kā tu. – Nevar vis zināt, vai [tu te gadījies] tāpat kā es. (G.Janovskis, S, 17.lpp.)

“Vai tiešām tiesa, ka tev haizivs viņu nokodusi, to roku?” “Haizivs gan. Es tev teikšu – [haizivs nokoda roku] kā sieru. (J.Jaunsudrabiņš, K, 39.lpp.)

Palīgteikumā ar visa gramatiskā centra redukciju var būt realizēts vienīgi pakārtojuma vārds:

Kāpēc te ir tumšs? Vai man jāzina, kāpēc [te ir tumšs]?

Objekta nozīmes palīgteikumā iespējama arī kombinēta redukcija, piemēram, teikuma priekšmeta (arī tā veidotās vārdkopas) un saitiņas redukcija:

Es domāju, barikāžu sargiem Rakstnieku nams paliks labā atmiņā. .. Gribētos sacīt tā: [Rakstnieku nams ir] apskaužami laba vieta dzīves teātrī ar izcilu redzamību un dzirdamību. (Z.Skujiņš, JL, 152.lpp.)

Latvieši ir dīvaina tauta. Tā vien gribētos sacīt – [latvieši ir] galējību tauta. (Z.Skujiņš, JL, 126.lpp.)

Kombinēta teikuma priekšmeta un objekta nozīmes paplašinātāja redukcija:

Māja vēl nebija nobeigta, kad Imantam kāda aizrautīga dzejas cienītāja uzdāvināja ēzelīti. Es domāju, [dzejas mīlotāja] uzdāvināja [ēzelīti] no sirds, ar vislabākajiem nodomiem. (Z.Skujiņš, JL, 83.lpp.)

Arī teikuma priekšmeta palīgteikumā var reducēt izteicēju (piemērā kopā ar tam pakārtotiem komponentiem):

Bet tajā pašā laikā Grigulis neatteicās redīgēt Zālītes pirmo dzejas grāmatu. Vai tādējādi atklājās patiesa interese par latviešu literatūru? Vairāk ticams, ka [tādējādi atklājās] rudimentāras atliekas no tālas pagātnes, kas rudenos gājputnu laikā mājas zosīm liek kādu brīdi paskraidīt pa pagalmu un plivināt spārnus. (Z.Skujiņš, JL, 111.lpp.)

Izteicēja daļas – infīnītās formas – redukcija:

“Klausaities, jūs daiļraži, vai negribat būt par lieciniekiem kādai lieliskai sensācijai?” Saprotams, visi gribēja [būt par lieciniekiem sensācijai]. (A.Eglītis, HN, 53)

Visa gramatiskā centra redukcija teikuma priekšmeta palīgteikumā:

Caur viņu es nonācu pie tevis. Vienu laiku man likās, [es nonācu pie tevis] ar nelabu sirdsapziņu, ka es viņam pārkāpu pāri, tāpat kā tu man. (B.Veisberga, ETMJ, 4.lpp.)

Kombinēta teikuma priekšmeta un izteicēja infinītās formas (arī tās veidotās vārdkopas) redukcija:

- Vai tad ar eņģeļiem kaut kas var notikt? – Tev liekas, ka [ar eņģeļiem nekas] nevar [notikt]? (Z.Skujiņš, JL, 8.lpp..)

Kombinēta teikuma priekšmeta un saitiņas redukcija teikuma priekšmeta palīgteikumā:

Pļaviņā aiz mājas vesels zirgu bars. Spoža spalva, izsukātas krēpes, krāsainas saites virs vēzīšiem. Tūdaļ redzams: [zirgi nav] arkla vai vezuma vilcēji, smagā darbā sastieptām dzīslām, samocītām kājām, pātagas švīkām uz muguras. (A.Liepa, S, 34.lpp.)

Viņš mašīnā pie stūres jūtas varens. Man liekas, [viņš jūtas] varenāks kā jebkur citur. (B.Veisberga, ETMJ, 4.lpp.)

Retāk kontekstuāli motivēta redukcija notiek citu tipu palīgteikumos, piemēram, pielāvuma palīgteikumā:

Biju pārsteigts, kad reiz redaktors Blūms iesauca mani kabinetā un smalkjūtīgi lūdz mainīt galvassegu. Kaut arī [galvassega bija] no melnas, caurcaurēm civilas drānas, fasons atgādinot vācu militārismu. (Z.Skujiņš, JL, 45.lpp.)

6.1.3.1.3. Redukcija vairākās teikuma daļās

Kontekstuāli motivēta redukcija vairākās teikuma daļās ir reti sastopama. Parasti reducētajiem komponentiem abās daļās ir viena un tā pati leksiskā nozīme. Bieži tiem ir arī viena un tā pati sintaktiskā funkcija.

Reducēts viss gramatiskais centrs divās neatkarīgās teikuma daļās:

Viņa meita gaida piekto bērnu, un majors ir sašutis. Ne tādēļ [majors ir sašutis], ka bērnu par daudz; [majors ir sašutis] par viņa meitas tagadējo uzvārdu. (B.Veisberga, ETMJ, 24.lpp.)

Reducētajiem komponentiem var būt viena un tā pati leksiskā nozīme, viena un tā pati reference, bet atšķirīgas sintaktiskas funkcijas. Ekscerpētajā materiālā konstatēta determinanta un teikuma priekšmeta redukcija:

Vienu dienu, kad nācu mājās, viņa tur gulēja, izziedusi baltu smēri ap acīm. Es saņēmu brunčus un kāpu pāri. Ko citu? [Viņai] Acis ciet – varbūt [viņa] aizsnaudusies. (B.Veisberga, ETMJ, 13.lpp.)

Saliktā teikumā konstatēta arī kombinēta saitiņas un modificētāja redukcija:

Pasaule ir krāšņs koks, kurā katrs var kļūt par katru. Putns [var kļūt] par cilvēku un cilvēks [var kļūt] par putnu. (N.Ikstena, 125.lpp.)

Uz robežas starp saliktu teikumu reducējumiem un konsituatīvi nesaistītiem saliktiem teikumiem ir izteikumi, kuros teikuma priekšmeta funkciju varētu uzņemties apzīmētājs:

Braucu uz savu puslaika darbu, klabinu rakstāmmašīnu. Apkārt sēž saposušās dāmas, arī klabina. Citas [dāmas klabina] burtus, citas [dāmas klabina] skaitļus, liels troksnis. (B.Veisberga, ETMJ, 16.lpp.)

6.1.3.2. Salikta teikuma daļas redukcija

Saliktā teikumā iespējams reducēt veselu teikuma daļu. No struktūras viedokļa tieši šī ir īsta salikta teikuma redukcija.

6.1.3.2.1. Virsteikuma redukcija

Ja izteikumu ievada pakārtojuma vārds, tas norāda, ka izteikums ir konsituatīvi saistīts un tajā reducēts virsteikums:

Vai tu vari man palīdzēt? – [Es varu tev palīdzēt,] Ja tu to gribi.

Relizētie palīgteikumi var piederēt pie dažādiem tipiem. Samērā bieži realizēts objekta palīgteikums:

Reiz viņa pati savām acīm bija redzējusi vietu, kur kāda neliela upīte ietecēja jūrā. [Viņa bija redzējusi,] Kā tā rāmi savienojās ar spēcīgiem jūras vāliem, kas cēlās un šķīda cits pret citu. (N.Ikstena, DZS, 53.lpp.)

Ko es ar to gribu teikt? [Es gribu teikt,] Ka pašu svarīgāko, šķiet, pateicis Umberto Eko, viens no šimbrīžam inteliģentākajiem Eiropas rakstniekiem .. (Z.Skujinš, JL, 40.lpp.)

Vairumā gadījumu realizēti palīgteikumi, kas nav pakārtoti vienam vārdam virsteikumā, bet visam virsteikumam. Tie ir brīvāk piesaistīti virsteikumam, tātad patstāvīgāki par vārda sakaru nosacītiem palīgteikumiem. Iespējams, tieši tāpēc redukcija šādos teikumos notiek biežāk. Realizēts laika palīgteikums:

Tas viss jau tā kā reiz redzēts. Kad? [Tas viss redzēts,] Kad Annele pirmoreiz bij Jelgavā. (A.Brigadere, MLLVG, 549.lpp.)

Realizēts nolūka palīgteikums:

- Ko jūs ieteiktu darīt? – Atvainojiet, kādā kontekstā? – [Ko jūs ieteiktu darīt,] Lai pēc beigšanas varētu strādāt jūsu laboratorijā. (Z.Skujiņš, JCM, 33.lpp.)

Realizēts salīdzinājuma palīgteikums:

Bet kas bija tas, kas tur sēdēja Andai blakus? Cik nesimpātiska seja! Un kā gan varēja atnākt uz kolēģas gaviļdienu tik gaišā vasaras uzvalkā? [Viņš atnācis uz kolēģas gaviļdienu tik gaišā vasaras uzvalkā,] It kā tīši vēlētos izrādīt savu necienību. (A.Eglītis, CM, 349.lpp.)

Kā viņa tovarar smējās! [Viņa smējās tā,] It kā piedzīvojusi lielisku joku! (I.Grebzde, D, 7.lpp.)

Realizēts pamatojuma palīgteikums:

Priede to nelikās jūtam un – uzvarēja. [Priede uzvarēja,] Jo bija atnācis viņa laiks. (Z.Skujiņš, JL, 66.lpp.)

Realizēts pieļāvuma palīgteikums:

“Tad brauksim uz Zilo alu. [Brauksim uz Zilo alu,] Kaut gan es šaubos, vai mēs tiksīm iekšā.” (J.Jaunsudrabiņš, K, 38.lpp.)

Motivācijas aspektā jāpiemin izteikumi ar reducētu virsteikumu, kam nav tiešas motivācijas kontekstā (skat. 7.1.3.), kā arī izteikumi, kas uzskatāmi par iepriekšējās teksta vienības turpinājumu, jeb parcelāti (skat. 8.).

6.1.3.2.2. Palīgteikuma redukcija

Saliktā teikumā visai bieži tiek reducēts objekta nozīmes palīgteikums. Objekta palīgteikumu mēdz reducēt, ja virsteikuma verbs izsaka kognitīvu vai komunikatīvu darbību. [SAG, 960] Šie verbi pieprasa obligātu paplašinātāju ar objekta nozīmi – nereti paplašinātājs ir palīgteikums:

Nu ir beigas. Vai tu saproti [, ka ir beigas]? Es saprotu [, ka ir beigas].

Protams, palīgteikumu var aizstāt arī ar vietniekvārdu: *Vai tu [to] saproti? Es [to] saprotu.* Tomēr, balstoties uz konteksta, šādos gadījumos varam runāt par palīgteikuma redukciju.

Īpaši bieži objekta nozīmes palīgteikuma redukcija vērojama, ja virsteikumā izteikta neziņa vai šaubas. Ekscerpētajā materiālā reducētais palīgteikums visbiežāk pakārtots verbam *nezināt*:

- Vai tu zini, kādā fakultātē viņš mācās? – Nu, pieņemsim, ka nezinu [, kādā fakultātē viņš mācās]. (Z.Skujņš, JCM, 143.lpp.)

Varbūt tur ir dievs, tai virzienā? Es nezinu [, vai tur ir dievs]. (B.Veisberga, ETMJ, 12.lpp.)

Nolieguma, nereāluma semantika izteikta arī šajos virsteikumos:

Vai jaunā zinātnes nozare mani interesētu arī bez Kroņa klātbūtnes? Grūti pateikt [, vai jaunā zinātnes nozare mani interesētu arī bez Kroņa klātbūtnes]. (Z.Skujņš, JCM, 31.lpp.)

- Kas ar viņu notiek? – Kā lai es zinu [, kas ar viņu notiek]. (Z.Skujņš, GZK, 188.lpp.)

- Man neveicas. – Nesakiet vis [, ka jums neveicas]. (Z.Skujņš, VLG, 139.lpp.)

Iespējams reducēt arī teikuma priekšmeta palīgteikumu. Virkne darbības vārdu (vai to formu), kas izsaka šķitumu vai iespējamību, pieprasa obligātu teikuma priekšmeta palīgteikumu:

Smieklī? Man droši vien tikai **likās** [, ka tie ir smieklī]. (A.Liepa, S, 9.lpp.)

Gan tu savu mazdūšību vēl nožēlosi. – Nav **izslēgts** [, ka es savu mazdūšību vēl nožēlošu]. (Z.Skujņš, GZK, 125.lpp.)

Tagad viss, ko es varu, ir pieņemt, ka viņam kaut kas tāds nenāk ne prātā. **Iespējams** [, ka viņam kaut kas tāds nenāk ne prātā]. (B.Veisberga, ETMJ, 13.lpp.)

Šādu palīgteikumu var aizstāt arī ar vietniekvārdu vai vispārīgas nozīmes apstākļa vārdu (*Man tā likās, Tas nav izslēgts, Tas ir iespējams*), tomēr minētajos piemēros konteksts liecina par veselas teikuma daļas redukciju.

Šķituma vai iespējamības nozīmi var izteikt arī modālas nozīmes verbs kopā ar būt:

- Cilvēki ar lielu talantu bieži ir mazliet izspīlēti. – **Var jau būt** [, ka cilvēki ar lielu talantu bieži ir mazliet izspīlēti]. (Z.Skujņš, VLG, 173.lpp.)

Obligāts teikuma priekšmeta palīgteikums var būt pie adverbīāla izteicēja:

- Kāpēc tas tevi tā kaitina? – **Nav svarīgi** [, kāpēc tas mani tā kaitina]. (Z.Skujņš, JCM, 143.lpp.)

- Es savu laikrakstu esmu izlasījusi. – **Ļoti žēl** [, ka tu savu laikrakstu esi izlasījusi]. (Z.Skujņš, VLG, 109.lpp.)

- Neko es nezinu! – Un **slīkti** [, ka tu neko nezini]! (Z.Skujņš, GZK, 188.lpp.)

Arī šādus palīgteikumus var aizstāt ar vietniekvārdu, tomēr konteksts liecina par palīgteikuma redukciju:

- *Es iedomājos, kā tas izskatītos, ja es lēktu džaivu. – Ļoti labi izskatītos [, ja tu lēktu džaivu]. (Z.Skujņš, VLG, 153.lpp.) [Tas] Ļoti labi izskatītos.*

- *Bet es labprāt uzzinātu, kas ir mans tēvs un kur viņš atrodams. – Agrāk bija vienalga [, kas ir tavs tēvs un kur viņš atrodams]? (Z.Skujņš, JCM, 9.lpp.) Agrāk [tas] bija vienalga?*

Retumis iespējama divu vienu no otra atkarīgu palīgteikumu redukcija:

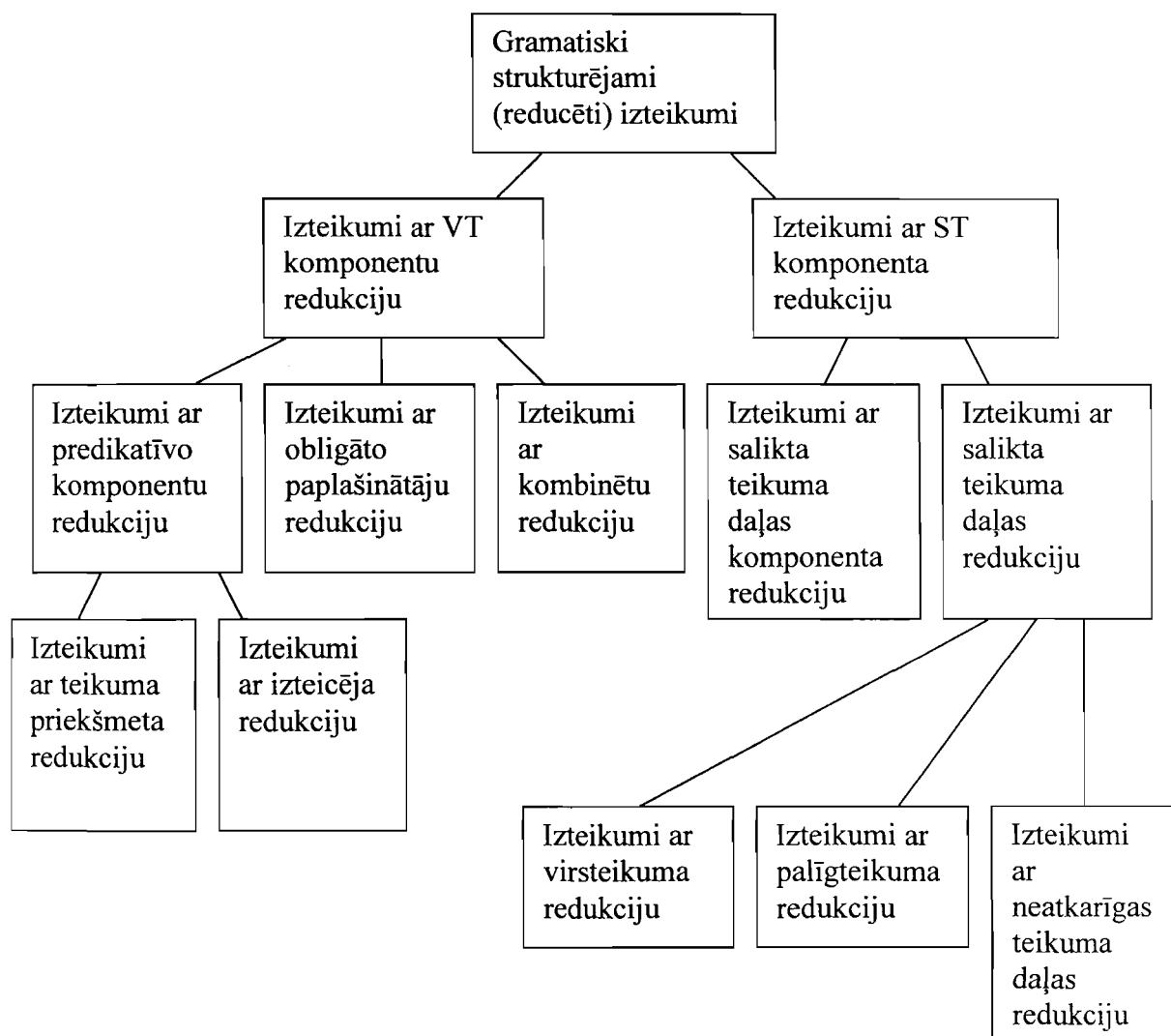
- *Turlau, jūs absolūti nesaprotat, par ko es runāju. – Ļoti iespējams [, ka es nesaprotu, par ko jūs runājat]. (Z.Skujņš, VLG, 86.lpp.)*

6.1.3.2.3. Neatkarīgas teikuma daļas redukcija

Ja izteikums sākas ar sakārtojuma saikli (vai citu sakārtojuma vārdu), tajā varētu saskatīt saliktas sakārtotas teikuma daļas redukciju. Tomēr jāņem vērā, ka sakārtojums ir brīvāks sintaktisks sakars nekā pakārtojums. Tādēļ ne visi izteikumi, kas sākas ar sakārtojuma saikli vai citu sakārtojuma vārdu, ir konsituatīvi saistīti. (Par to skat. 8.2.2.2.)

Pēc L.Ceplīša domām, problemātisks ir jautājums par to, vai partikulu, modālo vārdu, interjেকciju un vokatīva bezkopas konstrukcijas var veidot salikta teikuma komponentu. – *Vai jūs vakar iebraucāt pilsētā? – Jā, bet jūs nesatikām.* – Otro vienību L.Ceplītis uzskata par saliktu sakārtotu teikumu ar diviem komponentiem. [Ceplītis, 157] Šim uzskatam pievienojas arī promocijas darba autore.

Apkopojot šajā apakšnodaļā sacīto, gramatiski strukturējamu izteikumu klasifikāciju varam atspoguļot shēmā, kas redzama nākamajā lappusē.

6.2. Daļēji strukturējamas (sinkrētiskas) vienības

Valodniecībā pastāv uzskats, ka tādos gadījumos, kad gramatiski nepilna izteikuma pilno struktūru iespējams atjaunot vairākos veidos, redukcijas interpretācija neizbēgami ir subjektīva, tādēļ redukcijas (respektīvi elipses) nav. [Veihmans, 225–226] Pretstatā tam citi pētnieki uzskata – ir pilnīgi pieļaujams, ka pilno struktūru var atjaunot divos vai pat vairākos dažādos veidos. [Helidejs, Hasans, 148–149] Ekscerpētajā materiālā konstatētas vienības, kuru dziļā struktūra var būt divējāda. Promocijas darba autore ierosina tās saukt par teksta vienībām ar sinkrētisku struktūru.

6.2.1. Sinkrētisma izpratne

Sinkrētisms ir jēdziens, kas vēl tikai meklē savu vietu gramatikas jēdzienu un terminu sistēmā, tāpēc tā izpratne ir atšķirīga.

Pirmkārt, sinkrētisms tiek definēts kā viena apzīmējošā atbilde diviem apzīmējamiem. [Šmeļovs, 121] Šādā izpratnē sinkrētisms ir tas pats, kas valodas zīmes saturs un formas asimetrija. Tā ir ļoti plaša izpratne un ietver sevī polisēmiju, homonīmiju, kā arī citus asimetrijas veidus. Pēc disertācijas autores domām, būtu nepieciešams konkretizēt, kurš asimetrijas veids saucams par sinkrētismu.

Otrkārt, ar sinkrētismu saprot divu dažādu morfoloģisku formu formālu identitāti (piemēram, latīņu *puellae* – ģenitīva un datīva forma., angļu *talked* – imperfekta un pagātnes divdabja forma, latviešu *egles* – vienskaitļa ģenitīva un daudzskaitļa nominatīva un akuzatīva forma). [Metjūss, 367; KTŽ, 182] Tādējādi sinkrētisms ir tas pats, kas homofomas. Šāda izpratne ir pārāk šaura, turklāt valodniecībā ir cits termins šīs parādības apzīmēšanai.

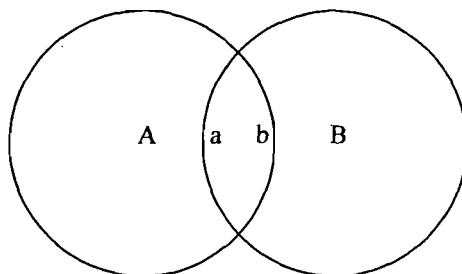
Treškārt, sinkrētisms ir parādība, kad viena morfēma izsaka vairākas (bet dažādu tipu) gramatiskās nozīmes. [Meļčuks, 14] Piemēram, dzimte, skaitlis, locījums latviešu valodas nomena sistēmā tiek izteikti ar vienu rādītāju – galotni. Šāda sinkrētisma izpratne būtu principā pieņemama, bet tā attiecas tikai uz morfoloģiju.

Pēc darba autores domām, ar **sinkrētismu** visos valodas līmeņos lietderīgi saprast vairāku valodas sistēmā savstarpēji pretstatītu nozīmju vienlaicīgu piemītību. Parasti šīs nozīmes izsaka (vai vismaz ir iespējams izteikt) atsevišķi. Piemēram, par sinkrētisku teikuma locekli varam saukt t.s. determinantu (*Man salst kājas*), jo tas vienā formā savieno subjekta un objekta nozīmi. [Freimane 3, 81–82] Tādējādi par sinkrētiskām tiek atzītas tā saucamās pārejas parādības, ko valodniecībā sauc arī par perifēriskām, hibrīdiskām vai difūzām parādībām.

Gramatikā galvenā uzmanība parasti pievērsta tipiskām parādībām – noteiktiem pretstatījumiem, kas regulāri realizējas valodas sistēmā, tātad opozīcijām. Par gramatisko nozīmju būtisku pazīmi nereti tiek uzskatīta tā, ka tās vienā un tajā pašā pozīcijā cita citu izslēdz, proti, tekstā var realizēties tikai viena no kādas gramatiskas kategorijas nozīmēm. [Engers, Kristofešens, 15; Plungjans, 107] Tomēr starp savstarpēji pretstatāmām valodas vienību grupām pastāv pārejas pakāpes. V.Plungjans uzsver, ka dažkārt vienas kategorijas gramatiskās nozīmes patiešām ir loģiski nesavienojamas (piemēram, vienskaitlis un daudzskaitlis), bet bieži nekādas nesavienojamības nav. Tas, ka tās apvienotas vienā gramatiskā kategorijā un

savstarpēji pretstatāmas, ir tikai fakts, kas raksturo attiecīgās valodas gramatisko sistēmu. [Plungjans, 114]

Katrai valodas parādībai ir centrs un perifērija. Centrā ir maksimāla diferenciālo pazīmju koncentrācija, citiem vārdiem sakot, kodola elementiem piemīt attiecīgās kategorijas galvenās pazīmes. Perifērijā notiek pazīmju sintēze. Valodas sistēmā pretstatītu parādību attieksmes tātad var attēlot kā divus riņķus, kuru perifērijas krustojas [Pokusajenko, 10]:

Divu dažādu kategoriju pazīmes perifērijā (attēlā *a b*) var būt vienlīdz spilgti izteiktas, vai arī viena no tām var būt dominējoša.

Var pievienoties autoriem, kas uzskata, ka gramatikas fakti veido nepārtrauktu, nediskrētu virkni, kur viena parādība pakāpeniski pāriet citā. V.Plungjans norāda: valodu gramatiskā sistēma drīzāk atgādina paleti ar krāsu plankumiem, kas saplūst un pāriet cits citā, nevis rūtiņu lapu ar skaidri novilkām robežām. [Plungjans, 237] Starp valodas parādībām nav stingru robežu tieši tāpēc, lai valodā varētu pateikt visu – arī to, kam nav speciāla apzīmējuma. Tāpēc gan vārdiem, gan gramatiskām kategorijām jābūt semantiski elastīgām. Pārāk stingra sistēma apgrūtinātu valodas lietošanu. Vēlēšanās atspoguļot valodas faktus iespējami simetriskā veidā noved pie lielām atšķirībām vienu un to pašu faktu teorētiskajā interpretācijā. [Gaks 3, 12–27] Tātad pārejas parādības savā veidā realizē valodas sistēmismu.

Sinkrētismu var skatīt sintagmātiskā un paradigmātiskā aspektā. Ja sinkrētisms ir tipisks, regulāri izteikts ar noteiktiem valodas līdzekļiem, tā ir valodas sistēmas parādība, ko varam saukt par **paradigmātisku sinkrētismu**. [BES, 446] Piemēram, divdabis ir sinkrētisks pēc būtības, jo dažādas, valodas sistēmā pretstatītas gramatiskās nozīmes tiek izteiktas ar vienu vārda formu.

Ja sinkrētisms parādās konkrētā valodas lietojumā resp. tekstā, tā ir dinamiskā aspekta parādība, ko varam saukt par **sintagmātisku sinkrētismu**. [BES, 446] Šādā gadījumā kontekstā vienlaicīgi realizējas divas gramatiskās formas nozīmes, kas citos

gadījumos var realizēties atsevišķi. [Gaks 3, 57] Sintagmātiskā sinkrētisma izpausmes tiks analizētas turpmāk darbā.

Starp abiem sinkrētisma veidiem ne vienmēr novelkama robeža, tomēr jāatzīst, ka ir tipiskākas, tātad biežāk sastopamas, un mazāk tipiskas sinkrētisma izpausmes.

Sinkrētismu nepieciešams norobežot no citiem valodas zīmes asimetrijas veidiem.

Polisēmija līdzīgi sinkrētismam ir parādība, kad viena forma (jeb apzīmējošais) izsaka vairākas nozīmes (jeb apzīmējamās). Tomēr polisēmija pastāv vienīgi valodas sistēmā, tā jāsaprot kā iespēja jeb potenciāla daudznazīmība. No vairākām iespējām tekstā realizējas tikai viena. Polisēmija var būt gan leksiska, gan gramatiska, ja pieņemam, ka leksiskās un gramatiskās nozīmes ir divi galvenie valodas nozīmju veidi.

Sinonīmija ir pēc būtības pretstatāma polisēmijai kā vairāku formu atbilstme vienam saturam. Arī sinonīmija pastāv valodas sistēmā un var būt gan leksiska, gan gramatiska.

Homonīmija ir samērā skaidri definēta leksikā kā vienas vārda formālās puses atbilstme vairākām savstarpēji nesaistītām nozīmēm. Pēc analogijas gramatiskā homonīmija varētu veidoties, kad viena vārda forma dažādos kontekstos izsaka dažādas, savstarpēji nesaistītas gramatiskas nozīmes. Tomēr šķiet, ka gramatikā būtu grūtāk norobežot polisēmiju no homonīmijas, respektīvi, pateikt, vai gramatiskās nozīmes ir vai nav savstarpēji saistītas. Tādēļ latviešu valodniecībā galvenokārt runā par gramatisko polisēmiju. [Skat., piem., Kalnača 1] Īpatnējs uzskats te V.Gakam. Viņš uzskata, ka sinkrētisms ir mazāk skaidra gramatiskās formas polisēmijas izpausme, turpretim homonīmija – krasāka. [Gaks 3, 57]

Dažkārt par gramatisku sauc vārdšķiru homonīmiju, kad viens un tas pats skaniskais vārds var piederēt pie vairākām vārdšķirām. Tāda izpratne nav pretrunā ar homonīmijas izpratni valodā vispār, tāpēc terminu *vārdšķiru homonīmija* varētu paturēt. Tiesa gan, ir gadījumi, kad par formālu identitāti runāt nevar, jo starp vārdiem ir uzsvara vai intonatīvas atšķirības. [Kalnača 2, 54] Terminu *homonīmija* parasti lieto attiecībā uz nelokāmajām vārdšķirām, turpretim lokāma vārda piederību pie vairākām vārdšķirām sauc par *konversiju*. [Skat., piem., Laua, 60] No satura un formas asimetrijas viedokļa šīs parādības ir vienādas. Atšķirība ir tā, ka konversijā saglabājas leksiskā nozīme, mainās vienīgi vārdšķiras piederība (*ideāls* kā lietvārds un kā īpašības vārds), turpretim palīgvārdu gramatiskās homonīmijas gadījumā arī leksiskās

nozīmes (ja tādas vispār ir) ir atšķirīgas (piemēram, *tik* kā mēra apstākļa vārds un partikula). Vērojami arī tādi gadījumi, kad tekstā vienlaikus realizējas abu vārdšķiru nozīmes, un šādu parādību būtu lietderīgi saukt par vārdšķiru sinkrētismu, piemēram, *Tu to vēl nožēlosi!* (*vēl* ar sinkrētisku apstākļa vārda un partikulas nozīmi).

Leksikā sinkrētisms vērojams vārdu pārnestajās nozīmēs, īpaši individuālās metaforās, jo tās ir daudzslāņainas, savieno vairākus priekšstatus, vairākas nozīmes. Piemēram, metaforiski lietots vārds *pludo* teikumā *Ap kolonnām pludo krēsla* uztvērējā rada priekšstatu gan par krēslu, gan par pludojošu ūdeni.

Nereti valodniecībā kā sinonīmiskus lieto terminus *sinkrētisms* un *neitralizācija*. Dažkārt starp tiem var vilkt vienādības zīmi, jo sinkrētisms patiešām nozīmē kādu būtisku atšķirību neitralizāciju. **Neitralizācija** ir tāda valodas vienības A maiņa noteiktos apstākļos, kad tā (vismaz pēc dažām pazīmēm) neatšķiras no valodas vienības B, kurai ir kopīgas pazīmes ar A. [Apresjans 1, 158] Dž.Laionss uzskata, ka nozīmju vai funkciju sinkrētisms jeb saplūšana izriet no atbilstošā pretstatījuma neitralizācijas augstākā gramatikas līmenī. [Laionss 1, 315] Savukārt D.Šmeļovs dod šādu neitralizācijas izpratni: neitralizācija nozīmē, ka vārdformu pretstatījums pēc kādas noteiktas gramatiskās pazīmes noteiktās sintaktiskās pozīcijās netiek izmantots šī pretstatījuma izteikšanai. Piemēram, ja lieto 3.personas formu ar vispārinātas personas nozīmi, skaitļa pretstatījums tiek neitralizēts. [Šmeļovs, 122]

Neitralizācija var notikt tikai tekstā noteiktā apkaimē, un tā raksturīga visām funkcionālajām sistēmām. [Solncevs, 88]

6.2.2. Sinkrētisms sintaksē

No sinkrētisma definīcijas izriet, ka tas ir cieši saistīts ar **opozīcijas** jēdzienu. Saskaņā ar F.de Sosīra tēzi, viss valodas mehānisms balstās uz pretstatījumiem un atšķirībām, un tas, kas valodas zīmi atšķir no citām, arī ir viss, kas šo zīmi veido. [Sosīrs, 115–116]

Jautājums par to, kādas opozīcijas veidojas sintakses sistēmā, ir viens no svarīgākajiem, jo sinkrētisms var būt arī klasifikācijas sistēmas nepilnība, respektīvi, eklektika jeb dažādu izpētes aspektu sajaukums. [Koduhovs, 12] Piemēram, salīdzinājuma palīgteikumiem gandrīz vienmēr piemīt kāda veida vai mēra nozīmes nianse: *Viņa sēdēja, kā bija sēdējusi līdz šim*. Te diez vai varam runāt par sinkrētisku palīgteikumu. Drīzāk tā ir palīgteikumu tipoloģijas nepilnība, jo šie tipi (salīdzinājuma un veida palīgteikumi) nav loģiski pretstatāmi.

Opozīcijas veido pretstatījums pēc kādas noteiktas pazīmes vai pazīmju kompleksa. Sintaksē nevar veidoties tādas opozīcijas kā fonoloģijā, kur pretstatījums balstās uz vienas pazīmes. Fonoloģijā izpētes vienība ir vieglāk sadalāma elementos, turpretim sintakses vienībām ir ļoti daudz semantisko pazīmju. Piemēram, vai loģiski ir pretstatāmas objekta, subjekta, atributīvās, adverbiālās attieksmes? Tas ir tikpat sarežģīti kā pateikt, kas ir antonīmija leksikas sistēmā. Tātad, vai vārdkopā *koka galotne* ir pamats runāt par atributīvo un objekta attieksmju sinkrētismu?

Opozīcijas veido grupas, kas veidotas, vispārinot tipiskās valodas vienību pazīmes. [Babaiceva, 5] Opozīcija var veidoties starp vienas paradigmas locekļiem, proti, locekļi ir apvienojami vienā grupā uz kādas pazīmes pamata, bet pretstatāmi pēc citām pazīmēm. Tātad ir jābūt iespējamai arī opozīcijas neitralizācijai. [Solncevs, 86–89]

Tātad sinkrētisma traktējums principā ir atkarīgs no sintakses sistēmas izpratnes, no tā, kādas opozīcijas uzskata par regulārām un izvirza par klasifikācijas pamatu. Sintaksē sinkrētisms vērojams teikuma locekļu sfērā.

6.2.2.1. Sinkrētisma paradigmatiskais aspekts sintaksē

Ja par pamatu pieņemam tradicionālo teikuma locekļu tipoloģiju, sintakses sistēmas pamatu veido teikuma priekšmeta, izteicēja, papildinātāja, apzīmētāja, pielikuma un apstākļa atšķirības. Tādā gadījumā varam runāt par teikuma locekļiem, kas pēc savas dabas ir sinkrētiski.

Vispirms pieminams datīvs ar sinkrētisku subjekta un objekta nozīmi. To latviešu valodniecībā analizējuši A.Ozols, J.Kārklīšs, I.Freimane, un tas saukts par papildinātājteikumpriekšmetu vai netiešo teikuma priekšmetu [Ozols 3, Kārklīšs 2], vai determinantu [Freimane 2]. Lietotie termini rāda, ka ir pamanīta šī teikumlocekļa divējādā daba. Tas nosauc stāvokļa izjutēju (vienu no subjekta veidiem), bet izteikts ar atkarīgo locījumu, kura primārā funkcija ir objekta nosaukšana. Sinkrētismu rada asimetrija starp relāciju struktūru un gramatiskās formas (resp., locījuma) semantiku.

Otrkārt, par sinkrētiskiem uzskatāmi teikuma locekļi, kam piemīt gan apzīmētāja, gan izteicēja daba. Apzīmētājs norāda, ka pazīme tiek uztverta kopā ar priekšmetu (*miegains bērns*), turpretim izteicējs rāda, ka pazīme tiek piedēvēta kā attiecīgajā brīdī aktuāla (*bērns ir miegains*). “Patiesībā izteicēja un apzīmētāja dažādība nemaz nav tik liela, jo visi teikuma priekšmeta (papildītāja) apzīmētāji cēlušies no izteicējiem, kas no izteicēju patstāvības un spara noslīguši apzīmētāja

kārtā.” [Mīlenbahs, 48] Tātad gluži dabisks ir apzīmētāja un nomināla izteicēja pazīmju apvienojums: *Bērnš miegains pieglaudās mātei*. Promocijas darba autore par lietderīgu šo teikuma locekļu nosaukšanai atzīst terminu *sekundāri predikatīvs komponents*. To semantika un formālā izpausme detalizēti analizēta vairākās publikācijās. [Skat. Freimane 3, 70–78; Lokmane 1, Lokmane 4]

6.2.2.2. Sinkrētisma sintagmātiskais (dinamiskais) aspekts sintaksē

Sinkrētisms sintagmātiskā aspektā vērojams, kad noteiktā apkaimē realizējas vairākas gramatiskās formas sintaktiskās funkcijas vienlaikus. Abas var būt vienlīdz spilgti izteiktas, vai arī viena no tām dominē. Sinkrētisms var izpausties teikumā, bet īpaši spilgti tas parādās tekstā.

Kā norāda I.Galperins, tekstā savienojas organizētais, sakārtotais, ieprogrammētais kopā ar neieprogrammēto, haotisko, respektīvi, to, kas rodas teksta radīšanas procesā. Teksts ir reizē determinēts un reizē “izplūdis”. Līdz šim valodniecībā nav pietiekami daudz uzmanības pievērsts dažu valodas faktu nenoteiktībai, neskaidrībai, īpaši ja runa ir par funkcionēšanu. [Galperins, 4]

6.2.2.2.1. Apzīmētāja, sekundāri predikatīva komponenta un izteicēja sinkrētisms teikumā un tekstā

Sekundāri predikatīvs komponents pēc savas dabas ir vidū starp atribūtu un predikātu, kā izteicējs, kas iesaistīts teikumā līdzīgi palīgloceklim. Šo funkciju šķiršanā svarīga ir vienīgi vieta teikumā jeb pozīcija. Tāpēc arī saprotams, ka konkrētā teikumā noteiktā apkaimē iespējama sintaktisko funkciju robežošanās. V.Šeins norāda, ka mūsdienu krievu valodā atributīvo un predikatīvo attieksmju pārejamība ir tik aktīva, ka var runāt par atributīvā locekļa predikativitātes pakāpēm. [Šeins, 58] Piemēram, apstākļi pie atributīvas nozīmes locekļa pastiprina predikativitāti: *Viņš cerēja, ka bērni, ģimene dos jēgu viņa pašlaik nesaturīgajai dzīvei*. Predikativitāte pastiprinās arī savrupinātā pozīcijā: *Tur stāvēja liels nams, sen jau tukšs un sagāzies*. Predikativitāti pastiprina iespraudums: *Tāpēc sūtu šo vēstuli ar kādu, šķiet, uzticamu audumu tirgotāju. (G.Berelis, MM, 44.lpp.) .. es dodos tālā, neparastā un, kas zina, ārkārtīgi bīstamā ceļā. (G.Berelis, MM, 44.lpp.)* Arī potenciāli verbālos teikumos apzīmētāji iegūst predikatīvu niansi: *Martai taisni, balti, ar baltu ķemmi saturēti mati, nodurtas acis, ap bezzobaino muti tāds kā vainīgs, bet varbūt kaunīgs smaidis. (A.Liepa, S, 8.lpp.)*

K.Mīlenbahs norāda, ka dažkārt teikumā kādas vārdformas ar vienādām tiesībām var uzskatīt gan par apzīmētājiem, gan izteicējiem: *Taisns tēvs, līka māte, plakans auklis, sprogaini bērni*. [Mīlenbahs, 47] Teikumos ar neitrālu vārdu kārtu apzīmētājs atrodas apzīmējamā vārda priekšā. Dažkārt kādu konteksta faktoru ietekmē arī izteicējs var atrasties teikuma priekšmeta priekšā, tas var radīt izteicēja un apzīmētāja sinkrētismu: *Tā tavs mūžs ir notrallināts. Vējos izkaisīti gadi, izniekota dzīve*. (A.Liepa, S, 9.lpp.)

Izteicēja un sekundāri predikatīva komponenta sinkrētisms teikumā saistīts ar vienkārša un salikta teikuma robežām: *Mintauts vairs neatbildēja, pārāk noguris, lai ķildotos, un klusēdams cīnījās ap smago podu*. (A.Eglītis) Vārdformu *noguris* var uzskatīt gan par sekundāri predikatīvu komponentu (*būdams noguris*), gan par izteicēju palīgteikumā (*jo bija noguris*).

Sinkrētisku izteicēja un sekundāri predikatīva komponenta funkciju teikumā visbiežāk veic īpašības vārda vai lokāmā divdabja nominatīvs:

Viņi sēdēja uz steķiem, klusie vāķētāji. Un raudzījās jūrā, kas plūda uz viņiem kā laiks, kas nekur nesākas un nekur nebeidzas. Tas bija visapkārt – caurspīdīgs un sāļš. (N.Ikstena)

Nakts bija balta un klusa kā aizslēgta māja – akla, kurla un mēma. (R.Ezera)

Sinkrētiskā funkcijā var lietot arī salīdzinātājdabju vai instrumentāli:

Mēness sirpis debesīs kā romantiskā atklātnē, kā lubu glezniņā, dīķi rēgains atspīdums, kalnes kā nosūbējuši zobeni, laipa kā neizpildīts solījums, ar sākumu uz stingras zemes un nobeigumu virs dziļuma. (A.Liepa)

Bet arka iezīmējās aizvien noteiktāk – majestātiski masīva, ar milzu dimensijām un vienlaikus gaisīgi viegla kā mirāža bezveidīgajā pasaulē .. (R.Ezera)

Visas izceltās vārdformas var uzskatīt gan par sekundāri predikatīviem komponentiem vienkāršā teikumā, gan par izteicējiem salikta teikuma daļā.

Arī reducētos izteikumos iespējams apzīmētāja, sekundāri predikatīva komponenta un izteicēja sinkrētisms. L.Ceplītis pētījumā par bezkopas konstrukcijām min piemērus, kad konstrukcijas tipu nevar noskaidrot: *Ai, kur tad meži! Ne izejami, ne izbraucami. Bet vienīgā, kam netik šī jaunlaiku ārēšanās, tā ir vecā rija aiz ābeļu dārza un citām ēkām. Raganīga, melna*. [Ceplītis, 155]

Sinkrētiskā apzīmētāja un izteicēja funkcijā var lietot nomena (visbiežāk īpašības vārda) vai lokāmā divdabja nominatīvu: *Mūsu valoda tikko pusdzīva elpo. Piegružota izteiksme, izšķobītas mērauklas*. (Z.Skujiņš, JL, 102.lpp.)

– *Otros svētkos man būs viesības. – Tu gribi teikt – tava parastā ceturtdienas sanāksšana. – Var to saukt arī tā. Tikai mazliet **svinīgāka**. (G.Janovskis, S, 318.lpp.)* Reducētās vienības pilno struktūru var atjaunot divējādi: *Tikai sanāksšana būs mazliet svinīgāka (izteicēja funkcija) vai Tikai tā būs mazliet svinīgāka sanāksšana (apzīmētāja funkcija). Bet kas bija tas, kas sēdēja Andai blakus? Cik **nesimpātiska** seja! (A.Eglītis, CM, 349.lpp.)* Arī šim izteikumam iespējamās dažādas dziļās struktūras: *Cik nesimpātiska bija šī seja! Cik šim cilvēkam bija nesimpātiska seja!*

Dažkārt viena no minētajām funkcijām dominē: *Ap mani ir klajums. Dažreiz pelēks, ciets kā nespīdīgs metāls. Citreiz palss, kā no miglas. (B.Veisberga, ETMJ, 21.lpp.)* Situants dažreiz norāda, ka izceltās vārdformas, visticamāk, uzskatāmas par izteicējiem (*Dažreiz klajums ir pelēks ..*), tomēr arī apzīmētāja funkcija nav pilnībā noraidāma (*Dažreiz ap mani ir pelēks klajums ..*).

Par vienas funkcijas dominēšanu var liecināt arī motivētājvienība: *Tie nebija slikti mēneši, ko viņi pavadīja Minhenē. Kas zina, varbūt **patīkamākie** visā Janīnas mūžā. (A.Eglītis, CM, 185.lpp.)* Apzīmētājs *slikti* motivētājvienībā liecina, ka izceltā vārdforma drīzāk uztverama kā apzīmētājs (*.. varbūt tie bija patīkamākie mēneši ..*), tomēr to varētu uzskatīt arī par izteicēju (*.. varbūt šie mēneši bija patīkamākie ..*). Arī nākamajā piemērā apzīmētājs motivētājvienībā norāda uz iespējamu motivētājvienības un reducējuma uzbūves paralēlismu, tāpēc izceltās sinkrētiskās vārdformas apzīmētāja funkcija dominē: *„Es nemaz nezināju, Ģedimīn, ka tev no akadēmijas tik sliktas atmiņas.” .. „**Sliktas?** It nemaz.” (A.Eglītis, CM, 331.lpp.)* Jāpiebilst, ka arī L.Ceplītis atributīvu nozīmi bezkopas konstrukciju centrālajam loceklim saskata tad, ja konteksta vienībā jau ir kāds apzīmētājs: *– Ā, laikam labā vieta? – Varena! - Aušīgs meitēns. – Bet glīts. [Ceplītis, 153–154]*

Reizēm uz dominējošu apzīmētāja funkciju norāda vārdu kārtā reducētajā izteikumā: *Siltais vējš pieskārās mūsu brūcēm kā viegli mitra kokvilnas drāniņa. **Dziedējošs** vējš. (N.Ikstena, DZS, 110.lpp.) Diena **šķīlās** aizvien straujāk. **Skaista, priecīga** diena. (N.Ikstena, DZS, 126.lpp.) Lūka istabā agrāk dzīvojis jauns cilvēks. **Glīts, jauks** cilvēks. (B.Veisberga, ETMJ, 24.lpp.)* Tomēr nav noliedzams, ka aktualizējas izcelto vārdformu izteicēja nozīmes nianse.

Sekundāri predikatīva komponenta un izteicēja sinkrētismu varam saskatīt tad, ja reducētā teksta vienība uzskatāma par parcelātu – iepriekšējā izteikuma turpinājumu (par parcelātiem skat. 8.): *Māksla vienmēr ir kāds atklājums. Tik **jauns**, tik **nedzirdēts**, ka tas liekas jau sen, sen pazīstams, pat mīļš, visu laiku bijis tepat ap*

mums, tikai dīvainā kārtā neievērots un skaidri neapzināts. (A.Eglītis, CM, 333.lpp.)
Ja abus izteikumus apvienotu vienā, izceltās vārdformas varētu uzskatīt gan par savrupinātiem apzīmētājiem, respektīvi, sekundāri predikatīviem komponentiem, gan par izteicējiem.

Sinkrētisku sekundāri predikatīva komponenta un izteicēja funkciju visbiežāk veic nomēna (īpašības vārda, lietvārda) vai lokāmā divdabja nominatīvs:

*Bijīgi nogaidījusi rīta procesiju, upe atkal plūda. **Lēna, mierīga un dzīva.*** (N.Ikstena, DZS, 120.lpp.)

*Jau atkal šis pilnmēness. Psihopātu, rakstnieku un nelaimīgu sieviešu bezspēcīgais **arguments.*** (G.Repše, ŠB, 5.lpp.)

*Viņa loms ir no vērojumu un atziņu drumslām izveidotais filozofijas modelis, viņa īpašais dzejnieka redzējums. No konkrētas vides un situācijas **izaudzis**, pašreizējam mirklim sasaistoties ar gadu simteņiem, pašreizējām mīklām projicējoties uz iepriekšējo paaudžu pieredzi. (Z.Skujinš)*

Samērā bieži sinkrētisku izteicēja un sekundāri predikatīva komponenta funkciju veic lietvārda instrumentālis un salīdzinātājdaļa: *Misters Vainraits bija vīrs ap piecdesmitiem. Drusku iesirmiem **deniņiem**, dižciltīgā **seju** un tikko nomanāmu **vēderiņu.*** (G.Janovskis, S, 4.lpp.)

*Un ko viņš visu nesamuldēja!? Uzdevās gandrīz vai par medicīnas doktoru. Vairs neatkāpās visu vakaru. **Kā apsēsts. Kā dulns.*** (A.Eglītis, CM, 235.lpp.)

Ļoti izpaltūtas ir kombinētas sinkrētisku vārdformu virknes:

*Valsts bibliotēkas Rokrakstu nodaļā glabājas Māsēna piezīmju grāmatiņa ar paša dotu palepnu nosaukumu „Diarium”. **Neliela**, apmēram mūsdienu kabatas kalendāra **formātā**, rūpīgi **iesieta**, ar ādas **muguriņu.*** (Z.Skujinš, JL, 214.lpp.)

*Vienu no TV privātstacijām, kas greznojās ar ārzemniecisku etiķeti, taču tajā laikā mitinājās Komerbankas bēniņos, vadīja neapšaubāmi iespaidīgais G.kungs. **Kalsns, nervozs**, allaž saspringti ieplestām, drudžaini mirdzošām **acīm**, **tērpies** Bosa vai Valentino uzvalkā. (Z.Skujinš, JL, 172.lpp.)*

*Aiz otras sienas Doroteja. Spāņu valodas **skolotāja. Maza, blondā, ar zēngalviņu**, skrien pa kāpnēm, dip, dip, dip. (B.Veisberga, ETMJ, 13.lpp.)*

Uz dominējošu izteicēja funkciju norāda situants reducētajā vienībā: *Kaimiņu dārzā liela **priede. Vakaros tumši zaļa**, sārtu **stumbru**, saulainās dienās skujas spīguļo. (B.Veisberga, ETMJ, 15.lpp.)*

Izteicēja funkcija dominē arī tad, ja vārds, kuru raksturo sinkrētiskās vārdformas, neatrodas tām tieši blakus, bet motivētā vienības sākumā: *Mēs šūpinājām zvanu, un tas laimīgi dziedāja savā spēka balsī pār kluso, tumšo apkārtni. Augšāmcēlies.* (N.Ikstena, DZS, 113.lpp.) *Stiebri auga laukā no zemes, man pie pašām acīm. Jauni, valgi, ieapaļiem galiem.* (B.Veisberga, ETMJ, 12.lpp.)

Uz dominējošu izteicēja funkciju var norādīt motivētā vienības un reducējuma komunikatīvā tipa atšķirība: *Ienāk jauna sieviete. Skaista! Brīnišķīgu ādu! Baltām rokām! Žēlsirdīgā māsa.* (B.Veisberga, ETMJ, 25.lpp.)

6.2.2.2. Teikuma priekšmeta, sekundāri predikatīva komponenta un izteicēja sinkrētisms teikumā un tekstā

Visu trīs minēto funkciju sinkrētisms iespējams vienīgi lietvārda vai tā aizstājēja nominatīvam. Sinkrētisku teikuma priekšmeta un izteicēja funkciju var veikt arī nenoteiksme.

Savrupināts pielikums teikumā var robežoties ar izteicēju. Šādu piemēru no tautasdziesmām min A.Ozols: *Iesim, meitas, sēnes lasīt! Redz še visi radi kopā: Saimniece – baravika, Vilniņi – saimnieki, Bērzlapiņas – jumpraviņas, Bisītes – vecas mūtes, Daiļas meitas – rozenes, Jauni puisi – gailenes, Lāča purni – vagarīši, Meža sargi – mušmieri, Es pate – veca peka, Un tu – kunga pūpēdis.* “Varētu šādā kondominācijā saskatīt gan zināmu sinkrētismu un atzīt netiešā salīdzinājuma kondominācijā vienu no komponentiem par divkāršu TL-I, proti, par izteicēju un pielikumu.” [Ozols 1, 296] Tālāk A.Ozols konstatē: “.. nevaram atzīt pielikumu pēc cilmes par apzīmētāja paveidu, bet gan par izteicēja paveidu.” [Ozols 1, 297]

Sinkrētiski parasti ir savrupināti pielikumi (respektīvi, sekundāri predikatīvi komponenti) – ja savrupinātam pielikumam ir raksturojoša nozīme, tas var tuvojies izteicējam: *Beidzot arī nāca Aigars, gumijas stiepējs tāds, gurķis un garā diena ..* (R.Ezera)

V.Šeins konstatē, ka savrupinātam pielikumam raksturīgo predikativitāti pastiprina, pirmkārt, distants novietojums teikumā, otrkārt, nozīmes apjoms (pielikuma nozīme ir plašāka par raksturojamā vārda nozīmi). [Šeins, 58]

Pielikums teikumā var robežoties arī ar teikuma priekšmetu. Var būt grūti šķirt vienlīdzīgus teikuma priekšmetus no savrupinātiem pielikumiem: *.. tās krastos pārziemo tāds brīnumains putniņš, tāds zvejas speciālists, tāds pārgalvīgs nirējs kā ūdensstrazds.* (R.Ezera) *Un tā laikam jau arī bija jaunībai pati galvenā burvība – šī*

milzīgā **ticība** visu ilūziju piepildījumam. (R.Ezera) Manī rada aizdomas tāds vienības un laimes **modelis** - **Eiropa** ar zelta teļu centrā. (Z.Skujiņš)

Ja teikumā ir vairāki lietvārda nominatīvi, tad sintaktisko funkciju realizācijā svarīga ir, pirmkārt, vieta teikumā un, otrkārt, nozīmes apjoms (proti, kuram vārdam ir vispārīgāka un kuram – konkrētāka nozīme). Te iespējami divi attieksmju veidi:

1) Korelatīvas jeb pronomiņālās ekvivalences attieksmes. Vietniekvārds nenosauc nevienu situācijas dalībnieku, tāpēc arī izceltās formas līdzās vietniekvārdiem ir teikuma priekšmeti: *Daudzvārdīga tā nav – šī **tikšanās** pie vārtniņiem. (R.Ezera) **Nervozitāte, iztapība, lepna iedomība** – tas viss padara cilvēku sīku un nereti smieklīgu .. (A.Eglītis)*

2) Attieksmes starp vispārinātāJVārdu un vienlīdzīgiem teikuma locekļiem. Vispārīgas nozīmes vārds leksiskās nozīmes ziņā nav tik tukšs kā vietniekvārds, tomēr vienlīdzīgie teikuma locekļi zināmā mērā atklāj tā saturu. Starp vārdiem ir ģints un sugas attieksmes. Izceltās vārdformas, pēc disertācijas autores domām, uzskatāmas nevis par teikuma priekšmetiem, bet par sekundāri predikatīviem komponentiem: *Savādas skanās pulcējas vienkop – pasažieru **kliedzieni**, kuģim grimstot; vētras **brāzieni** ozolu lapotnēs; smilšu **šalkoņa** uz zārka vāka; saules un mēness divriteņa mīkstais **ritējums**. (A.Bels) Šajā izteikumā iespējama sekundāri predikatīvam komponentam raksturīgā transformācija: *kliedzieni, brāzieni, šalkoņa, ritējums ir skanās*.*

.. *pie lievenēm jau stāv mašīna – mazais, žiglais, kā zvirbulis pelēkais **gaziks**, nevis tas cauruļu un izpūtēju, piltuvju un bundžu **hibrīds**, tā koši krāsotā punainā un ragainā dzelžu **kaste**, tas automobilisma **brontozaurs**, **briesmonis** uz riteņiem – dezinfekcijas iekārta “DUK”. (R.Ezera, Z, 17.lpp.)*

Konsituatīvi saistītās teksta vienībās iespējams arī teikuma priekšmeta un izteicēja sinkrētisms: *Pludo sarkans šķidrums. Visi domā – **asinis**, bet tas ir vīns. (Z.Skujiņš, JL, 61.lpp.)* Šī izteikuma pilnā struktūra var būt divējāda: *Visi domā – tās ir asinis* (izteicēja funkcija) vai *Visi domā – pludo asinis* (teikuma priekšmeta funkcija). „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” nodaļā par vienkopas teikumiem teikts: ”Turklāt jāņem vērā, ka satura analīzē palaiķam iespējams interpretēt galvenā locekļa nosaukto nojēgumu divējādi – gan par subjektu, gan par predikātu.” [MLLVG, 485]

Šāda veida sinkrētisms raksturīgs reducētiem izteikumiem, kuros teikumpriekšmeta funkcijā var būt viss iepriekšējā izteikuma vai vairāku izteikumu saturs, ko virsējā struktūrā iespējams izteikt ar vispārīgas nozīmes vietniekvārdu *tas*:

Es strādāšu augstskolas bibliotēkā. Grāmatas! Visapkārt man būs tikai grāmatas! Inteliģenta cilvēka stāvoklis un darbs! (A.Eglītis, CM, 305.lpp.) Pilnā struktūrā var būt šāda: *Man būs inteliģenta cilvēka stāvoklis un darbs vai Tas būs inteliģenta cilvēka stāvoklis un darbs.*

Zīmīga liekas kāda detaļa: galvenais varonis atceras nesen piedzīvotu autokatastrofu un runā par garīgo krīzi. Labs sākums, ja vien turpmākais nebūtu blefs – no garīgās krīzes varoni atpestī padomju armijas poligons. (Z.Skujiņš, JL, 164.lpp.) Dziļā struktūrā var būt: *Tas ir labs sākums .. vai Romānam ir labs sākums ..*

Iespējams arī, ka teikumpriekšmets *tas* nosauc konkrētu motivētājvienībā pieminētu denotātu:

Smagās durvis veras kaitinoši gausi. Nevis durvis, bet skatuves priekšgars janvāra dienas beigu cēlienam. (Z.Skujiņš, JL, 152.lpp.) Dziļā struktūrā var būt: *Tās ir nevis durvis, bet skatuves priekšgars vai Nevis durvis, bet skatuves priekšgars .. veras kaitinoši gausi.*

Gada skaitlis gan iekalts pelēkā gludā akmens pierē virs lielajām durvīm. Droši vien celšanas gads. (I.Indrāne, PS, 12.lpp.) Dziļā struktūrā var būt: *Droši vien tas ir celšanas gads vai Droši vien iekalts celšanas gads.*

Teikumpriekšmeta un izteicēja funkciju sinkrētisms sastopams situatīvi saistītos izteikumos (par situatīviem saistījumiem skat. 7.1.1.):

- *Tevi sauc pie telefona. – Kas? – Es nezinu, neteica. Vīrieša balss.* (D.Zigmonte, BDZ, 12.lpp.) Iespējama dziļā struktūra: *Tā bija vīrieša balss vai Zvanīja vīrieša balss.*

Klusu ducinādams un spējā pagriezienā negaidīti izgaismodams tumšus kaktus, pagalmā ieslīdēja automobilis. – Laikam kāds novēlojies ciemiņš,- nodomāja Ģedimīns, ar nepatiku atgriezdamies viesistabā. (A.Eglītis, CM, 162.lpp.) Izteikuma dziļā struktūrā var būt: *Tas ir kāds novēlojies ciemiņš vai Atbraucis kāds novēlojies ciemiņš.*

Uzrauga briļļu stiklos atstarojās mēnessgaisma, un tie gailēja kā divi iedegti lākturi. "Vilka acis," .. (R.Ezera, PO, 44.lpp.) Iespējama dziļā struktūra: *Tās ir vilka acis vai Uzraugam ir vilka acis.*

Reizēm viena no divām iespējamām funkcijām dominē. Biežāk sastopami izteikumi ar izteicēja funkcijas dominanti, īpaši tad, ja teikumpriekšmeta funkcijā ir viss iepriekšējā izteikuma vai vairāku izteikumu saturs:

*Ne Ēvalds, ne Laimonis Purs, ne es nebijām pabeiguši pat vidusskolu. Bīrze ar universitātes diplomu kabatā strādāja par ārstu. Tā vien gribas sacīt – kārtējā laikmeta **komēdija**. (Z.Skujņš, JL, 27.lpp.)* Ticamāk, ka dziļā struktūra ir: .. tā bija kārtējā laikmeta komēdija, kaut varētu būt arī .. notika [sākās? norisinājās?] kārtējā laikmeta komēdija.

*Mēs nekad nerunājām. Viņā bija kaut kas gleznojams. Viņa gaišie mati ātri izžuva un spīdēja saulē. Krastā aiz viņa ligojās grīšļi, uz tiem sildījās zilas spāres. **Nekas liels, nekas īpašs**. (B.Veisberga, ETMJ, 10.lpp.)* Dziļā struktūra, visticamāk, ir: Tas nebija nekas liels, nekas īpašs.

Arī nākamajos izteikumos izcelto vārdformu izteicēja funkcija dominē:

*Papucis tāpat gaišā uzvalkā, ļoti smaidīgs, un ausis arī viņam nav tik aplam lielas. Kāzu **bilde**. (V.Belševica, B, 6.lpp.)*

*Tur Okmiāns aicināja vislielākajā steigā sarīkot Salutaura izstādi, kas, bez šaubām, galīgi aizēnotu nepazīstamā un neievērojamā Malienas iznirēja Upenāja nožēlojamo diletantisma paraugklāstu. **Lielska doma!** (A.Eglītis, HN, 205.lpp.)*

Par dominējošu izteicēja funkciju liecina arī tādu paplašinātāju trūkums, kas varētu noteikt *būt* patstāvīgās nozīmes nullformu:

*Viņš jutās tik vientuļš, pamests un pazudis, kā dzīvs aprakts. – Jura Iekarotāja bēdīgā **izgāšanās**. (A.Eglītis, HN, 134.lpp.)* Lai izceltajai vārdformai varētu nepārprotami konstatēt teikumpriekšmeta funkciju (Bija Jura Iekarotāja bēdīgā izgāšanās), būtu nepieciešami paplašinātāji, kas raksturīgi teikumiem ar patstāvīgā nozīmē lietotu *būt* izteicējā. Tādēļ izteikuma dziļā struktūra, visticamāk, ir: Tā bija Jura Iekarotāja bēdīgā izgāšanās.

Tas pats sakāms par nākamajiem piemēriem:

*Starp manu otro braucienu uz Maskavu .. un manu otro braucienu uz Franciju .. starpā bija vairāk nekā četrdesmit gadu. Divas dažādas **pasaules**, atšķirīgas un nesalīdzināmas! (Z.Skujņš, JL, 30.lpp.)* Protams, izteicējs varētu būt kāds cits verbs ar eksistenciālu nozīmi, piemēram, Pastāvēja divas dažādas pasaules .., tomēr ticamāk, ka izteikuma dziļā struktūra ir: Tās bija divas dažādas pasaules ..

*Mēs viens otru tūdaļ pazinām. Mums nevajadzēja ne atšķirtības žogus pārkāpt, ne no svešatnības vēsuma iztīties. Normāla paziņu **atkalredzēšanās**, kas nav tikušies*

gadu vai divus. (Z.Skujiņš, JL, 93.lpp.) Varētu būt atjaunojama struktūra Notika normāla paziņu atkalredzēšanās .., tomēr ticamāk, ka tā ir Tā bija normāla paziņu atkalredzēšanās.

Izteicēja funkcijas dominēšana var būt atkarīga no realizēto vārdformu semantikas. Nomeni ar vispārīgu nozīmi, kas raksturo vai kvalificē, parasti ir izteicēja funkcijā:

Viņš no rītiem dušojās aukstā ūdenī. Tagad es arī tā daru, un tas ir viss, kas palicis. Vērtīga lieta, bez šaubām. (B.Veisberga, ETMJ, 4.lpp.) Vērtīga lieta raksturo, vērtē, tāpēc lieta, visticamāk, ir izteicējs, kaut varētu būt arī šāda dziļā struktūra: Ir palikusi vērtīga lieta..

Tas ir kā ar jaunības mīlestību. Ir pagājis laiks, un tu labi saproti – ak kungs, kāda alošanās! (Z.Skujiņš, JL, 144.lpp.) Dziļā struktūra, visticamāk, ir: .. kāda tā ir alošanās!

Raksturotājnozīmi (līdz ar to izteicēja funkciju) pastiprina apzīmētāji vai to virknes:

Viņai likās, ka viņi abi ar Todhauzenu jau sen atpakaļ ar mazo rūsas kuģīti nomaldījušies jūrā, glābuši viens otru, nedomājot par sevi, un kopš tā laika viņiem ir vienota asinsrite. Divi zemē pārstādīti, kūdras podiņos auguši stādi. (N.Ikstena, DZS, 120.-121.lpp.) Dziļā struktūra, domājams, ir: Viņi ir .. stādi.

Viss vecs, izgrabējis, nokūpējis! .. Par sīkstiem, lai ko jaunu, modernu piepirktu klāt. Baiga māja. Baigs perēklis. (A.Eglītis, CM, 301.lpp.) Dziļā struktūra: Tā ir baiga māja. Tas ir baigs perēklis.

Teikumpriekšmeta funkcijas dominēšanu nosaka motivētājvienības gramatiskā struktūra:

Aizbrauca uz Pēterburgu tāds romantikas un ideālisma pilns latviešu jauneklis. .. Štiglica mākslas skola, protams, ir krieviska. Pēc tam desmit gadi zem cietuma griestiem. Stingri nošķirta, izolēta citas mentalitātes pasaule. .. Blīvi nostampāta krieviska vide. Krievu valoda, krievu paražas, krieviska domāšana. (Z.Skujiņš, JL, 128.lpp.) Motivētājvienība ir potenciāli verbāls teikums ar teikumpriekšmetu gadi, tādēļ izceltajām vārdformām ticamāka ir teikumpriekšmeta funkcija, kaut nevar noliegt arī citādu dziļo struktūru: Cietums ir .. pasaule. Cietums ir .. vide.

Galu galā viņš jau tā te bija uzkavējies pārāk ilgi. Viņš, kas radīts, lai atrastos kustībā. Viņš, kas dzenskrūve, nevis iesērējis enkurs. (Z.Skujiņš, 87.lpp.) Tā kā

motivētārvienībā *viņš* ir teikuma priekšmets, tāda pati funkcija, visticamāk, piešķirama arī izceltajām vārdformām.

Tas pats attiecas uz nākamo piemēru:

Varbūt ar savu jaudīgo prātu un talanta intuīciju viņš jau aptvēra, ka tikai tagad pa īstam nāk laiks, kam viņš bija radīts un aicināts. Jurisprudences sofistu, veikloņu un manipulatoru laiks. (Z.Skujņš, JL, 113.lpp.)

Par teikumpriekšmeta funkcijas dominēšanu liecina no motivētārvienības izsecināmi reducēti situanti vai determinanti:

Es saprastu, ja "Grāmata par Sanmikelu" būtu romāns. Bet viņš taču to rakstījis kā autobiogrāfiju! Vai tur ir kaut mājiens par ģimenes dzīvi? Cēls vientulis, kas dzīvi ziedo, rūpēdamies par citiem. (Z.Skujņš, 155.lpp.) Dziļā struktūra, visticamāk, ir: Tur ir cēls vientulis, bet iespējams arī: Viņš ir cēls vientulis.

Tāds tas laiks ieies vēsturē, ko padarīsi. Labojams nekas vairs nav. No vienas puses – pacilājoša jaunatklāsmē, apvārsņa atvēršanās. No otras puses – nevērība, intelektuālā kapitāla izsaimniekošana. (Z.Skujņš, JL, 99.lpp.) Izteikuma dziļā struktūra ir: Tajā laikā bija .. jaunatklāsmē .. atvēršanās .. nevērība .. izsaimniekošana.

Tas nebija jātnieks, bet jātniece dzeltenā uzvalkā un garos, spīdīgos zābakos. Īsi apcirpti mati, rīta dzestrumā apsarkusi seja, starojošas acis zem tumšiem, izliektiem uzacu lokiem, elsojot pavērtā mute plānām, nekrāsotām lūpām, taisna un stalta mugura. (G.Janovskis, S, 252.lpp.) Izteikuma dziļajā struktūrā atjaunojams determinants jātniecei: Jātniecei bija .. mati .. seja .. acis .. mute .. mugura.

Sinkrētisku izteikumu eksistence liecina, ka sintaksē parastais teikuma locekļu pretstatījums dažos gadījumos nav būtisks teksta jēgas uztverē. Reizēm ir svarīgi zināt katra dalībnieka lomu situācijā, attieksmes starp lietām un to pazīmēm bez sintaktisko funkciju konkretizējuma. Teksta līmenī predikatīvā struktūra var nebūt svarīga.

6.2.3. Sinkrētisms un implicītais jeb slēptais saturs

Kontekstuāli un, jo īpaši, situatīvi saistītās teksta vienībās nereti vērojama šāda parādība – vārdformas sintaktiskā funkcija ir nosakāma (uz to vairumā gadījumu nepārprotami norāda motivētārvienības vai arī reducējumā realizētās vārdformas), bet vienlaikus tiek aktualizēta kāda papildu nozīme: *Reiz laukā no šiem spaidiem, un pasaule ir mana! **Plašā** pasaule!* Šī izteikuma pilnā struktūra ir šāda: Plašā pasaule ir

mana. Tomēr piedēvētā pazīme aktualizējas vairāk, nekā tas parasts apzīmētājam, un izteikums ir līdzvērtīgs teikumam Pasaule ir plaša.

Šāda veida slēptais saturs teikuma līmenī piemīt visiem sekundāri predikatīviem komponentiem, ko izsaka ar atkarīgo locījumu formām: .. *Vilis izvēlējies viņu – slikti gērbušos un neizglītotu **skuķi**, kaut kādu tur jaunāko pārdevēju*. (R.Ezera, Z, 25.lpp.) Izceltās vārdformas ir akuzatīvā – tātad objekta locījumā. Tradicionālajā sintaksē tās uzskata par savrupinātiem pielikumiem. Lietderīgāk tās kvalificēt par sekundāri predikatīviem komponentiem, jo aktualizējas daļēja izteicēja funkcija – *Viņa ir slikti gērbies un neizglītots **skuķis**, kaut kāda tur jaunākā pārdevēja*.

Arī nākamajā teikumā akuzatīva formas lietotas sekundāri predikatīva komponenta funkcijā: *Galva pa gabalu rādījās apsieta ar tumšu strēmeli plūksnainām malām, drīzāk auduma **sloksni** nekā **lenti***... (R.Ezera, Z, 13.lpp.)

Tādu pašu slēpto saturu teikuma līmenī var izteikt ar iestarpinājumu:

*Varbūt idiotisms ir kārtējo likumprojektu (**kārtējo** taču, jo zemestrīce nav bijusi un **huņņi** nav iebrukuši) izskatīt ārkārtas sēdē?* (Z.Skujinišs, JL, 183.lpp.)

Arī konsituatīvi saistītās teksta vienībās šāds slēptais saturs piemīt galvenokārt atkarīgo locījumu formām:

*Cik tas viss likās niecīgi, pat uzjautrinoši pret to melno sienu, kas visiem grasījās gāzties virsū, visiem, vainīgajiem un nevainīgajiem. **Vainīgajiem?** Savā valstī, savu likumu **pildītājiem?** Armijai, policijai, ministriem, tiesnešiem?* (D.Zigmonte) Izceltajām vārdformām ir nepārprotama papildinātāja un apstākļa funkcija, bet aktualizējas arī citas nozīmes: *Vai šie cilvēki ir vainīgi? Viņi dzīvo savā valstī un pilda savus likumus!*

*Kad tu būsi cauri, es lēkšu tev uz pleca un mēs brauksim mājās. **Mājās?** Man to nav.* (B.Veisberga, ETMJ, 16.lpp.) Izteikuma slēptais saturs ir apmēram šāds: *Vai mums ir mājas? Vai tās var saukt par mājām?*

*Liekas, ka nu beidzot būšu atradis īsto darbu, kas kāulus nelauž un miesu nebojā. – **Krāsošanu!*** (A.Eglītis) Izceltajai vārdformai akuzatīvā ir papildinātāja funkcija, tādējādi reducējuma dziļā struktūra ir *Esmu atradis krāsošanu*, tomēr aktualizējas saturs: *Īstais darbs ir krāsošana*.

*Uzlieku uz plīts savu draudzeni. Savu **tējkannu**.* (J.Einfelds, MB, 7.lpp.) Aktualizējas saturs: *Tējkanna ir mana draudzene*.

Samērā bieži izteicēja niansi iegūst atkarīgā locījuma forma aiz vietniekvārda:

*Man, virsniekam, jāstāv skolotājas priekšā kā norātam puikam un jāklausās, kā apsūdz manu māsu. **Man, virsniekam!** (A.Liepa, S, 32.lpp.) Bet šitas pīslis, šitas puteklis pie manām kājām, šitā slimā ūdens vabule Pušmucovs ņemsies mani pamācīt! **Mani, Salutauru!** (A.Eglītis, HN, 45.lpp.) Ar šiem izteikumiem tiek uzsvērts: *Es taču esmu virsnieks! Es taču esmu Salutauris!**

Aiz atkarīgās vietniekvārda formas var sekot arī palīgteikums:

*.. mūs ar savu klātbūtni pagodina Eiropas padomes augstais komisārs .. van Stūla kungs, lai pakauninātu it kā par eiropiskas tolerances trūkumu Latvijā minoritāšu jomā. **Mūs**, kas sestajā atjaunotās neatkarības gadā joprojām samierināties, ka Latgalē piecpadsmit pagastos valsts valodā izglītību vispār nav iespējams iegūt .. (Z.Skujiņš, JL, 38.lpp.)*

Īpaši bieži predikāta niansi iegūst atkarīgā formā lietots apzīmētājs:

*Mūža gadiem aiztekot, aizvien biežāk licies, ka jātnieks uz lodes esmu es pats. Uz šausmīgi **vecmodīgās, apaļās** lodes ar kalniem, okeāniem, mežiem un laukiem. (Z.Skujiņš, JL, 245.lpp.)*

*- Kurš te ir tas kungs, kas tik nelabu pasauli tur? – **Labu** pasauli! (A.Brigadere, MLLVG 2, 547.lpp.)*

No aktuālā dalījuma viedokļa atkarīgā vārdforma vienmēr ir rēma. Tādējādi reducējumos šādā funkcijā nonāk vārdformas, kas konsituatīvi nesaistītos izteikumos vienas pašas rēmu neveido:

*Tālums no tautas viņu [pilsētu] kā fantāziju apvijis leģendām, briesmīgām un skaistām un asiņu cauršļāktām, - kādas tikai leģendas spēj būt. Asiņu cauršļāktām. Bet **sasalušu asiņu. Ne dzīvu, organisku un karstu.** (K.Štrāls, MLLVG, 555.–556.lpp.)*

*Bet tūlīt arī skan zvans. **Visuvarenais** zvans! (I.Indrāne, CK, 49.lpp.)*

*Likās, ka viņš grib noslēgt šo bērēšanu ar godu. Ar **kristīgu** godu, kāds viņam bija mācīts viņa ticībā. (N.Ikstena, DZS, 39.lpp.)*

Slēptais saturs raksturīgs arī vārdformām, kas izsaka kādu vērtējumu:

*Viņš tomēr bija nomodā un dzirdēja visnejēdzīgāko vēsti, kāda vien jebkad aizsniegusi cilvēka ausis: viltus antrepnieri, dižblēdis un virsbandīts Pušmucovs viņa izstādes vietā bija sarīkojis citu! „Kam tad, Veipam, Posam? ...” minēja Salutauris. „Kam? Kam? Upenājam? Šitam **Kvēpu Jurim?** Šitam **mazbērnam, puszādainim?** Izstādi? Veselu izstādi?” (A.Eglītis, HN, 204.lpp.)*

Līdzīga neatbilsme starp izteikuma formu un saturu vērojama izteikumos ar izsaukuma akuzatīvu: *Tavu jauku laiciņu! Šito prieku! To krāšņumu! To jaukumu!*

Tavu brīnumu! To ūdeņu dāsnumu, to bagātību! Šo izteikumu pilnā sintaktiskā struktūra nevar būt *Ir jauks laiciņš* vai *Laiciņš ir jauks, Mums ir prieks* utt., tomēr tieši to mēs ar šiem izteikumiem saprotam, turklāt tie izsaka arī emocionālu papildinformāciju – prieku, pārsteigumu.

L.Ceplītis izteikuma *Tavu jauku laiciņu!* saturu komentē šādi: teikumā izteikta doma par nosauktās parādības eksistenci (t.i., ka jaukais laiks eksistē), un līdz ar to teikuma neatkarīgajam loceklim ir predikatīvas attieksmes ar eksistences nojēgumu. Šim eksistences nojēgumam vēl pievienojas jaukā laika emocionāls vērtējums, ko palīdz izteikt akuzatīva forma. [Ceplītis, 148–149]

„Akuzatīvteikumi izsaka runātāja attieksmes pret galvenajā locekļī nosaukto priekšmetu vai parādību. Vienlaikus akuzatīvteikumos pausta doma par priekšmeta, dzīvas būtnes, parādības eksistenci.“ [MLLVG, 496]

Šādas vienības var būt semantiski tuvas nosaucējvienībām (skat. 6.3.1.), bet atšķirība ir tā, ka izmantots akuzatīvs – tārad atkarīgais locījums, kas pats par sevi parasti neveic nosaucējfunkciju:

To postu, ko viņi mums nodarījuši, tas lai paliek neatmaksāts? (D.Zigmonte)

Pie teksta vienībām ar slēpto saturu pieder arī uzruna. A.Ozols uzskata, ka uzruna ir tuva eksistenciāliem nominatīva teikumiem, tāpēc to arī iekļauj vienkopas teikumu grupā. [Ozols 2, 153] Tomēr liekas, ka uzrunas semantiskā struktūra ir sarežģītāka.

Uzrunas primārā funkcija ir t.s. apelatīvā – nosaukt adresātu ar mērķi nodibināt kontaktu. Sekundāra funkcija ir raksturojošā. Ar to runātājs izsaka savu attieksmi pret uzrunāto personu: *mīlulīt, draudziņ, dārgais*. [Prijatkina, 164–170]

Ja uzruna veic raksturojošu funkciju, aktualizējas slēpta predikācija: *Lieliski uzjautrināts nobeidza Kurcums: „Ak jūs, trīskārt laimīgais – jaunības, provinces un vientiesības vārdā!“ (A.Eglītis, HN, 181.lpp.)* Izteikums slēptā veidā izsaka apgalvojumu – *Jūs esat laimīgs* – un reizē pauž runātāja emocionālo attieksmi. Tomēr par redukciju te nevar būt runas, jo izteicējā īpašības vārda noteikto formu nelieto. Šāds slēptais saturs piemīt visiem izteikumiem, kuros uzrunā izmantota īpašības vārda noteiktā forma un raksturo uzrunāto personu: *Ūja, ūja, nešpetnais! Trakā! Dullais!* Arī vokatīvs nevar veikt nevienu citu sintaktisko funkciju, izņemot uzrunas funkciju: *Nolāpītais rīkļu cirtēj, vai tu no vienas vienīgas izstādes gribi bagāts kļūt? (A.Eglītis, HN, 183.lpp.)* *Salutaurš uzblāva: - Kverpi! (A.Eglītis, HN, 52.lpp.)* Šajos izteikumos slēptā veidā izteikts apgalvojums *Tu esi rīkļu cirtējs, Tu esi kverpis*.

Ja vokatīvs formāli neatšķiras no nominatīva, varētu domāt, ka uzruna ir reducējums, kurā nominatīvs veic izteicēja funkciju: *Ak tu čūska! Blēde tāda! Ak tu, viltus rakstnieks!* Tomēr nav iespējama šāda pilnā struktūra: **Ak tu esi čūska, *Tu esi blēde tāda, *Ak tu esi viltus rakstnieks*, tātad predikāta nozīme ir slēpta.

Gan satura, gan formas ziņā līdzīgi ir izteikumi, ar kuriem tiek raksturota kāda trešā, runas brīdī klāt neesoša persona:

- *Kas šie tādi ir? - O, no mūsu pagasta, bet jau veci rīdzinieki. Atraitne ar dēlu. Senāk turējusi avīžu kiosku, tagad skolniekus un studentus. .. - Skolnieku turētāja... - novilka Bicēns diezgan nicīgi... (A.Eglītis, HN, 61.lpp.)*

Ar tādu cilvēku jau nevar runāt. Bez prāta! Mākslinieks! (M.Vētra, KV, 25.lpp.)

Palīdzības komiteja! Mūs dzen meža darbos, bet paši dzīro. (M.Vētra, KV, 24.lpp.)

Pēc promocijas darba autores domām, arī šie izteikumi nav uzskatāmi par reducējumiem, bet drīzāk par uzrunai radniecīgām parādībām, kurās dominē emocionāls saturs un realizējas slēpta predikācija. Iespējams arī, ka šādas vienības būtu uzskatāmas par nosaucējvienībām, kam raksturīga pilnīga sintaktisko funkciju neitralizācija (par to skat. 3.2.1.): *Kas Romu nav redzējis, nekā nav redzējis, nekā nav redzējis. O, mūžīgā pilsēta! (A.Eglītis, HN, 52.lpp.)*

Slēptu apgalvojumu var izteikt arī salīdzinājuma palīgteikums:

Bet pie godalgām, jā, tur viņš tev piemanīsies pirmais. It kā Rīgā labāku mākslinieku nebūtu. (A.Eglītis, HN, 316.lpp.) Otrā vienība formāli atgādina parcelētu salīdzinājuma palīgteikumu, bet izsaka pavisam citu saturu: *Rīgā ir labāki mākslinieki.* Pēc šāda modeļa veidoti izteikumi tiek valodā bieži lietoti implicīta satura izteikšanai: *It kā tu to nezinātu! ('Tu to zini')* *It kā man tas būtu jādara! ('Man tas nav jādara')* utt.

Šajā apakšnodaļā aplūkoti izteikumi liecina, ka implicītā satura jeb papildinformācijas izteikšanai valodā izveidojas īpaši sintaktiski modeļi. Valodas materiāla analīze apstiprina J.Padučevas apgalvojumu, ka „implikatūrām ir spēcīga tendence konvencionalizēties.“ [Padučeva, 45]

6.3. Gramatiski nestrukturējamas teksta vienības

Par gramatiski nestrukturējamiem uzskatāmi izteikumi, kas nav balstīti uz teikuma struktūras, proti, vārdformas, kas veido izteikumu (vai izteikuma kodolu),

neveic neviena teikuma locekļa funkciju. Gramatiski nestrukturējamas teksta vienības iedalāmas divās grupās – **nosaucējvienībās** un **izsacījumos**.

6.3.1. Nosaucējvienības

Tekstā atsevišķos izteikumos iespējama pilnīga sintaktisko funkciju neitralizācija – izteikumi attiecīgo parādību tikai nosauc, bet neko neapgalvo par tās eksistenci. Neitralizācija, kā iepriekš minēts, ir opozīcijas šķērēj pazīmju zaudēšana noteiktā pozīcijā. Šīs teksta vienības iekļaujas visa teksta jēgas līmenī un liecina, ka teksta saturs var būt uztverams bez semantisko lomu un sintaktiskās struktūras konkretizācijas. Šādi funkcionē morfoloģisko opozīciju nemarķētie locekļi – nominatīvs un nenoteiksmes:

Laikazobs! Vai nav pietiekami īsi, visu izsakoši un tai pašā laikā eleganti un iespaidīgi? (G.Berelis, MM, 263.lpp.)

Atskanēja radio valsis. Dejoj? Jā, tā atkal bija lieta, ko Upenājs domājis protam. (A.Eglītis, HN, 173.lpp.)

Izceltajām vārdformām nevar piešķirt ne teikuma priekšmeta, ne arī kādu citu sintaktisku funkciju. Teikuma sfēra paliek neattīstīta, attiecīgā vārdforma veic tikai nosaucējfunkciju. Šādiem izteikumiem nepiemīt teikuma galvenā gramatiskā pazīme – predikatīvitāte, tomēr tie veic komunikatīvu funkciju. Bērnu valoda ir piemērs tam, kā no nominatīvās funkcijas pamazām veidojas sintaktiskās funkcijas – pirmās vārdformas lieto galvenokārt, lai nosauktu reālijas, tomēr tās tiek izmantotas komunikācijā ar mērķi kaut ko paziņot.

Nosaucējvienības lieto ar īpašu nolūku – vispārināt. Tā ir apzināta gramatiskās struktūras neizvērstība, nevis nepilnība. Teksts tiek padarīts semantiski ietilpīgāks. Valodas zīme saistībā ar citām zīmēm ir plašāka par to, ko tā tieši apzīmē. Tā projicē tekstā papildu informāciju, kas zīmē tieši nav izteikta. [Krivonosovs, 74]

6.3.1.1. Nominatīvs nosaucējvienības funkcijā

Visbiežāk nosaucējfunkcijā sastopams nomena (parasti lietvārda) nominatīvs. Nominatīvs ir locījums, ko lieto "ārpus sintakses" – nosaukšanai. Nominatīvam ir mazāk funkciju nekā jebkuram no atkarīgajiem locījumiem. Nominatīvs daudzās valodās ir morfoloģiski nemarķēts un saistīts ar izteikuma tēmu. [Bleiks, 32]

Nominatīva spējai veikt nosaucējfunkciju lingvistiskajā literatūrā uzmanība pievērsta vairākkārt.

J.Skrebņevs norāda, ka nominatīvteikumi rada uztvērēja prātā vairāk vai mazāk izolētu priekšstatu par attiecīgo parādību, atstājot ēnā tās sakarus ar pārējām parādībām. Šie izteikumi ir derīgi kā ekspozīcija, kas ievada lasītāju darbības apstākļos. [Skrebņevs, 81–82]

J.Kārkliņš nominatīvu nosaucējfunkcijā nosauc par tēmas nominatīvu. “Tēmas nominatīvu atšķir tā funkcija – tikai nosaukt kādu parādību, neko ne apgalvojot vai noliedzot par šīs parādības eksistenci. Tēmas nominatīvs tikai dod pamatu, ievirzi, ierosinājumu kādam noteiktam izsacījumam, tādēļ ne strukturāli, ne funkcionāli nav patstāvīgs un nevar būt teikums. .. *Ēnas! Vai vienmēr tās ievērojam!*” [Kārkliņš 3, 73–74]

Te jāpiebilst, ka ar terminu *tēma* valodniecībā tiek nosauktas dažādas parādības: 1) uztvērējam zināmā informācija jeb dotais (pretstatā tam rēma ir jaunais, nezināmais), 2) runas priekšmets, kas uztvērējam var būt arī jauns. [Par to skat. Veihmans, 76] Terminā *tēmas nominatīvs* lietota otrā nozīme, jo nosauktais runas priekšmets uztvērējam var būt gan jauns, gan iepriekš pazīstams. Arī J.Skrebņevs uzskata, ka ir divas dažādas opozīcijas – jaunais / zināmais un svarīgais / mazāk svarīgais. [Skrebņevs, 82] Arī zināmu referentu var aktualizēt, uzsverot tā svarīgumu.

M.Beiņņa lieto terminu *nosaukuma nominatīvs* un atzīst, ka tas ir gramatiski izolēts. Priekšstata jeb tēmas nominatīvu valodniece uzskata par nosaukuma nominatīva paveidu. [Beiņņa 2, 117–118] Tam var piekrist, jo ne visas nosaucējvienības atbilst J.Kārkliņa dotajam tēmas nominatīva raksturojumam.

Tātad nosaucējvienības lieto, lai referents, kas uztvērējam var būt gan nezināms, gan zināms, nonāktu fokusā. Nosaucējvienību lietojums tādējādi atvieglo uztveri:

Dodams skumīgajām domām citu virzienu, viņš pavērās debesīs, kuras spuldžu ziba darīja ļoti tumšas un dziļas. – Nakts ainavas. Gleznotāji tikai retumis ķērās pie šīs, varētu domāt, tik vilinošās tēmas. (A.Eglītis, CM, 160.lpp.)

Tas var būt īpaši svarīgi, ja izteikumi, kas veido tekstu, ir sintaktiskās struktūras ziņā sarežģīti:

Mēs uzņemsimies laika funkcijas, kamēr cilvēce nonāks pie slēdziena, ka arī laikam ir sava ekoloģija un ir jārūpējas par laika tīrību. Laika ekologu brālība “Laikazobs”. Lai tā nav organizācija, kaut arī statūti un noteikumi neapšaubāmi vajadzīgi, lai tas nav institūts, kaut arī mēs neapšaubāmi dibināsim Laika ekoloģijas institūtus visā pasaulē. (G.Berelis, MM, 263.lpp.)

Nosaucējvienības referents, kas nonāk fokusā, var būt lielāka teksta fragmenta tēma (t.s. teksta makrotēma):

Nagi. Viens nolūzis. Kafijas pārtraukumā dāma stāsta citām dāmām: tā un tā, katliņu mazgājot aizlūzis, nav vairs varēts glābt, bijis jānogriež. Tik žēl! Turpmāk jāvelk cimdi, katrā ziņā. (B.Veisberga)

Vispirms – etiķete. Rituāls, tā sakot. Lai vai cik dažs būtu izkūkojis prātu, tomēr ievērot etiķeti gara spēka vēl pietiek visiem, kaut vai tāpēc, ka šī etiķete krietni vien nāk par labu arī miesai. Mēs sanākam manā mazajā viesistabā, mēs apsēžamies ap laicīgi saklāto galdu, es iededzu sveces .. , saleju tasītēs tēju, un tad mēs ilgi dzeram tēju un klusējam. (G.Berelis, MM, 102.lpp.)

Tādēļ īpaši jāaplūko jautājums par nosaucējvienību sintaktiskajiem sakariem ar apkaimi.

Visbiežāk ar nominatīvu nosauktais referents tālākajā tekstā tiek nosaukts vēlreiz un par to tiek sniegta plašāka informācija:

.. viņš uzsvilpos dziesmiņu par melno valzivi Askalos no Šneidera repertuāra. Šneiders! Ak, kā Edvīnam šovakar gribējās sastapt veco draugu! (D.Zigmonte, R, 155.lpp.)

Princis! Kādu vārdu viņš ielicis šim sētmales brīnumam! (D.Zigmonte, SJ, 39.lpp.)

Eirowanka, Eiroparlaments, Eiropas Savienība. Visur skaita naudu, runā par naudu. (Z.Skujinišs, JL, 39.lpp.)

Uz nepieciešamību pēc plašākas informācijas par referentu nereti norāda nosaucējvienības komunikatīvais tips – jautājuma modalitāte:

Un pirmais rīts? Rīts gaišs. No rīta cita opera. (B.Veisberga, ETMJ, 12.lpp.)

Mājas? Es visu mūžu esmu ilgojusies pēc mājām, man to nav. (B.Veisberga, ETMJ, 11.lpp.)

Jā, bet vīrs? Ko teiks vīrs, ķēniņš? (D.Zigmonte, LL, 133.lpp.)

Tātad nosaucējvienības vairumā gadījumu norāda, ka "turpinājums sekos". Dažkārt nākamā teksta vienība ir reducējums, kurā nav formāli realizēts nosaucējvienības referents (parasti teikumpriekšmeta funkcijā):

Kleitas? [Kleitas ir] Tumšzaļas un tumšbrūnas ar tamborētiem krādziņiem, ja neskaita skolas formas bezdzimuma sarafāniņus. (G.Repše, ŠB, 21.lpp.)

Viss vecs, izgrabējis, nokūpējis! Sudrabs! Liekas, ka [sudrabs ir] no pilsētas lūžņu bedres izzejots, sabuktēts, saspaidīts. (A.Eglītis, CM, 301.lpp.)

Galva. [*Galva ir*] Izspūris jūlija mākonis, kas allaž uzmetas virs mazā dīķīša tēva dārzā. (G.Repše, ŠB, 191.lpp.)

Bet **Ilze?** [*Ilze ir*] Bijusi te, šajā istabā, sēdējusi pie šī paša galda. (A.Liepa, S, 12.lpp.)

Kaut arī šādas nosaucējvienības jēdzieniski cieši saistītas ar kontekstu, tas neļauj apgalvot, ka nominatīvs iegūtu teikuma priekšmeta funkciju. Nosaucējvienībām pašām par sevi predikativitāte nepiemīt.

J.Kārklīšs uzsver, ka tēmas nominatīvam parasti ir korelāts: "Teksta vienībā, ar ko tēmas nominatīvs ir saistīts, ir kāds vārds (t.s. korelāts), kas norāda uz tēmas nominatīvu." [Kārklīšs 4, 73] "Korelāta esamība konteksta teikumā ir galvenā formālā pazīme, kas parasti ļauj tēmas nominatīvu atšķirt no citām tam līdzīgām konstrukcijām." [Kārklīšs 4, 74]

Upe. Mierīgā **upe.** Viņa neplūda, bet apstājusies nogaidīja rīta atnākšanu. (N.Ikstena, 119.lpp.)

Un šitais **Goze!** Tagad viņš staigā apkārt pa mājām un ceļ man neslavu. (A.Eglītis, CM, 215.lpp.)

Korelatīvie sakari liek domāt, ka nominatīvam nosaucējvienībā varētu piešķirt to pašu sintaktisko funkciju, kas ir korelātam. Tā uzskata, piemēram, J.Rozenbergs, norādot, ka tēmas nominatīvs un infinitīvs ir teikuma locekļu korelāti. [Rozenbergs, 154] Pēc promocijas darba autores domām, korelāta esamība tomēr nav pietiekams pamats piešķirt nosaucējvienībai tādu vai citādu sintaktisku funkciju. Jāpiebilst arī, ka formu atbilstme starp nominatīvu un tā korelātu nav obligāta:

Bet **draugi?** Tu taču viņu dēļ negribēji braukt man līdz uz mājām. (A.Liepa, S, 9.lpp.)

Amerikas **meitenes** ar savām garderobēm, **Bazārs, Vogs** – tie **uzņēmumi** tur! Tos redzot, man katrreiz nāk prātā mazs zēns Indijā, kails, akmentiņu rokā. (B.Veisberga, ETMJ, 10.lpp.)

Nosaucējvienībām radniecīgas parādības iespējamās arī vienkāršā teikumā. F.Palmers uzsver, ka vārdu mēdz novietot teikuma sākumā, lai norādītu, par ko būs runa turpmāk [Palmers 1, 159]:

Bet **māte** – tā tic viņa mūžīgajai mīlestībai un gaida viņu kā karali. (I.Grebzde, ZM, 19.lpp.)

Mamma ... viņa bija aizlūzusi pie pašas saknes. (D.Zigmonte, R, 149.lpp.)

Formāla atbilde starp šādām teikuma sākumā izvirzītām vārdformām un to korelatīviem nav nepieciešama:

Bet gudrība, kur to atrod, un kur mājo atziņa?

Krāsa, gaisma, telpa, kāpēc gleznotājiem nepietika ar šiem elementiem, kāpēc vienmēr vajadzēja lipināt vēl klāt kādu palētu, klīrīgu noskaņu vai pat fabulu? (A.Eglītis, CM, 162.lpp.)

M.Beitiņa apšaubā nomenatīva teikumpriekšmeta funkciju pat tad, ja formu atbilde ar korelatīvu ir, norādot, ka nomenatīvs tomēr saglabā zināmu sintaktisku savrupību: *Kalni – tā ir laime!* [Beitiņa 2, 120] Šim viedoklim var pievienoties. Korelatīvs sakars ne vienmēr liecina par vienādām sintaktiskajām funkcijām, jo korelatīvs var arī vispārināt un ietvert plašāku saturu nekā vārdformas, uz ko tas norāda:

Divjūgs, kučieris, kariete – tā būtu varena bilde. (A.Liepa, S, 16.lpp.)

Turklāt pastāv atšķirība starp korelatīvu sakaru teikumā un tekstā, proti, nosaucējvienība ir patstāvīgāka, ar pieturzīmi (rakstos) un ar pauzi (runā) atdalīta no pārējā teksta. Jāņem vērā arī, ka nosaucējvienībām korelatīvs nav obligāts.

Nosaucējvienības nomenatīvs var veidot vārdkopu – piesaistīt paplašinātājus uz pakārtojuma sakara pamata. Tas nav pretrunā ar nosaucējvienību izpratni, jo vārdkopas centrālais komponents ir vārds kā nomenatīva vienība. Tomēr, ja nosaucējvienības nomenatīvam ir apzīmētājs, tā izsaka kādu propozīciju, resp., attieksmes starp parādībām. Propozīcija ir izteikta nepredikatīvā formā, līdz ar to mazināts apgalvojuma tiešums:

Un tās baltās riepās! Jāsmejas, vecai tačakai baltas riepās! (A.Eglītis, CM, 216.lpp.)

Turienes siltie vasaras lieti. Tur bija savādāk. Te bez grūtībām var nodzīvot bez lietus pusgadu, bet tur, ja vasarā pāris nedēļu nebija lijis, tu pēc tā milzīgi ilgojies. (B.Veisberga, ETMJ, 10. lpp.)

Vārdi līdz Emmas nekustīgajai apziņai nokļuva pavisam skaidri. Būt slepkavam nozīmē būt nožēlojamam un pārākam vienlaicīgi. Bezjēdzības rūgtā smarža. "Neviens nav pelnījis tik bezjēdzīgu nāvi," Eleonora runāja Emmas nekustīgajai mugurai. (N.Ikstena, DZS, 61.lpp.)

Nomenatīvs var piesaistīt arī apzīmētāja palīgteikumu:

Blāvā, caurspīdīgā atspulga dvīne, kura nebija savažota ar zemes pievilksanas spēku. Tā slīdēja un noraudzījās uz to, no kā atbrīvojusies. (N.Ikstena, DZS, 65.lpp.)

Un nekam nederīgie oši un kļavi, kas izgulēja dažu labu dārza stūri? Un vecās ābeles, kas nesa augļus labi ja pa trim gadiem reizi? Sen tās būtu nocērtamas, bet tām piemita kaut kas patīkams, senlaicīgi jauks, un viņš labprāt šad tad patīksmināja acis pie zaru samežģītajiem mezglojumiem. (A.Eglītis, HN, 317.lpp.)

Nereti būtiska nosaucējvienību satura daļa ir emocionālā papildinformācija. Kā norādījusi I.Arnoļa, vārdā jēdzieniskais saturs un papildinformācija ir apgrieztā proporcijā. [Arnolda, 106] Tas pats vērojams sintakses līmenī – ja dominē papildinformācija, jēdzieniskais saturs (šajā gadījumā attieksmes, ko izsaka teikuma locekļi) ir maznozīmīgs. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā“ norādīts: ”Samērā bieži sastopami tādi nominatīvteikumi, kuros galvenais loceklis izsaka kādu pēkšņu, negaidītu faktu. Palaikam šādos teikumos izpaužas arī jūtas.” [MLLVG, 491] Turpat uzsvērts arī, ka priekšstata vienkopas teikumos nav eksistences nojēguma: ”Priekšstata vienkopas teikumi izsaka runātāja emocionālu reakciju. Tajos galvenais loceklis izteikts ar vārdu, kas nosauc lietu vai parādību, par ko runātājam radies priekšstats. ” [MLLVG, 488] Uz emocionālo papildinformāciju palaikam norāda izsaukmes vārdi:

Bites skrien pa ziediem, saule silda, un miegs, atkal miegs man uzklāj savu segu uz acīm. Ak, šis nebeidzamais miegs! ... (J.Akuraters, MLLVG, 488.lpp.)

O, tāds krūklis koks! Kā tas savādi smaržoja! .. Un mīza! Virsū tumši pelēka, apakšā koši dzeltena. (J.Jaunsudrabiņš, MLLVG, 489.lpp.)

Vai es savās jaunības dienās varēju iedomāties, ka kādreiz jūrā makšķerēšu ar elektrību? Eh, laiki, laiki! (A.Grigulis, MLLVG, 489.lpp.)

- Atkal stingrs priekšnieks, neatļauj? Phē, priekšnieks! Mēs tagad visiem priekšniekiem spļaujam virsū. (D.Zigmonte, R, 157.lpp.)

Rakstos uz emocionālu papildinformāciju var norādīt interpunkcijas zīmes – daudzpunkte vai (biežāk) izsaukuma zīme:

Vārdi, vārdi... Ja varētu pagriezt atpakaļ laiku... (A.Liepa, S, 9.lpp.)

Vai zināt, ko dzimtenē uzlūkoja par grūtāko darbu? Ķieģeļu pienešanu būvēm. Bet par to kārtīgi maksāja. Ķieģelis! Kas nekait ķieģelim! Tas ir raupjš, labi satverams un vienmēr vienādā svarā. Bet grāmatas! Sējumi trekni, biezi un glumi kā vēdzeles. (A.Eglītis, CM, 385.lpp.)

Un dzeramnaudas! Izdaudzīnātās miljonāru dzeramnaudas, no kurām ienākot otra alga! Tik mazas summas reti redz iemetam pat ubagu cepurēs pie baznīcām. (A.Eglītis, CM, 304.lpp.)

Nereti kontekstā ir dotas nepārprotamas norādes uz to, ka izteikumā emocionālais saturs dominē:

Viss, ko viņš, dusmu žņaugts, spēja pateikt, bija: “Šitais cilvēks! Šitais pakards! Pakārt tādu!” (A.Eglītis, CM, 303.lpp.)

Sen jau bija laiks triekt šos tālumniekus un malēniešus pie velna un ratā! – Viņa nīgri lauza sev ceļu starp dejojājiem. – Šī kailplecainā ākstīšanās nepiemērotās, trūcīgās telpās, kur pat godīga parketa nebija zem kājām! Lēto pancku greznība! Trūkums spēlēja augstāko sabiedrību! (A.Eglītis, CM, 390.lpp.)

Nosaucējvienību nominatīvam tomēr var būt sekundāras teikuma priekšmeta vai izteicēja nozīmes nianse. Nosaucējvienības dažkārt grūti nošķirt no potenciāli verbāliem teikumiem, kuros nominatīvam ir teikumpriekšmeta funkcija, kā arī no reducējumiem, kuros tas var veikt gan teikuma priekšmeta, gan izteicēja funkciju. Šī iemesla dēļ daži autori visus nominatīvteikumus aplūko kopā un uzskata par vienu sintaktisku kategoriju. [Skat., piem., Skrebņevs, 81–82; Švedova 1] Arī M.Beitiņa norāda uz predikatīvu niansi, kas piemīt tēmas nominatīvam: “Zināmā mērā pāreja no gramatiski izolētas, sintaktiski nediferencētas vienības uz predikatīvu vienību – vienkopas teikumu – ir priekšstata jeb tēmas nominatīvs ..” [Beitiņa 2, 119] Savukārt N.Švedova uzsver, ka vārdformai nominatīvā funkcijā ir raksturīga savdabīga kompleksa nozīme, jo aiz tās var stāvēt nevis viena, bet uzreiz vairākas šīs formas sintaktiskās pozīcijas un funkcijas. Noteikt, uz kuru vienu sintaktisko funkciju balstās forma nominatīvā pozīcijā, bieži ir neiespējami, jo tai raksturīgs nozīmes difūzums. [Švedova 1, 31–32] Arī „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” uzsvērts: “Robežas starp eksistenciālajiem vienkopas teikumiem un priekšstata vienkopas teikumiem ir ļoti nenoteiktas ..” [MLLVG, 488] Tātad nosaucējvienībām var piemist dažādas papildnozīmes, turklāt tās izpaužas dažādā mērā.

Nosaucējvienības, kas robežojas ar potenciāli verbāliem teikumiem (ar sekundāru eksistenciālas nozīmes niansi):

“Žēl, ka jums šeit klājas tik labi, citādi jūs varētu braukt mums līdzī uz Čikāgu, tur droši vien būtu vēl citi, kas arī vēlētos mācīties gleznot,” sacīja Jēkabs. “Darbnīca. Studija,” iesmējās Ģedimīns. “Nav nemaz tik slikta lieta.” (A.Eglītis, CM, 299.lpp.)

Helēna nejūtās kā turpinājums, kuru atkal kāds turpinās. Helēna bija kā apcirsts zars, kuru kāds turēja ūdens burkā, potēja tam klāt visādus citus zarus un gaidīja, kas no tā iznāks. Varbūt tieši šis bija īstais brīdis pašrocīgi pārstādīties zemē,

kur atklātos pavisam citi augšanas likumi. Pagātnes **komposts**, kas, lai arī diezgan nepatīkams, tomēr auglīgs. **Sāls** uz rētām tagadnē, kad tās, slepeni laizītas un dziedētas, plīstu vaļā ar jaunu sparū. Un atkal jauna **dzišana** un **sārņi**, ar kuriem jādzīvo uz priekšu, turot tos ētikas robežās. (N.Ikstena, DS, 17.lpp.)

Un karsts tajās plauktu telpās kā ellē. Un smaka. Nejauka, riebīga veca, sataukota, sasviedrota papīra un savecējušu putekļu smaka. Un kur tad vēl **pagrabi, magazīnas!** Brauc tikai ar liftiem lejā un pako ratus pilnus! (A.Eglītis, CM, 385.lpp.)

Izteikumi, kuros, pēc promocijas darba autores domām, eksistenciāla nozīme dominē, tomēr tā daļēji neutralizēta, tāpēc šie izteikumi varētu būt arī nosaucējvienības:

Pa gabalu tik pievilcīgā Anglija sagaidīja viņus ar sūrām dienām. **Atšķirtība**. Ierastā inteliģenta cilvēka statusa **zaudēšana**. (Z.Skujīņš, JL, 91.lpp.)

Ripeniski zvārojās saišķi, griezās putekļi un kaļķu plēksnītes no balsinātajiem griestiem. Un kantainajos saules stabos no loga putekļi dzirksteļoja kā zvaigznītes. **Prieks un gaviles!** (V.Belševica, B, 5.lpp.)

Maza **istaba** jumta stāvā. Maza **celle**. Tāpēc arī es biju laimīga: pēc ilgiem laikiem nometnē man atkal bija sava istaba. (B.Veisberga, ETMJ, 10.lpp.)

Tagad bija atkritusi smaga dzelzaina roka, kura pēdējos divus gadus spieda krūtīs. **Brīvība!** Viņam ir divas stipras rokas, viņš var cīnīties! (M.Birze, MLLVG, 485.lpp.)

Tālākais vairāk vai mazāk zināms. Prāgas pavasara bēdīgais **gals**, krievu **iebrukums** Čehoslovākijā. Vispārējā skrūvju **pievilksana**. (Z.Skujīņš, JL, 158.lpp.)

Ir arī tādas nosaucējvienības, kas robežojas ar reducējumiem. Nominatīvam sekundāra teikuma priekšmeta nozīmes nianse:

Ka Čaks nav pareizs, divu domu nevarēja būt. Grēviņš tāpat. Atis Ķeniņš arī. Bet **Grigulis?** Savā laikā pinies ar "trauksminiekiem", pesimisma bacilis asinīs... (Z.Skujīņš) Būtu iespējams atjaunot dziļo struktūru Bet vai Grigulis ir pareizs?

"Cik savādi," sacīja Upenājs, pārļaidzams acis kolekcijai, "jūs saista tikai sīkdaļas, meti – solījumi, dīvainības, es neredzu neviena darba, kas būtu sevī noslēgts un pabeigts." "**Sīkdaļas...**" nepatīkami pārsteigts, murmināja Kurcums, "vai tiešām tikai sīkdaļas?" (A.Eglītis, HN, 180.lpp.) Dziļā struktūra varētu būt Mani saista sīkdaļas vai Manos darbos ir sīkdaļas.

Vai tas nav Ibsena (Strindberga) sižets? Desmit mokoši, baigi, bezgala gari baiļu, cerību un šaubu **gadi!** (Z.Skujīņš, JL, 132.lpp.) Iespējamā dziļā struktūra:

Desmit mokoši, baigi, bezgala gari baiļu, cerību un šaubu gadi ir Ibsena (Strindberga) sižets.

Nosaucējvienība var robežoties arī ar situatīvu reducējumu, kurā nominatīvam varētu būt teikuma priekšmeta funkcija (par situatīviem reducējumiem skat. 7.1.):

*Toms smīnot piedāvāja svešzemju cigaretes. [Diogēns]: “Bet **konjaks?**” (MLLVG, 489.lpp.) Iespējamā dziļā struktūra: *bet kur ir konjaks?**

Nominatīvam sekundāra izteicēja nozīmes nianse:

*“Bibliotēka izrādījās visbaigākā bedre, kādā vien man jel kad gadījies iekrist! Grāmatas man tagad tā apriekušās, ka paies nedēļas, iekām es atkal kādu spēšu paņemt rokā. Baltās apkaklītes **darbs?** Tas jau bija fiziskāks par fizisku. (A.Eglītis, CM, 385.lpp.)* Dziļā struktūra varētu būt: *Vai tas ir baltās apkaklītes darbs?*

*Viņa meita gaida piekto bērnu, un majors ir sašutis. Ne tādēļ, ka bērnu par daudz; par viņa meitas tagadējo uzvārdu. **Gērs.** Viņš nevar ciest šo vārdu! (B.Veisberga, ETMJ, 24.lpp.)* Iespējamā dziļā struktūra: *Viņa meitas tagadējais uzvārds ir Gērs.*

Nākamajā piemērā nominatīvam var būt gan sekundāra teikumpriekšmeta, gan izteicēja funkcija:

*Ā, bet es viņam lieku podā beigtas lapsenes. Tas arī kaut kas ir. Kurš katrs vītenis to nedabū. Varbūt viņam tās garšo – varbūt tāpēc viņš tā aug? Sievietes praktiskais **prāts.** (B.Veisberga, ETMJ, 26.lpp.)* Atjaunotā dziļā struktūra var būt divējāda: *Tas (ka es tā daru) ir sievietes praktiskais prāts* vai *Man ir sievietes praktiskais prāts.* Tātad to varētu uzskatīt par sintaktisko funkciju sinkrētismu, tomēr liekas, ka te varam runāt arī par pilnīgu sintaktisko funkciju neitralizāciju.

Visos minētajos robežgadījumos tātad varam saskatīt daļēju sintaktisko funkciju neitralizāciju.

Lingvistiskajā literatūrā izteikta doma, ka arī nomena atkarīgo locījumu formas var funkcionēt kā nosaucējvienības. Daži autori, piemēram, G.Zolotova, par nosaucējvienībām uzskata visus virsrakstus, ja vien tiem nav pilna teikuma forma un eksplicīta predikativitāte, piem., *Atklātā jūrā; Starta gaidās; Apkārt zemeslodei; Ar uguņi un zobenu; Četras stundas aiz borta; Cīņā pret vīrusiem* u.c. [Zolotova 1, 69–71] Autore noraida uzskatu, ka šādi virsraksti varētu būt teikuma daļas, jo 1) tām nav nekādas sintaktiskas saiknes ar kontekstu, 2) nav nekādu norāžu uz konkrētu sintaktisku modeli, no kura tie varētu būt atvasināti, 3) to nozīme nav atkarīga no apkaimes. Šo izteikumu nozīme izriet no paša izteikuma un tā ir pietiekama attiecīgās

funkcijas veikšanai. (Nozīme izriet no kategoriāli leksiskās nozīmes un gramatiskās formas nozīmes mijiedarbes.) [Zolotova 1, 75] Atkarīgo locījumu formas, pēc G.Zolotovas domām, šajā funkcijā ir it kā aizstājējas – uzņemas nominatīva funkciju un reizē arī daļēji – nominatīva semantiku. [Zolotova 1, 76] Visbiežāk šādi funkcionē t.s. brīvās sintaksēmas (piem., lokatīvās, temporālās), kuru semantika nav atkarīga no pozīcijas, tā ietverta pašā sintaksēmā jau “pirmskomunikatīvajā līmenī”, tāpēc tās var lietot izolēti kā komunikatīvas vienības. [Zolotova 3, 5]

Promocijas darba autore nepievienojas G.Zolotovas viedoklim un par nosaucējvienībām uzskata vienīgi virsrakstos izmantoto nominatīvu: *Mobilizācija; Talanti un pielūdzēji; Svētais Rīgas Jānis; Čempione kāpšanā uz grābekļa un pārējie; Vienkārši Marija*. Ja virsrakstā izmantota atkarīgā locījuma forma vai prepozicionāla forma, šīs vienības uzskatāmas par situatīviem reducējumiem (par to skat. 7.1.), piemēram, *No demokrātiem nacionālistos; Starp zaļo zāli un lidojošām lapsām; No mītu un vēstures grāmatām*. Ar teikumiem vai reducējumiem šādi izteikumi nevar robežoties tādā veidā kā pārējās nosaucējvienības, jo minētajām vārdformām nevar būt ne teikuma priekšmeta, ne izteicēja funkcijas. Katras atkarīgās formas sintaktiskā funkcija ir nosakāma, tikai nav pilnībā un vienā veidā rekonstruējama teikuma pilnā struktūra (tas vispār raksturīgs situatīviem reducējumiem). Virsrakstos šādas teksta vienības izmanto ar nolūku, jo uzsver galveno, ļauj izvairīties no liekā un reizē panāk zināmu nekonkrētību, ieinteresē lasītāju iegūt pilnīgāku informāciju.

6.3.1.2. Infinitīvs nosaucējvienību funkcijā

Nenoteiksme var teikumā funkcionēt līdzīgi lietvārdam, piemēram, tā var būt teikuma priekšmets vai sastata izteicēja daļa: *Dzīvot ir skaisti. Mācīties ir katra pienākums. Dzīvot ir strādāt*. Infinitīvs nosauc darbību bez attieksmes pret laiku un darītāju, jo tam nav darbības vārda finitajām formām raksturīgo kategoriju. Infinitīvs ir ģenētiski saistīts ar lietvārdu – tā ir deverbāla lietvārda sastingusi datīva forma: *laiks strādāt – laiks strādāšanai*. “Mūsdienu latviešu valodā infinitīvam ir kopīgas pazīmes ne vien ar datīvu, bet arī ar nominatīvu.” [Kārkliņš 1, 69]

Infinitīvs var veikt arī nominatīvam raksturīgo nosaucējfunkciju. Nosaucējfunkciju veic savrupināts infinitīvs teikumā:

Izskaut nāvi – kāda valdzinoša utopija! (Z.Skujņš, JL, 13.lpp.)

Protams, tā bija kļūmīga ideja – jūgt arklā jauno zirgu. (A.Bels, MZ, 25.lpp.)

Viņa gados dabūt tik pievilcīgu un lecīgu sievu – tā varētu būt īsta debesu dāvana! (M.Lipčanska, PGP, 27.lpp.)

Nosaucējvienība kā atsevišķs izteikums ar nenoteiksmi centrā:

*Tagad redzu, ka lakati. Bet augšā, abi kopā – sarkanbaltsarkanais. Un vēl par brīvo Latviju **aurēt!** Par to tagad liek cietumā. (V.Belševica, BDZT, 7.lpp.)*

*“Tiešām nav nekādas nozīmes nest šo muļķīgo akmeni tālāk. Lai cik vecs, tas nav vērts cilvēka dzīvības. Nofotografēsim to, izmērīsim un – ieripināsim gravā!”
“**Braukt šurpu simtiem jūdžu, nopirkt, nest un beidzot pamest vērtīgu senlietu?**”
(A.Eglītis)*

„Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” saskaņā ar tā laika sintakses koncepciju līdzīga satura vienības uzskata par vienkopas teikumiem ar nenoteiksmi centrā: “Verba nenoteiksme mēdz būt dažādu vienkopas izsaukuma teikumu galvenais loceklis. Ar šādiem vienkopas teikumiem runātājs izsaka savas emocionālās attieksmes un dažādu īstenības parādību intelektuāli emocionālus vērtējumus” [MLLVG, 532]:

*Saimi pret mani **sarīdīt!** To jau nu nepieļaušu! (R.Blaumanis, MLLVG, 532.lpp.)*

*Es teicu, lempji jūs esat, vairāk nekas! Tik ilgi tādu netaisnību **ciest!** Četrdesmit verstes zirgu **dzīt un riteņus lauzt!** It kā turpat pašu pagastā nebijis lielceļu, ko kopt. (A.Upīts, MLLVG, 532.–533.lpp.)*

*- Neprecējies vis vēl. – **Precēties!** Es? Kas tad tev! (R.Blaumanis, MLLVG, 533.lpp.)*

Tātad infinitīvs tāpat kā lietvārda nominatīvs nosaucējvienības funkcijā izsaka emocionālu papildinformāciju:

*Jums ir jauka ģimenīte, varētu dzīvot un priecāties... Un par neko, par muļķību to visu **pazaudēt.** (Z.Skujņš, JL, 161.lpp.)* No teiktā ir skaidrs, ka runātājs šo iespēju vērtē negatīvi, kaut gan šāda tieša apgalvojuma nav.

Doma par to, ka ne visām patstāvīgām vārdformām vienmēr ir kāda sintaktiska funkcija, latviešu sintaksē izteikta samērā sen. L.Ceplītis atzīst, ka dažkārt grūti šķirt vienkopas konstrukcijas no bezkopas konstrukcijām: “Bieži vien tās vienkopas konstrukcijas, kurās galvenais loceklis izteikts ar neatkarīgu nenoteiksmi, pareizāk būtu uzskatīt par bezkopas konstrukcijām.” [Ceplītis, 152–153] Tas liecina, ka tiek apšaubīta to predikatīvā funkcija. J.Kārklis šādas vienības pēc analogijas ar tēmas

nominatīvu sauc par tēmas infinitīvu un atzīst, ka infinitīvam nav konstatējama nekāda sintaktiska funkcija [Kārklīšs 4, 73].

Dažkārt sintaktisko funkciju neitralizācija nav pilnīga un infinitīvam var saskatīt sekundāru teikuma priekšmeta vai izteicēja niansi:

.. un beidzot jautāja, vai viņa vēlētos nodzīvot savu dzīvi vēlreiz no paša gala. – Dzīvot savu dzīvi vēlreiz? – Janīna nodrebējās. Ne Hjalmaram, ne citiem nebija ne jausmas, cik grūta bijusi viņas dzīve. (A.Eglītis, CM, 170.lpp.) Šim izteikumam varētu būt arī predikatīvas vienības dziļā struktūra: *Vai viņa vēlētos dzīvot savu dzīvi vēlreiz?*, tomēr tā var būt arī nosaucējvienība.

Nesen kāda latviešu izcelsmes amerikāniete, piemēram, noprošja man skaidri un gaiši: Nu, bet toreiz, Staļina laikos, kā jūs visi te nesajukāt prātā? Dzīvot tādās šausmās, pieredzēt tādas noziedzības! (Z.Skujīšs, JL, 22.lpp.) Izceltās vārdformas var uztvert gan kā izteicēja daļu : *Kā jūs varējāt dzīvot tādās šausmās!*, gan kā teikuma priekšmetus: *Dzīvot tādās šausmās ir neiespējami*, bet var saskatīt arī sintaktisko funkciju neitralizāciju.

Kāda jauna dāma man žēlojās: iedomājieties, ko es nupat uzzināju – Akselam Muntem bijusi sieva, ar kuru viņš banālā laimībā nodzīvojis garu mūžu! Šitā krāpties! Es saprastu, ja “Grāmata par Sanmikelu” būtu romāns. Bet viņš taču to rakstījis kā autobiogrāfiju! Vai tur ir kaut mājiens par ģimenes dzīvi? (Z.Skujīšs, JL, 155.lpp.) Varētu būt iespējama dziļā struktūra *Kā var šitā krāpties!* vai *Šitā krāpties ir neglīti!* Tomēr ticamāk tā ir nosaucējvienība – noteikta valodas formula emocionāla satura izteikšanai.

Dažkārt nenoteiksmei dominējošā ir izteicēja (vai tā daļas) nozīme ar samērā izteiktu modālu (vēlēšanās vai nepieciešamības) nozīmi. Tādas vienības uzskatāmas par reducējumiem:

Izcirtuma malā viņš saļuma un raudāja. Mirt, mirt! (R.Blaumanis, MLLVG, 482.lpp.)

Bet tad viņš atkal saslējās: lai nu kā, bet izturības nedrīkstēja pietrūkt. Tikai neatkāpties! (A.Eglītis, HN, 288.lpp.)

Reizēm iepriekšējā vai nākamā teksta vienība norāda, ka nenoteiksmei ir samērā spilgti izteikta teikuma priekšmeta nozīmes nianse:

Sist naglas – vai tas ir sieviešu pienākums? – Bet sēdēt uz grīdas? (D.Zigmonte, RMJ, 60.lpp.)

*Es ieroču veikalā nekad neesmu bijusi. Nekādi iejūtīgi cilvēki tur aiz letes nestāvēs, uz to nav ko cerēt. Un **prasīt** svešam tēvainim revolveri un kā šauj... Nejauki. (B.Veisberga, ETMJ, 18.lpp.)*

Arī šīs vienības, pēc disertācijas autores domām, uzskatāmas par reducējumiem.

Nosaucējvienības apliecina kāda dziļāka teksta jēgas līmeņa eksistenci, proti, teksta nozīmes nav tikai teikuma nozīmju summa. Tāpat kā teikuma jēga nav mehānisks vārdu nozīmju salikums, tā teksta saturs nav mehānisks teikuma jēgu salikums, kaut arī no tām izriet. Jēgu nodrošina situācija un iepriekšējā pieredze, tāpēc dažkārt nav nepieciešams ar predikatīvu vienību palīdzību konkretizēt dalībnieku lomu situācijā.

6.3.2. Izsacījumi

Terminu *izsacījums* latviešu valodniecībā ieviesis J.Kārklis, lai apzīmētu teksta vienības, kuru pamatā nav teikuma struktūras. [Kārklis 3, 448] J.Rozenbergs šādas vienības dēvē par *kvaziteikumiem*. [Rozenbergs, 150] Arī šis termins būtu pieņemams, tomēr tam ir plašāka nozīme (*kvazi-* 'šķietams, neīsts'). *Izsacījums* ir semantiski precīzāks (kaut arī līdzinās terminam *izteikums*), tāpēc vismaz pagaidām paturama J.Kārklīša iedibinātā tradīcija. Izsacījumus raksturo vairākas cita no citas izrietošas pazīmes.

6.3.2.1. Izsacījumu izpratne

Pirmkārt, izsacījumi netiek veidoti pēc kāda strukturāla parauga. Izsacījumi ir leksiski nevariējamas vārdformas vai vārdkopas, kuru skaits valodā ir galīgs un ko iespējams dot saraksta veidā. [Kārklis 4, 31; GSRLJ, 574] Tātad izsacījumi ir gatavi izteikumi, kas runas procesā netiek radīti un netiek arī uztverti analītiski: *Jā. Nē. Labrīt. Uz veselību! Visu labu! Līdz rītam! Hallo! Marš! Ak! Nu? Ko? Nekas!* Arī J.Rozenbergs norāda, ka "izsacījumi nepakļaujas tīri sintaktiskam raksturojumam". [Rozenbergs, 151]

Otrkārt, izsacījumiem piemīt komunikatīva funkcija un teikumam raksturīgā intonatīvā struktūra. [Laionss 1, 189] Intonatīva pabeigtība un komunikatīva mērķtiecība pielīdzina izsacījumus teikumam.

Treškārt, izsacījumi funkcionē relatīvi neatkarīgā pozīcijā [GSRLJ, 574], to lietojumam nav nepieciešams noteikts valodisks konteksts. L.Ceplītis norāda uz bezkopas konstrukcijām, kurām nav gramatiskas saistības ar distribūciju. Tām ir tīri

jēdzieniskas attieksmes ar citu konstrukciju saturu, bet gramatiskajā saistījumā šīs attieksmes neatspoguļojas, piemēram, – *Vai tu nāksi?* – **Jā**. [Ceplītis, 149] Kā pareizi norāda J.Kārklīšs, izsacījumi vairāk attiecas uz teksta veidošanas teoriju nekā uz sintaksi. [Kārklīšs 4, 76] Tie funkcionē kā teksta marķētāji jeb iezīmētāji, proti, norāda runas sākumu, beigas, tēmas vai runātāja maiņu, lūgumu pēc informācijas utt.:

Tas jāpatur prātā: no stāva līdz stāvam ir astoņi vilcieni. Tā. Un tagad mēs atkal piezvanīsim. (T.Zeltiņš, AA, 21.lpp.)

Priecīgi iepletis tā jau platos redzokļus, viņš ar brīvo roku saņēma mani aiz atloka. – Nu? (Z.Skujiņš, JCM, 83.lpp.)

- Es vakar apskatīju to jūsu slaveno automātu. – Nu, nu? (Z.Skujiņš, VLG, 15.lpp.)

- Rīt Melnais brauc pāri pēc produktiem, aizbrauc līdz. Jā? – Labi jau labi. Aizbraukšu. (G.Janovskis, S, 135.lpp.)

Ceturtkārt, izsacījumi ir semantiski ietilpīgi. Formas ziņā tie ir kompakti, bet var izteikt bagātīgu papildinformāciju. Ja dominē papildinformācija, izteikuma sintaktiskā organizācija paliek neattīstīta: *Ak! Šausmas! Brr! Vai dienīņ!* (Kā iepriekš minēts, līdzīgs process vērojams leksiskajā semantikā, proti, emocionāli ekspresīvu vārdu jēdzieniskais saturs var būt neskaidrs.) ”Tādējādi teikumos, kas sastāv vienīgi no partikulām, modālajiem vārdiem, izsaukmes vārdiem .. var būt ietverts plašs saturs, neraugoties uz šo teikumu ”trūcīgo” vārdisko ietērpu. Saturs galvenokārt uzzināms no teikuma distribūcijas..” [Ceplītis, 156]

Aizrakstīju četras vēstules. Čuššš. (Z.Skujiņš, JCM, 184.lpp.)

- Vai tu esi mēģinājis glābties? – Ha! (Z.Skujiņš, GZK, 173.lpp.)

- Jūs būtu ar mieru kārtot papildu eksēmenus? – Kāpēc ne? – Hm. (Z.Skujiņš, JCM, 33.lpp.)

Ja gribat zināt, pērnvasar viņa regulāri brauca uz Mellužiem un peldēja kraulā līdz trešajam sēklim. Lūdzu! (Z.Skujiņš, VLG, 168.lpp.)

Funkcionāli un semantiski izsacījumi var būt tuvi situatīviem reducējumiem (par to skat. 7.1.3.). Piemēram, izsacījums *Nu?* atkarībā no runas situācijas var nozīmēt '*Ko darīsīm?*', '*Ko tu gribi teikt?*', '*Kas par lietu?*' u.c. Būtiska ir formālā izveide – atšķirībā no situatīviem reducējumiem izsacījumos nav tādu vārdformu, kas liecinātu par iespējamu dziļo teikuma struktūru.

6.3.2.2. Izsacījumu formālā izveide

Izsacījumus visbiežāk veido tādu vārdšķiru vārdi, kas nevar būt teikuma locekļi, – partikulas un izsauksmes vārdi.

Izsauksmes vārdi gan semantiski, gan funkcionāli ir īpaša vārdšķira. Nav nekādu šaubu, ka ar teikuma struktūru tie nav saistīti, tāpēc patstāvīgi lietoti izsauksmes vārdi uzskatāmi par izsacījumiem. Ir vairākas izsauksmes vārdu semantiskās grupas:

1) Emociju izpaudumi: *O! Ha-hā! Ah, ah, ah! Oho! Ohhh... Ā-ā-ā! Mjā... Brrr! Ehhh. Mmhhmmm. Au!*

2) Onomatopoētiski izsauksmes vārdi: *Trinkš, trinkš, tririnkš, tinkš-tinkš, pinkš-inkš, trinnkš! (G.Repše, ŠB, 61.lpp.) Bah. Bah. Bah. Zālē zem ābeles nakts klusumā krūt āboli. (Z.Skujņš, VLG, 113.lpp.)*

3) Sveicinājuma vārdi un pieklājības frāzes: *Čau! Hai! Bai! Hallo! Labvakar! Labsvakariņš! Labrīt! Arlabunakti! Paldies! Lūdzu!*

4) Gribas izpaudumi: *Vo, vo! Fu! Še!*

Partikulas latviešu gramatikā tradicionāli netiek atzītas par teikuma locekļiem, jo tām nav sintaktisku sakaru ar pārējiem vārdiem teikumā. Ja partikulas vienas pašas veido izteikumu, tad par redukciju runāt nevaram: *Nu? Jā. Vai ne?*

Izsacījumu funkcijā izplatīti ir partikulu un izsauksmes vārdu divkāršojumi un blīvējumi: *Nu, nu. Nu ja, nu ja. Jā, nu jā. Oi, oi, oi! Gan jau. Ak, jā. Nu, nē. Kā tad! Vai ne? Paldies, nē. Nu, sveiks! Nē, lūdzu, nē! Nu, labrīt! Nu un tad? Jā, protams, paldies. Laikam nē. Diemžēl jā. Diez vai.*

Bieži par izsacījumiem lietotas modālās partikulas. Tās izsaka runātāja domas par notikuma ticamību: *Jā. Nē. Varbūt. Protams. Tiešām? Laikam.* Valodā ir līdzekļi, kas ļauj pateikt kaut ko par visa iepriekšējā teikuma saturu. Tas ir tā saucamais metateksts – runātāja komentāri par izteikuma saturu:

*Man pat liekas, ka sarunas ir viena no Imanta mīļākajām baudām. **Patiešām!*** (Z.Skujņš, JL, 79.lpp.)

*- Varbūt tā nauda vēl kādreiz kļūs vērtīga, - viņa nedroši bilda. – **Varbūt...*** (D.Zigmonte, R, 137.lpp.)

Arī citu vārdšķiru vārdi un vārdu savienojumi, kas vieni paši veido izteikumu un izsaka ticamību, uzskatāmi par izsacījumiem, jo, iekļauti teikumā, tie neiesaistās sintaktiskos sakaros ar citiem vārdiem: *Iespējams. Noteikti. Patiesi. Droši vien. Bez šaubām. Par laimi. Kā tad. Kur nu! Nu kā tad. Katrā ziņā.*

- *Tas viņas vecais dzīvoklis?* – **Bez šaubām.** (Z.Skujiņš, VLG, 169.lpp.)

- *Turlav, es vienkārši varēju to atļauties.* – **Droši vien.** (Z.Skujiņš, VLG, 87.lpp.)

Izsacījumu sastāvā var būt arī desemantizēti vietniekvārdi vai apstākļa vārdi (tuvāk par to skat. 6.3.2.3.):

Nu ko? Dodam vaļā! (Z.Skujiņš, JCM, 195.lpp.)

Es pārbijies nometos lejā pa kāpnēm uz ceļiem un skaitīju Tēvreizi, cerēdams, ka tas mani paglābs. **Bet nekā!** (R.Birzgalis, ŠG, 24.lpp.)

Pirmā doma bija iet visiem barā un izdauzīt pienapuikas izstādi, lai ne skrandas nepaliek. Bet šādai rīcībai varēja būt nelabas sekas. **Labi.** *Lai stāv tā nelgas šaujambūda vesela, bet tukša. Upenāja izstāde jāizkonkurē.* (A.Eglītis, HN, 204.lpp.)

Izsacījumos var ietilpt arī uzruna: *Bai, bai, Pērle. Paldies, Pērle! Čau, Pērle. Sveika, Erna! Labrīt, saimniec! Ar labu nakti, Dik! Vai ne, Pērles kundze? Bravo, Orfej! Prozit, biedri Velk! Fui, Muša, fui!*

Ja uzrunai ir raksturotājfunkcija, izteikumi uzskatāmi par sinkrētiskiem (skat. 6.2.3.): *Ar labu nakti, bagātā dvēsele, siltā sirds! Paldies, mīļā meitene.*

6.3.2.3. Izsacījumu un uz teikuma struktūras balstītu izteikumu norobežošana

Rodas pamatots jautājums, ar ko izsacījumi ar modālu nozīmi atšķiras no reducējumiem. Reizēm uzskata, ka *jā* un *nē* (tāpat arī citas modālās partikulas) ir teikuma aizstājēji, proti, reducēti izteikumi, kuros formāli nerealizēts paliek viss iepriekšējās teksta vienības saturs. Tomēr, kā norāda M.Helidejs un R.Hasans, šis uzskats ir kļūdainis, jo, pirmkārt, aiz *jā* un *nē*, kā arī citām modālām partikulām var sekot daļa no izteikuma vai pat viss izteikums, tātad ir neloģiski uzskatīt partikulas par izteikuma substitūtiem. Ja aiz modalitātes rādītājiem seko vēl kāda daļa izteikuma, parasti tie arī ir modāli elementi: *Jā, es gribu. Iespējams, ka varētu.* Otrkārt, *jā* un *nē* nav patstāvīgi vārdi un izsaka tikai vienu teikuma pazīmi, proti, polaritāti. Tā ir izteikta pati par sevi, nevis saistībā ar verbu. [Helidejs, Hasans, 208–209]

Tas, ka modālās partikulas nav patstāvīgi vārdi un līdz ar to netiek atzītas par teikuma locekļiem, ir galvenais arguments, kāpēc darba autore neuzskata šādus izteikumus par reducējumiem. Tomēr jāatzīst, ka modālo partikulu semantika un vieta teikuma struktūrā vēl pētāma. Dažās gramatikās modālās partikulas uzskata par apstākļa vārdiem. [Skat., piem., Förlunns u.c., 824–827] Jāuzsver arī, ka daži modālie vārdi var piesaistīt palīgteikumu ar saikli: *Protams, ka es to zinu. Varbūt, ka tā nav.*

Ja izteikumā realizēta partikula ar formveidotāju funkciju, tad gan tas būtu uzskatāms par reducējumu:

- *Lilija redzēja, ka es iekāpu, - viņa ierunājās pēc laba brīža, kad mēs jau braucām. – Lai.* (Z.Skujiņš, VLG, 150.lpp.) Izteikuma dziļā struktūra ir Lai viņa redz ka es iekāpu.

Arī valodas jautājumos mūsu āda ir tik bieza, ka neuztrauc nekas. „Nu, lai! Valoda jau nav galvenais!” (Z.Skujiņš, JL, 101.lpp.)

Daļa izsacījumu ir valodas attīstības gaitā veidojušies no teikumiem, tomēr, kā atzīst Dž.Laionss, sinhroniskā aspektā to struktūru un nozīmi nevar skatīt tāpat kā teikuma struktūru. [Laionss 2, 259] Piemēram, atkarīgo locījumu formas vai prepozicionālas locījumu formas izsacījumos norāda, ka tie ir sastinguši reducējumi ar reducētu gramatisko centru: *Laimīgu ceļu! Uz veselību! Pie joda! Pie velna! Velns ar ārā! Ka tevi jupis! Paldies Dievam! Ko? Daudz laimes dzimšanas dienā! Visu labu! Uz redzēšanos! Uz redzi! Labu apetīti! Līdz rītam! Ar labu nakti!* (Jautājums par šādu izteikumu vietu klasifikācijas sistēmā iztirzāts arī nodaļā par situatīviem reducējumiem 7.1.3.)

Predikatīvātes neitralizācija pazīstama arī citos sintakses līmeņos, proti, predikatīva vienība funkcionāli un semantiski kļūst līdzvērtīga vārdkopai vai atsevišķai vārdformai: *Man nav ko darīt. Viņš izdarīs dievs zina ko.* Kā norāda L.Jakubinskis, liela daļa cilvēku saskarsmes ir šabloniska. Tas attiecas arī uz runas mijiedarbi. Šabloniskas frāzes ir sastinguši sintaktiski modeļi, ko runātājs parasti nedala elementos, un, ja arī izjūt izteikuma dalījumu atsevišķos vārdos, tad nevis domas dalījuma, bet gan morfoloģisku asociāciju dēļ. [Jakubinskis, 46–49]

Arī tādi izsacījumi ar adverbu kā *Labi; Tā; Kā?* zaudējuši predikatīvāti, un attiecīgās leksēmas funkcionē nevis pamatnozīmē, bet gan kā runas formulas, ko lieto noteiktā situācijā (piemēram, lai norādītu, ka saruna beigusies, tiks mainīta sarunas tēma vai arī lai izteiktu piekrišanu). Apstākļa vārdi bijuši gramatiskā centra locekļi, bet predikatīvāti zaudējuši:

- *Aizbēgsim šodien kaut kur, labi? – Labi.* (Z.Skujiņš, JCM, 198.lpp.)

Mazliet attapusies, Maija Sūna sniedza viņam melno portfeli. – Kā? Dokumentus atvedāt jūs? (Z.Skujiņš, VLG, 94.lpp.)

Kā! Un tēva zārks patiešām redzams? (Z.Skujiņš, GZK, 244.lpp.)

Izsacījumiem ir tipiski vairāku apstākļa vārdu, apstākļa vārdu un partikulu, apstākļa vārdu un izsaukmes vārdu kombinējumi: *Nu un tad? Ak tā... Ak šitā! Nu tad kā?*

- *Es tevi diez kā nesaprotu. – Nu labi. Varu runāt arī skaidrāk. (Z.Skujiņš, VLG, 184.lpp.)*

Ja viņš būtu sācis runāt pirmais, iespējams, Vita tagad būtu tā, kas tincinātu viņu. Kā tā? (Z.Skujiņš, VLG, 119.lpp.)

- *Vai tas tu, Ričard? – Kā tad. (G.Janovskis, S, 16.lpp.)*

Izsacījumu veidošanās no reducējumiem (bieži situatīviem reducējumiem) ir process valodā, tāpēc robežas starp reducējumiem un izsacījumiem ne vienmēr viegli novilkt. Ir vārdformas, kas var funkcionēt gan ar pilnu leksisko nozīmi, gan kā izsacījumi – tātad desemantizēties. Šādi robežgadījumi var rasties tad, ja apstākļa vārdam daļēji neitralizējusies apstākļa funkcija:

Tagad mums jāpiespiež poga, pie kuras ir cipars seši .. Tātad piespiedīsim. Lūk, tā. (T.Zeltiņš, AA, 20.lpp.) Te varētu saskatīt redukciju: *Lūk, [piespiedīsim pogu] tā*, tomēr izteikumu var uzskatīt arī par runas formulu, ko lieto noteiktās saziņas situācijās, lai norādītu, ka darbs padarīts vai saruna beigusies, tātad izsacījumu.

- *Tad jūs esat no karjeras kopējiem. – Kāpēc gan ne. (Z.Skujiņš, VLG, 175.lpp.)* Šajā izteikumā iespējams atjaunot pilnu teikuma struktūru *Kāpēc gan es nevarētu būt no karjeras kopējiem*, bet frāze *kāpēc gan ne* bieži lietota kā izsacījums ar modālu nozīmi: 'Tā ir, kā tu saki, un es domāju, ka tas ir labi'. Tātad jaunas pārnestas nozīmes veidošanās ir viens no kritērijiem, kas ļauj norobežot izsacījumus no reducējumiem.

Izsacījumā funkcionē apstākļa vārdi, kam sākotnēji bijusi galvenā locekļa (vai izteicēja) funkcija:

- *Riepa maksā tūkstoš rubļu. – Nu, ļoti labi. (Z.Skujiņš, GZK, 441.lpp.)*

Tuvojoties paredzētajai vietai, Indriķis bez apstājas slapināja mutē rādītāja pirkstu un cēla gaisā. – Nu, kā? – Pūš drusku šķībi. (Z.Skujiņš, GZK, 299.lpp.)

Viņa stāvēja pie fizmatu ziņojumu dēļa, gluži kā zinādama, ka man jānāk. Ielīksmots gāju klāt. – Nu, kā? (Z.Skujiņš, JCM, 296.lpp.)

Randofļa Agrita! Tad redz kā! Atrisināti uzdevumi parasti šķiet vienkārši. (Z.Skujiņš, JCM, 71.lpp.)

Ekonomika nerosina jaunas produkcijas izlaidi. Tā ja? (Z.Skujiņš, VLG, 149.lpp.)

Jāuzsver, ka iespējami arī neapšaubāmi reducējumi ar realizētu apstākļa vārdu:

- *Nu, kā gulēji? – Paldies, labi.* (Z.Skujņš, JCM, 157.lpp.) Izteikuma dziļā struktūra ir *Paldies, es gulēju labi.*

- *Paņem paniņas, vajadzēs brokastīs! – Tūliņ.* (MLLVG, 546.lpp.) Dziļā struktūra ir *Tūliņ paņemšu paniņas.*

Tu? Tevi tas neatbaida. Nemaz nē. (B.Veisberga, ETMJ, 19.lpp.) Dziļā struktūra: *Tevi tas nemaz neatbaida.*

Par reducējumiem acīmredzot uzskatāmi arī tādi izteikumi, kuros teikumpriekšmeta funkcijā ir viss iepriekšējā teikuma saturs:

- *Izrunāsimies kā divi pieauguši cilvēki, lai mūsu starpā nav nekādu noslēpumu. – Pareizi.* (Z.Skujņš, VLG, 118.lpp.)

Uz robežas starp izsacījumu un teikumu ir veselas predikatīvas vienības (ar izteicēja finīto formu), kas semantiski neatšķiras no izsacījumiem:

„*Velns viņu būtu parāvis,*“ iešņācās Pušmucovs ar kaislīgu ienaidu. (A.Eglītis, HN, 184.lpp.) Šai predikatīvajai vienībai raksturīgs pārsemantizējums – tā netiek uztverta tiešā nozīmē, bet gan kā emociju izpaudums, tāpēc uzskatāma par izsacījumu.

Turpretim ja izteikumā ir verba finītā forma un pārsemantizējuma nav, varam uzskatīt, ka tas teikuma struktūru tomēr saglabā: *Nu, palieciēt sveiki! Esi sveicināts! Dzīvo vesels! Laipni lūdzu! Ej nu sazini! Atvainojiet! Kas ir? Nu vai ziniet...*

Problemātiski ir izteikumi, kuros varētu saskatīt verba *būt* patstāvīgās nozīmes vai saitiņas nullformu:

- *Neaizmirsti, ka esmu ārzemnieks un kalpotājs, nevis kāds turīgs viesis. – Un kas par to?* (G.Janovskis, S, 108.lpp.)

- *Kas tad nu?*

Tomēr, tā kā šie un līdzīgi izteikumi ar realizētu nomenu vai pronomenu izsaka emocijas, tie būtu uzskatāmi par izsacījumiem: *Ārprāts. Vesela! Nekas. Ne velna!*

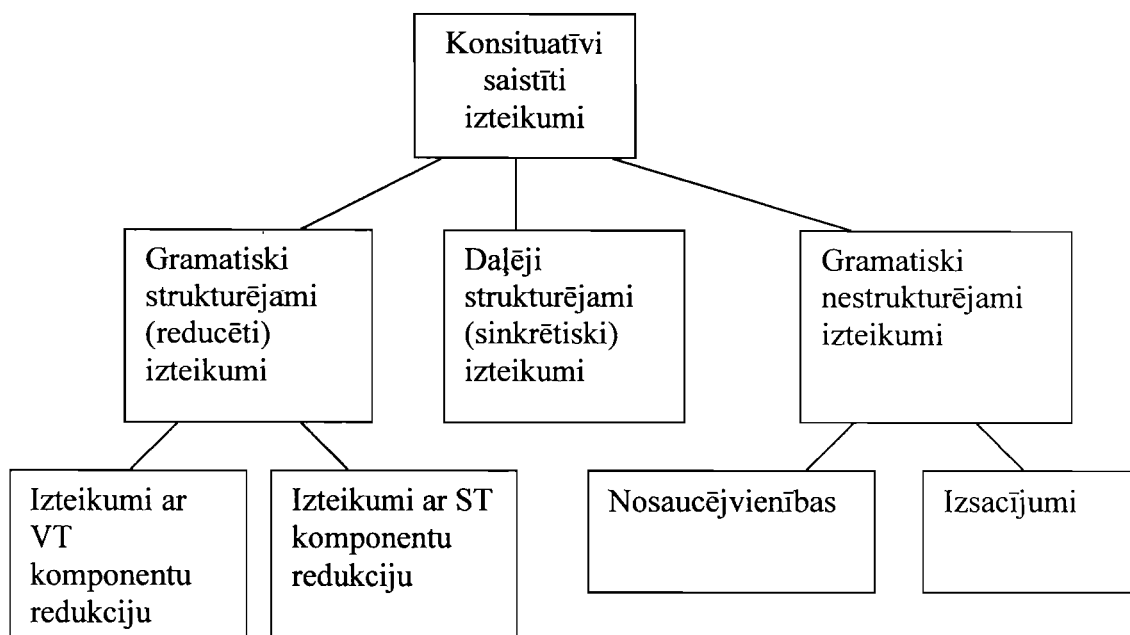
Ir izteikumi, kuros līdzās izsaukmes vārdiem vai izsacījumu funkcijā lietotiem vārdu savienojumiem ietilpst patstāvīgas vārdformas paplašinātāju funkcijā: *Uz redzēšanos **ballē!** Paldies tev. Vot tev! Nu labi, vilks **ar tevi!***

Izsaukmes vārdam iespējams piesaistīt pat palīgteikumu:

Paldies tev, Ugunsgars, ka tu man palīdzēji ienest dziesmu nelaimīgā mājā! (S.Kaldupe, SSP, 12.lpp.)

Šādu izteikumu vieta valodas sistēmā vēl pētāma, tomēr par reducējumiem tie nav uzskatāmi, jo nav atbildes teikuma struktūrai (un tāpēc nav iespējams to atjaunot).

Apkopojot konsituatīvo saistījumu iedalījumu pēc gramatiskās strukturējamības, iegūstam šādu shēmu:

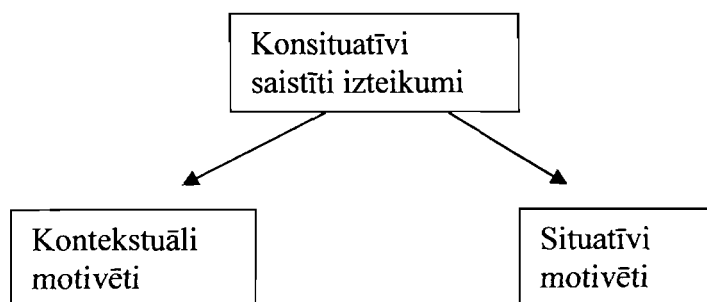

7. Konsituatīvo saistījumu raksturojums pēc motivācijas

Konsituatīvie saistījumi jāaplūko ne tikai saistībā ar teikuma struktūru, bet arī saistībā ar kontekstu un situāciju. Iepriekšējā nodaļā redzējām, ka iespēja reducēt kādu teikuma komponentu lielā mērā atkarīga no apkaimes. Piemēram, reducējumu formālās un semantiskās iezīmes var būt skaidrojamas ar reducējuma un motivētājstruktūras strukturālu un semantisku līdzību vai atšķirību. Motivācijas aspektā izteikumus var raksturot no dažādiem viedokļiem.

7.1. Kontekstuāli motivēti un situatīvi motivēti izteikumi

Gramatiski nestrukturējamās vienības uzbūves ziņā no konteksta nav atkarīgas, turpretim gramatiski strukturējamo un arī daļēji strukturējamo vienību gramatiskā uzbūve ir tieši atkarīga no apkaimes izteikumu struktūras – tāvad šādas vienības var saukt par strukturāli atkarīgām. Tomēr atkarība no apkaimes var būt dažāda. Vienības, kuru gramatisko struktūru tieši motivē konteksts, saucamas par **kontekstuāli motivētām**, bet tās, kuru struktūru nosaka situācija, – par **situatīvi motivētām**.

Kontekstuāli motivētos reducējumos reducētā leksēma ir atrodama kontekstā. Gandrīz visi nodaļā 6.1. aplūkoto izteikumi ir kontekstuāli reducējumi, tāpēc tie šeit atkārtoti netiks analizēti. Turpretim situatīvi motivētus izteikumus nepieciešams raksturot tuvāk.

7.1.1. Situatīvi motivētas redukcijas izpratne

Situatīvi motivētas redukcijas galvenā iezīme ir tā, ka attiecīgā reducētā leksēma kontekstā tieši nav pieminēta. Situatīvi motivētu reducējumu saprašānai nepieciešams plašāks konteksts vai ziņas par runas situāciju:

Tad viņš pavaicāja, vai Nora nedomājot ... nu, otrreiz? (D.Zigmonte, R, 122.lpp.) No iepriekšējā romāna satura izriet, ka runa ir par precēšanos.

Viesi čalodami sēdās pie galda. .. "Lūdzu, mīļie, bez kautrēšanās," (I.Grebzde, I, 22.lpp.) Pirmais izteikums raksturo situāciju, kurā mēdz lietot attiecīgu runas formulu ar iespējamu dziļo struktūru *Cienājieties bez kautrēšanās*.

J.Kārkliņš šādus izteikumus sauc par *situatīviem saistījumiem* un norāda, ka šajā grupā ietilpst teksta vienības, kam nav skaidru gramatisku sakaru ar kādu no konteksta teikumiem. Tos motivē runas situācija vai plašāks konteksts. [Kārkliņš 4, 71–72] Pamatā pievienojoties J.Kārkliņa ieteikumam, promocijas darbā izteikumi saukti par *situatīvi motivētiem reducējumiem*. Termins *situācija* pēc Š.Balī ieteikuma lietots plašā nozīmē – tas ietver ne tikai tos elementus, ko uztver runas procesā, bet arī visus sarunas biedriem zināmos apstākļus, kas var būt runas motīvs. [Balī, 52]

Raksturīga situatīvu reducējumu iezīme ir tā, ka parasti reducētā leksēma nav konkrēti nosakāma. Var noteikt vienīgi to, pie kāda semantiskā lauka reducētais komponents pieder:

*Melnais žņaudzējs, kas mani bija taupījis visu pēdējo laiku, sāka atkal mani smacēt. Piecēlies es sāku ātri iet. – **Tikai ne šeit!** – es, zobus sakodis, sevi valdīju. – **Tikai ne cilvēkos, ne pašā pilsētas vidū!*** (G.Janovskis, S, 490.lpp.) Ir saprotama izteikuma jēga (*tikai nepakrist, nenogībt, neparādīt savu vājumu*), bet ne konkrēti reducētie komponenti.

*Bija jau viņiem visādas ierīces. .. Reiz piekrāvu īstenu torni, lai nav daudzas reizes jāvazājas, un stūrēju liftā iekšā. Nezinu, kā gadījās, kā ne, sašķiebās visa sviru būšana, gāzās tas grāmatu tornis kā lavīna man virsū. .. Ar to pašu man pietika. Uz vietas uzteicu. **Velni, vēl gribēja, lai es par salauztiem vākiem un saplēstām lapām samaksāju.*** (A.Eglītis, CM, 386.lpp.) No minētā konteksta un visa romāna noprotams, ka teikumpriekšmeta funkcijā salikta teikuma reducētajā daļā varētu būt darba devēji, bet konkrētu reducēto leksēmu dziļajā struktūrā atjaunot nav iespējams.

J.Kārkliņš raksta: "Jādomā, ka dinamiskās sintakses konstrukciju struktūru ne vienmēr var izskaidrot tikai no teksta lineārā veidojuma viedokļa, resp., sintagmātiski. (Ne vienmēr pamatojums atrodams arī pārredzamā plašākā kontekstā.) Var runāt par teksta sintakses parādību, ko nosacīti sauksim par paradigmātisko redukciju. Tai raksturīga teksta makrotēmas kā konstrukcijas struktūras komponenta "noklusēšana"."

[Kārkliņš 9, 185]

No struktūras viedokļa vienkārša teikuma situatīvajā redukcijā iespējama gan teikuma priekšmeta, gan izteicēja, gan visa gramatiskā centra redukcija – tā tad šai ziņā tā neatšķiras no kontekstuālas redukcijas. Reducēts teikuma priekšmets:

Bezdzibenis, vēsu elpu, čukst ausī: – Veltīgi. Tu blēņojies. Tavi tauriņi nevienam nav vajadzīgi. (B.Veisberga, ETMJ, 22.lpp.) Teikumpriekšmeta funkcijā plašāks iepriekšējais saturs.

Kur tu teci, kur tu teci, gailīti manu? Teci. Nejaūtā. Jel nejaūtā, Olīte dziedāja. Nejaūtā. Prātīgi. Tiklīdz sāk jautāt, tā ir beigas. Apstājas. Stop. (B.Veisberga, ETMJ, 17.lpp.) Arī šajā piemērā vienīgi lasītāja zināšanas par romāna iepriekšējo saturu ļauj uztvert darītāja nojēgumu.

Reducēts izteicējs:

“Mani ieteica Kurcums...” “Tā jau man likās. Taisni tāpēc es jautāju. Atkal Kurcums!” (A.Eglītis, HN, 173.lpp.) Reducētā izteicēja semantika var būt daudzveidīga: *Atkal parādījies, darbojas, .. Kurcums.*

Pēc vairākiem gadiem satiku Leonīdu kādā Pārdaugavas vidusskolā. – Jūs arī, Leonīd, - pabrīnījos. (Z.Skujņš, JL, 53.lpp.) Ir vajadzīgs plašāks konteksts, respektīvi, ziņas par iepriekšējiem notikumiem, lai zinātu, kas ir izteicēja funkcijā. Vispārīgā semantika ir šāda: *Jūs esat izdarījis ko tādu, kas mani pārsteidz.*

Reizē ar kādu no gramatiskā centra locekļiem iespējams reducēt arī obligātus paplašinātājus (piemērā reducēts izteicējs kopā ar determinantu):

Viņa bija veikla peldētāja un nebaidījās arī aukstuma, jo palika ūdenī vismaz kādas minūtes piecas. Beidzot iznirusi cauri laivas apakšai, viņa pastiepa abas rokas, un mēs to uzrāvām uz klāja. .. Ūdenim šļakstot, viņa ieskrēja kabīnē un aizrāva durvis. – [Viņai ir] Zvēra dūša, - noteica Leslijs, puslīdz arī tā kā man. (G.Janovskis, S, 131.lpp.).

Situatīvi motivētus reducējumus tekstā lieto tad, ja ir svarīga propozīcija, nevis tās gramatiskā realizācija. Ir daudz izteikumu, kuros ne tikai konkrēto leksisko semantiku, bet arī gramatisko struktūru var atjaunot dažādos veidos:

“Vai gribat, es jūs tūlīt ievēdīšu pašā Rīgas gleznotāju cietoksnī? Nāciet līdz!” .. “Tā tieši no ceļa – ar visām mantām pie svešiem ļaudīm?” (A.Eglītis, HN, 36.lpp.) Dziļā struktūra var būt: *Kā es varu iet, ierasties, .. , Vai man jāiet .. utt.*

Nuja, kāpēc es jums to saku? Ak tā, par Lāmu! (J.Liepiņš, SĻ, 35.lpp.) Iespējama dziļā struktūra: *Es gribēju runāt .., Mēs gribējām runāt .., Jāparunā .. utt.*

Tādējādi situatīvi motivētas bieži ir sinkrētiskas struktūras, kurās realizētajām vārdformām iespējamas vairākas sintaktiskas funkcijas (sinkrētiski izteikumi detalizēti raksturoti nodaļā 6.2.):

"Upenājs!" iesaucās gleznotājs, iegājis kasē. "Lūdzu manus tūkstoš pieci simti latus." (A.Eglītis, HN, 257.lpp.) Dziļā struktūra var būt: *Mani sauc Upenājs, Mans vārds ir Upenājs, Es esmu Upenājs.* Realizētajai vārdformai iespējama gan sekundāri predikatīva komponenta, gan izteicēja funkcija.

Es uzelpoju, kāpju augšā uz Iršu māju. Šoreiz sveikā. (B.Veisberga, ETMJ, 17.lpp.) Iespējama dziļā struktūra: *Šoreiz esmu sveikā, Šoreiz esmu tikusi cauri sveikā.* Adverbam *sveikā* var būt gan izteicēja, gan apstākļa funkcija.

„Ko jūs esat Astrīdei nodarījis?“ Ciemalda jautāja. „Jūsu vārdu nedrīkst ne pieminēt.“ „Nelāga lieta. Skolā. Muļķīgs pārpratoms.“ (A.Eglītis, HN, 172.lpp.) Lietvārda nominatīviem var būt gan teikumpriekšmeta, gan izteicēja funkcija: *Atgadījās (?) nelāga lieta* vai *Tā bija nelāga lieta.*

„Otrs darbs pārdots!“ viņš lepni paziņoja. „Inženieris Tarvīds. Laba gaume. Nocēla krietnāko zīmējumu.“ (A.Eglītis, CM, 311.lpp.) Arī te vērojams teikuma priekšmeta un izteicēja sinkrētisms: *Pircējs (?) bija inženieris Tarvīds* vai *To nopirka inženieris Tarvīds.*

Saliktā teikumā iespējama situatīva virsteikuma redukcija. Visbiežāk tas vērojams izteikumos ar realizētu nosacījuma palīgteikumu:

Māja vēl nebija nobeigta, kad Imantam kāda aizrautīga dzejas cienītāja uzdāvināja ēzelīti. Es domāju, uzdāvināja no sirds, ar vislabākajiem nodomiem. Ja jau pats Jēzus Kristus uz ēzelīša bija iejājis Jeruzalemē! (Z.Skujiņš, JL, 83.lpp.) Nosakāms aptuvenus reducētā virsteikuma saturs: *.. tad var dāvināt ēzeli.*

Trešā ir miglasbilde ar bālām cilvēka auguma aprisēm. Fotografēšanā esmu amatiere. Ja diena pelēka, tāda kā toreiz, un filmiņai pie tam notecējis termiņš... (A.Liepa, S, 8.lpp.) Aptuvenus virsteikuma saturs: *.. tad bilde iznāk slikta.*

Var būt realizēti arī salīdzinājuma palīgteikumi:

Kāda muļķīga domu pārslīde! It kā radioaparātā nosvilptu, noburkšķētu un vienas stacijas vietā pēkšņi skanētu cita. (Z.Skujiņš, JL, 30.lpp.) Virsteikums dziļajā struktūrā varētu būt: *Tas bija tā ..*

Es varu teikt, ka man jānodrošinās pret uzbrucējiem. Visiem zināms, kas te beidzamā laikā notiek, bandīti uzbrūk vientuļām sievietēm. Tā kaut ko. It kā es pa pusei lūgtu viņa vīrišķīgo palīdzību. (B.Veisberga, ETMJ, 18.lpp.) Virsteikuma saturs: *Man jārunā tā ..*

Galvenais – tā ir piesardzīgā bijība un cienība, kādu mēs nekad nejustu pret dzīvu kamieli. It kā mēs būtu saskārušies ar pazīstamu un tomēr absolūti nezināmu. (G.Berelis, MM, 252.lpp.) Nerealizētā virsteikuma saturs: *Ir jāizturas tā ..*

Situatīvi motivēto reducējumu strukturālā analīze norāda, ka īpaši jāpievēršas reducēto komponentu semantikai. Jau konstatēts, ka nerealizētā vārdforma parasti balstās uz veselu leksiski semantisko grupu, ietverot sevī šīs grupas kopīgās sēmas. [RRR, 298–299] Tās semantika izriet no iepriekšējā teksta, kaut reducētā leksēma iepriekš nav tieši pieminēta :

Citas nāves tādas nav. Viņu iziršanā ir kaut kas tīrs un viegls. Es tā gribētu [izirt, nomirt .. ?]. (B.Veisberga, ETMJ, 3.lpp.)

Bet jūs taču nedomāsit, ka viss jau sasniegts, slava rokā? Tagad tikai jāsāk [strādāt, darīt, gleznot .. ?]! Šī izstāde pierāda, ka tiešām vērts tālāk strādāt. (A.Eglītis, HN, 221.lpp.)

- Vai tu savus gravējumus izstādēs nerādi? – Ko tu man [uzmācies, uzbāzies .. ?] ar gravējumiem? Vai neteicu, ka esmu gleznotājs un gravēju tikai naudas dēļ? (A.Eglītis, HN, 111.lpp.)

*Es lāgā nesaprotu, ko sievietes varētu tik milzīgi zvanīt un meklēt. Viņa dzeja un mūzika mani atstāj aukstu. **Varbūt** [viņas interesē, viņām patīk .. ?] **viņa galva, mati?*** (B.Veisberga, ETMJ, 15.lpp.)

Nerealizēta teikumpriekšmeta semantika ietver sevī veselas leksiski semantiskās grupas vārdus:

*Un tiešām, bija dedzis, to viņa pēc laiciņa uzzināja, kad zilās cepures, rupji lamādamās, bija aizbraukušas un no kantora iznāca Zeminskis. Viņš izskatījās bāls un bija nervozs. – **Var taču gadīties** [ugunsgrēks, nelaime .. ?], - Konstance samierinoši sacīja, - kur tik daudz darīšanu ar kokiem... (D.Zigmonte, R, 132.lpp.)*

Dažkārt uz reducētā komponenta semantiku norāda izteikumā realizētie komponenti, tātad mikrokonteksts:

Tad nu pirmajā [mājā] gāzos iekšā pa durvīm un tikai** [situ, belzu, zvetēju ..] **ar savu velosipēda ķēdi – acs vai galva, kamēr telpa tukša.** .. – Tas tik ir varens stāsts, jaunais cilvēk! .. [Tu siti ..] **Ar velosipēda ķēdi!** **Un** [nostājies, cīnījies ..] **viens pret visu sādžu! (G.Janovskis, S, 159.lpp.)

*Abiem žebērķļi rokās, un abi reizē, katrs savā laivas pusē: žvāks! **Viens** [dur?] **līdakai astē, viens – galvā.*** (S.Viese, D, 27.lpp.)

Dažu semantisko grupu verbu situatīva redukcija sastopama īpaši bieži, piemēram, runāšanas verbu redukcija:

- *Nu tad tā, - viņš sacīja, - avīzē būs īpašs artiķelis "Skujiņš skatās". Par visām pirmizrādēm uz karstām pēdām.* (Z.Skujiņš, JL, 50.lpp.)

„*Vai viņi tev nekad neuzbrūk ar jautājumiem par tagad nolādētajiem senajiem laikiem?*“ „*Es viņiem pretī dialektisko filozofiju – par pasaules mainību, par to, ka cilvēks grib visu pats izmēģināt, pats kļūdīties.*“ (I.Indrāne, PS, 33.lpp.) Abos izceltajos izteikumos ietverts vārdā nenosaukts runāšanas nojēgums.

Nereti reducētajiem komponentiem ir ļoti vispārīga nozīme, kā ‘darīt, rīkoties’, ‘veikties, klāties’, ‘notikt’u.c.:

- *Es te drusku sapirkos. Bet jāiet vēl pa naglu bodēm. Un kā tev [klājas, veicas ..], kaimiņ?* (D.Zigmonte, LL, 143.lpp.)

Pati dzīvoja rajonā, bet skatījās uz rajona dzīvi no augšas. Vai nu viņa vien [tā darīja, rīkojās ..], vai viņa vien. (D.Zigmonte, BDZ, 123.lpp.)

Viņš bija pārliecināts, ka sadursme rīkota ar nodomu: tas taču skaidrāks par skaidru. [Tas notika, gadījās ..] Gaišā dienas laikā uz taisnas šosejas. Brauca tieši virsū. (Z.Skujiņš, JL, 163.lpp.)

Vispārīgs darīšanas nojēgums ietverts arī šādos dialogā bieži sastopamos reducējumos:

- *Jūs solāt to, ko nevarat dot. – Un jūs?* (Z.Skujiņš, GZK, 56.lpp.) Iespējamā dziļā struktūra: *Un ko darāt jūs? Vai jūs nedarāt tāpat?*

Ceļas tēvs. Bet Edgars? (D.Zigmonte, JV, 134.lpp.) Dziļā struktūra, visticamāk, ir: *Ko dara Edgars?*

- *Visi aizbrauca kartupeļos. – Un tu?* (I.Indrāne, ZDZ, 68.lpp.) Līdzās dziļajai struktūrai *Kāpēc tu nebrauci?* iespējams arī *Ko darīsi tu?*

Viņa sacīja, laime, ka viņš nav pieredzējis šos laikus, viņš bijis tik kundzisks, viņš nebūtu spējis katru puņķutapu uzrunāt par biedru vai, kas vēl ļaunāk, klausīties, kā šis puņķutapa viņu par tādu uzrunā. – Un tu? – Konstance jautāja. – Es? Es to laižu pāri galvai. (D.Zigmonte, R, 136.lpp.) Līdzās iespējamai dziļajai struktūrai *Vai tu to spēj?* varam atjaunot arī *Ko dari tu?*. Par to, ka šāds skaidrojums ticamāks, liecina arī atbilde: *Es to laižu pāri galvai.*

Vispārīgs eksistences vai notikuma nojēgums ietverts izteikumos ar visa gramatiskā centra redukciju:

Un [kas ir ..] tagad? Žoga vairs nav. (Z.Skujiņš, JL, 101.lpp.)

- *Ģimenē katrs runā, kā grib.* – **Bet** [kas notiek ..] **skolās?** Vai skolās vēsturisko elzasiešu valodu māca? (Z.Skujņš, JL, 38.lpp.)

„Ko jūs esat Astrīdei nodarījis?” Ciemalda jautāja. „Jūsu vārdu nedrīkst ne pieminēt.” „Nelāga lieta. [Tas notika ..] **Skolā.** Muļķīgs pārpratums.” (A.Eglītis, HN, 172.lpp.)

Situatīvi motivētā reducējumā tiek jautāts pēc vispārīgas pazīmes:

„Meistars mūs šodien sevišķi pagodina,” viņa sacīja, „šī ir Meisenes tasīte ar tā dēvēto Zaļās lauvas un lidojošā suņa ķīnisko rakstu. **Un** [kāda ir ..] **jūsējā?**” (A.Eglītis, HN, 313.lpp.)

- *Viņa ir gleznotāja.* – **Un** [kas esi ..] **tu?** (G.Repše, ŠB, 135.lpp.)

Jāpiebilst, ka šādi izteikumi ir uz robežas ar nosaucējvienībām:

„Lūk, citi ir labi, gudri, laimīgi. **Bet tu un tava māte?** Jūs nebijāt labi diezgan viņam, tam cilvēkam, kas aizgāja, kādēļ lai citi jūs cienītu un mīlētu?” (I.Indrāne, LL, 99.lpp.) Šajā izteikumā varētu saskatīt situatīvu redukciju ar dziļo struktūru *Kāds esi tu un tava māte?*, tomēr tas liekas apšaubāmi. Šis izteikums uzskatāms par nosaucējvienību, par to liecina arī tēmas atkārtojums nākamajā vienībā: **Jūs nebijāt labi diezgan ..**

Viņi aizbrauca lielā, apsildāmā mašīnā uz kaķu slimnīcu. Es? Pamazām nomierinājos. (B.Veisberga, ETMJ, 23.lpp.) Izteikumam varētu būt dziļā struktūra *Ko darīju es?*, bet tā var būt arī nosaucējvienība.

Bet tu? Tu gribi par daudz, visgribīte, stikla un zelta, un sudraba skujas! (I.Indrāne, Ū, 225.lpp.) Izceltā vienība, visticamāk, ir nosaucējvienība.

Situatīvi motivētu reducējumu semantiskā aptuvenība nav trūkums, bet priekšrocība, kas ļauj saturu bagātināt. Īpaši labi tas redzams teikumu aprāvumos:

- *Kur tava glāze?* – viņš prasīja. - **Es gan nezīnu, vai man ...** (G.Janovskis, S, 355.lpp.)

„**Ja tu domā Lokera bagātības noslēpt mazās lādītēs, tad...**” (A.Migla, V.Rūmnieks, KV, 14.lpp.)

Ziņa par Valbriķa kundzes ierašanos laikam bija sasniegusi arī glauno istabu, jo piepeši, tīri sasarcis, parādījās Papparde, stādījās priekšā un cēli tai noskūpstīja roku. – **Cienītā kundze, kāpēc jūs šeit ... Es, protams, nedomāju ...** Atvainojiet. **Varbūt jūs ...** (G.Janovskis, S, 235.lpp.)

Ne visi izteikumi, kas rakstos beidzas ar daudzpunkti, ir uzskatāmi par aprautiem teikumiem:

Snuķītis brīnījās: krāt etiķetes vai pastmarkas, jā, to ikviens varot, bet gadus, kā tad tos [var krāt]... (Ēteris P. VM, 46.lpp.)

Situatīvi motivētu reducējumu eksistence liecina, ka jēdzieniska saistība tekstā pastāv ne tikai starp blakus esošām vienībām. Turklāt saiknei starp reducēto struktūru un motivētājvienību (vai motivētājvienībām) nav jābūt gramatiskai, tā var būt tikai jēdzieniska. Tas norāda uz tāda teksta jēgas līmeņa eksistenci, ko varētu saukt par teksta makrostruktūru. Teksts ir nevis mikrostruktūru virkņu kopums, bet vienots veselums, respektīvi, makrostruktūra. Ja makrostruktūras nav, teksts nav jēgpilns.

7.1.2. Kontekstuālās un situatīvās redukcijas norobežošana

Kontekstuāli un situatīvi motivētu izteikumu robežas nav viegli novelkamas.

Pirmkārt, robežjoslu veido tādi izteikumi, kuros nerealizēto sintaktisko pozīciju "piepilda" viss viena vai vairāku iepriekšējo izteikumu saturs.

Šādu izteikumu esamība latviešu sintaksē pieminēta vairākkārt. J.Kārklīšs norāda, ka iespējamās reducētas struktūras, kurām ir predikatīvs sakars nevis ar atsevišķu komponentu motivētājstruktūrā, bet ar visu motivētājstruktūru kopumā: *Velti es mēģināju sev to iestāstīt. Tukša cerība!* Reducējumā ietverts kāds raksturojums, vispārinājums par motivētājstruktūrā ietverto saturu kopumā. Šis raksturojums vai vispārinājums bieži ir emocionāli un ekspresīvi piesātināts, tādēļ nereti ir ietverts izsaukuma konstrukcijā. [Kārklīšs 7, 28] Šādus izteikumus piemin arī K.Mīlenbahs un norāda, ka izteikumā *Posts!* izsaukums ir predikāts, bet subjekts – vērojums, apstākļi. Savukārt tādos izteikumos kā *Blēņas! Nieki!* teikuma priekšmets ir runātie vārdi, uz kuriem 'blēņas' vai "nieki" attiecas. [Mīlenbahs, 17]

Vairāku iepriekšējo izteikumu saturs teikuma priekšmeta pozīcijā parasti sastopams izteikumos ar realizētu nominālu izteicēju (visbiežāk lietvārdu):

*Divus blokus tālāk no jūsu mājas, izrādās, ir kalna nogāze. Es eju, pēkšņi zāle, koki, takas, rozes. Augstāk, aiz krūmiem, paslēpies sols. Saulē sasilusi atzveltne pret manu muguru. Lejā līcis, pilsētas zeltainā dūmakā. **Liela, zaļa, saulaina, smaržīga debesu dāvana.** (B.Veisberga, ETMJ, 23.lpp.)*

*Ja Zigrīda būtu mājās, viņi droši vien sēdētu pie galda, ēstu siltus pīrāgus, skatītos sveču liesmās un klausītos pa radio baznīcu zvanus. Domas turētos pie svētkiem – tumšāks vairs nekļūs, katra jauna stunda piemētīs dienai pa gaišam mirklim. **Spēku samēra mūžīgās šūpoles.** (Z.Skujiņš, JL, 6.lpp.)*

Vēsturnieks – tas ir cilvēks, kas vāc kopā visādus vecus faktus, notikumus, maļ, sijā, no jauna pārmaļ un tad tos sakārto tādā veidā, lai tie atbilstu kādai iepriekšpieņemtai koncepcijai. **It kā visnevainīgākā nodarbošanās.** (G.Berelis, MM, 255.lpp.)

Nominālā izteicējā var būt arī īpašības vārds:

*Es viņu diez ko nemīlēju, bet man tiešām likās, ka kaut kas starp mums paliks dzīvs. Gadi, gājieni, mārtiņprozes. Vācijas baznīcas. Galvenais, kas bija aiz tā: kāpēc mēs gājām, kāpēc bija puķes, rudenī, visādas ēnas uz veciem mūriem. **Beigts.*** (B.Veisberga, ETMJ, 4.lpp.)

L.Ceplītis norāda, ka adverbiāls izteicējs parasti izsaka predikatīvu pazīmi kādam faktam vai parādībai kopumā: *Ledus gabali sitās pret laivu, brīžiem tā iesprūda, ka grūti bija tikt uz priekšu. **Baigi! Bet interesanti!*** [Ceplītis, 153]

Jāuzsver arī, ka teikumos ar adverbiālu izteicēju par teikuma priekšmetu var būt vienīgi vispārīgas nozīmes vietniekvārds vai nenoteiksme: *Tas bija interesanti. Viss būs labi. Dzīvot nav viegli.* Tātad semantiski teikuma priekšmeta funkcijā vienmēr ir vesels notikums. Ja teikuma priekšmets ir vietniekvārds, bez konteksta šāds teikums tik un tā ir semantiski nepilnīgs. Tādēļ saprotams, ka viss iepriekšējā izteikuma vai izteikumu saturs var būt teikuma priekšmeta funkcijā reducējumos ar adverbiālu izteicēju:

*Tu gribi pati sevi, bet negribi nastu. **Normāli. Dabiski.*** (G.Repše, ŠB, 54.lpp.)

*Tagad viņam ir kaut kāds zils sporta vāģis, vienu dienu viņš man uz ielas pabrauca garām, lēni, lai es labi varu apskatīt, kā viņš brauc .. Lai man, varbūt, mazliet žēl, ka es nesēžu viņam līdzās? **Aplami.*** (B.Veisberga, ETMJ, 4.lpp.)

*Es lūdzu mātei, lai viņa nopērk trešo pulksteni, tāpat parasto, ar atsperi, bet viņa negrib par to ne dzirdēt. Viņa nevarot vis naudu tik viegli nopelnīt, lai par pulksteņiem izmētātu. **Cik aplami!*** (A.Eglītis, CM?, 387.lpp.)

*"Kaunēties tev vajadzēja! .. Ievilcis šo muļķa smaidu sejā, staigā garām, it kā nebūtu mani vēl ievērojis! **Riebīgi! Vienkārši riebīgi!**"* (A.Eglītis, CM, 161.lpp.)

Otrkārt, situatīvi motivētiem reducējumiem līdzinās daži reducējumi ar distantu motivāciju. Reducētais komponents (vai komponenti) ir gan kontekstā pieminēts, bet faktiski izsecināms no plašāka iepriekšējā teksta:

Es saprastu, ja "Grāmata par Sanmikelu" būtu romāns. Bet viņš taču to rakstījis kā autobiogrāfiju! Vai tur ir kaut mājiens par ģimenes dzīvi? Cēls vientulis,

kas dzīvi ziedo, rūpēdamies par citiem. [Grāmatas autors ir] Vienreizējs melis! (Z.Skujņš, JL, 155.lpp.)

Roberts paskaidro: - Es visu laiku redzēju, ka tas atribūts tur guļ. .. Es to būtu varējis nolikt priekšnamā uz galda. Bet simtprocentīgi pārlicināts nebiju – ka tas tiešām pieder mūsu mājai. Tādēļ es atradu par pareizāku to neaiztikt. Tā gan. [Roberts ir] Bikla dvēsele, gaida simtprocentīgu drošību. (B.Veisberga, ETMJ, 23.lpp.)

7.1.3. Situatīvo saistījumu norobežošana no konsituatīvi nesaistītiem izteikumiem

Kā iepriekš konstatēts, situatīvi motivētu reducējumu saprašanu nodrošina ne tikai runas situācija vai plašāks konteksts, bet arī realizēto vārdfornu gramatiskā forma un leksiskā semantika. Īpaši nozīmīgi ir verba valentie locekļi noteiktās gramatiskās formās. Kā norāda V.Plungjans, locījums pirmkārt un galvenokārt ir semantiskās lomas izteicējs, un vienīgi sekundāra funkcija ir gramatiskās atkarības marķējums. Tas īpaši labi redzams izteikumos, kuros predikāta nav un to var atjaunot vienīgi pēc locījumu gramēmām: *Kurš kuru; Ar uguni un zobenu; Katram savs.* [Plungjans, 167] Tomēr, kā norāda krievu valodas pētnieki, verbs un tā valentais loceklis var dažādā mērā prognozēt viens otru. Svarīgs ir valento locekļu tipiskums, obligātums. [RRR, 296]

Piemēram, izteikumā *Uz kurieni tu?* tukšajā pozīcijā ir virzības verbs. To nosaka: 1) apstākļi, kas pasīvā valencē piesaistīts virzības verbam (resp., sintagmātiskas saiknes), 2) paradigmātiskās jeb asociatīvās saiknes ar pilno formu, 3) asociatīvās saiknes ar lietojuma situāciju – šis izteikums raksturojams kā formula, ko lieto noteiktās situācijās. Ne jebkuru verbu jebkurā izteikumā var izlaist, valodā ir noteiktas tradicionālas formulas ar tipiskiem izlaidumiem. Piemēram, krievu valodā parasts reducēts izteikums *Он домоў*, turpretim latviešu valodā tāds izteikums kā *Viņš uz mājām* gan noteiktā kontekstā būtu iespējams, bet nav parasts.

Daudzi reducēti izteikumi ir tik tipiski, ka zināšanas par situāciju gandrīz nav nepieciešamas, gluži otrādi – tie paši ietver norādi uz situāciju, kurā šādus izteikumus mēdz lietot. Daļa situatīvo saistījumu ir vairāk tipizēti par kontekstuāliem saistījumiem. Konteksts dod konkrētākas norādes izteikuma saprašanai, turpretim situācija ir vispārīgāka, tāpēc šo nepilno struktūru izpratni nodrošina tieši tipiskums. "Lai gan teorētiski situāciju skaits ir bezgalīgs, tomēr tipisku situāciju daudzums ir

vairāk vai mazāk ierobežots. Katras valodas tradīcijas ietekmē veidojas situatīvi nosacītu teksta vienību tipi ar tiem raksturīgu struktūru.” [Kārklīņš 4, 71] Var piekrist arī G.Veihmanam, kas norāda, ka ļoti tipiskas elipses rezultātā var veidoties sastingušas formulas, kas ir semantiski pietiekamas (*frozen ellipses*). [Veihmans, 229]

Dž.Laionss atzīst, ka ir tādi sintaktiski modeļi, kuru komponenti ir noteiktas sintaktiskas funkcijas jeb sintaktiskas pozīcijas (kuras var piepildīt ar ļoti daudzām – lai gan ne gluži visām – leksiskām vienībām), un ir tādi, kuru piepildīšanai nepieciešamas konkrētas leksēmas vai vismaz noteikta semantiska lauka vārdi, piemēram, *What's the use of ...-ing?* ‘Kāda jēga ..?’; *Down with ...!* ‘Nost ar ..!’ . Viņš uzsver, ka pilnīgi brīvu, leksiski nesaistītu sintaktisku modeļu nemaz nav, atšķiras tikai “brīvības pakāpe”. [Laionss 1, 190]

Albumu nedrīkst ņemt. Ka nesaplēš zīdpatīra ielapas, ka neatrauj apaļi iegrieztos stūrīšus fotogrāfiju aizspraušanai, ka neapsmulē taukainiem pirkstiem. (V.Belševica, B, 5.lpp.) Līdzīgas reducētas konstrukcijas ar realizētu *ka* un finīto trešās personas formu lieto bieži, ja uztraucas par nevēlamām iespējamās darbības sekām:

Inda atrāvās atpakaļ. Ka neierauga viņu un nekājo šurpu. (I.Grebzde, ZM, 12.lpp.)

- *Bet ar kādām tiesībām?* – *tēvs beidzot izdvesa.* (D.Zigmonte, R, 140.lpp.)

Šādi reducēti izteikumi ir parasti situācijā, kad kāds izdarījis ko sliktu, ko tādu, ko viņam nav tiesību darīt.

L.Ceplītis raksta: ”Sīkāk jāpakavējas pie nojēguma spējas ietekmēt locījuma formu gramatiski nesaistītā bezkopas konstrukcijā. .. Šāda ”situatīva reakcija”, jādodomā, skaidrojama tā: nojēgums runātāja psihē eksistē kā vairāk vai mazāk apzināts vārds. Atbilstoši šā vārda reakcijai tad arī runātājs lieto pakārtotos vārdus. Dažos gadījumos varbūt var pieļaut arī iespēju, ka konstrukcija jau tiktāl valodā nostabilizējusies, ka tās lietošanai nojēgums situatīvajā distribūcijā vairs nav nepieciešams. [Pavītrojums mans – I.L.] Piemēram, dažiem pamudinājuma un vēlējuma teikumiem ir bezkopas konstrukcijas forma: *Ne vārda vairs! Vienu rotaļu! Labu veiksmi! Laukā! Iekšā! Ātri!* Šādi teikumi nosauc to, ko vēlas runātājs, vai arī raksturo darbību, kas jāveic klausītājam. Iespējams, ka, izsakot vēlējumu vai pamudinājumu tādā formā, runātājs dažkārt darbības nojēgumu vairs neapzinās. Vēlējuma vai pamudinājuma izteikšanai lieto īpašus teikuma modeļus ar nomenu ģenitīvā, akuzatīvā vai arī apstākļa vārdu.” [Ceplītis, 148]

Šīs vienības sava tipiskuma dēļ ir saprotamas bez konteksta un tādējādi veido pārejas joslu starp konsituatīvi saistītiem un konsituatīvi nesaistītiem izteikumiem. Daļa autoru tos patiešām arī uzskata par teikumu nepilnām realizācijām un iedala vienā grupā ar saitiņas nullformu un 1. vai 2. personas vietniekvārda nullformu. Tā S.Lagzdiņa par teikumiem atzīst vienības ar "strukturāli obligātu komponentu redukciju, ko kompensē nevis konkrētais konteksts vai konsituācija, bet paša teikuma sastāvs resp. tā eksplicīto komponentu forma un nozīme", piemēram, *Viņš tūlīt [dodas, metas, skrien] pa kāpnēm lejā, Mazie jau grib [iet] uz mājām.* [Lagzdiņa 3, 14] Līdzīgi uzskati J.Rozenbergam. Tādus izteikumus kā *Bet tagad dažus vārdus par zveju, Cilvēkam cienību, cilvēcei vienību!* J.Rozenbergs analizē pie nekonsituatīvās redukcijas. [Rozenbergs, 193–194] Arī „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā“ izteikumi *Ko tu! Nu, ko Alma? Ko nu es! Vai, ko tu!* uzskatīti par gramatiski nesaistītiem. [MLLVG, 501] Tāpat arī krievu valodniece N.Švedova tādus izteikumus kā *Zemi zemniekiem! Visas rūpes bērniem! Galvu augstāk! Pie manis! Ātrāk! Tēju!* uzskata par konsituatīvi nesaistītām teikumu realizācijām. Viņa konstatējusi šādas nerealizētā izteicēja nozīmes: 1) runāšanas nozīmi (*Es par lietu*), 2) kustības nozīmi (*Mēs pie tevis*), 3) došanas nozīmi (*Visas rūpes bērniem*). [GSRLJ, 559]

Valodas materiāls rāda, ka reducēto komponentu nozīmes šādos bez konteksta saprotamos situatīvos reducējumos patiešām ir tipiskas un samērā vispārīgas.

Bieži konstatējama kustības nozīme:

Tik nu tagad – uz veikaliem. (*A.Brigadere, MLLVG, 551.lpp.*)

”Bet nu mudīgi laukā! Mēs jau esam nobraukuši labu gabalu garām.”
(*A.Eglītis, HN, 36.lpp.*)

Tikpat bieži sastopama došanas vai ņemšanas nozīme:

Tik nu tagad – uz veikaliem. Tērpus, tērpus! (*A.Brigadere, MLLVG, 551.lpp.*)

Pūķītis izmisīgi nočukstēja un sāka lūkoties apkārt: – Ūdeni! (*M.Lipčanska, PGP, 9.lpp.*)

”Glāzi šurp!” sauca Salutaurš, sniegdams viņam degvīna glāzi. (*A.Eglītis, HN, 53.lpp.*)

Runāšanas nozīme piemīt reducētajam komponentam tiešās runas piebildēs:

- ***Sēdi mierīgi, - tā Augusts.*** (*A.Liepa, S, 34.lpp.*)

- ***Un iepriekš uzrakasta testamentu? – vēl diktāk māte.*** (*G.Repše, ŠB, 33.lpp.*)

- *Mums nav naudas ar transportiem apkārt vazāties, - tā nīgrāk tēvs.*
(G.Repše, ŠB, 34.lpp.)

Konkrēts runāšanas verbs izteikumos nereti nav minēts tieši tāpēc, ka nav nepieciešams to konkretizēt. Pietiek ar runāšanas nojēgumu kā tādu, svarīgs ir runas objekts:

Bet tagad dažus vārdus par zveju. (Ž.Grīva, MLLVG, 548.lpp.)

Tu atkal par to, bet nevajag, atliksim. Vēlāk. (A.Liepa, 13.lpp.)

Mūzika pēc lietišķās mākslas un gleznošanas bija viņa lielākā aizraušanās.

Bet par to vēlāk. (Z.Skujinš, JL, 127.lpp.)

Ļoti vispārīga ir reducētajam komponentam piemītošā darīšanas nozīme:

Bille gribēja zināt, ko tad Bānītis? (V.Belševica, BDZT, 22.lpp.)

- *Man tūlīt jāiet uz upi. – Ko tad tur nakts laikā?* (A.Brodele, MLLVG, 557.lpp.)

Vai tirgū iegriezies? – Ko man tur? (J.Grants, MLLVG, 557.lpp.)

Vienu dienu, kad nācu mājās, viņa tur gulēja, izziedusi baltu smēri ap acīm. Es saņēmu brunčus un kāpu pāri. Ko citu? (B.Veisberga, ETMJ, 13.lpp.)

Šādos izteikumos ir ne tikai tipiskas semantikas reducētie komponenti, bet arī tipiski realizētie komponenti. Piemēram, adverbiālas nozīmes komponenti parasti norāda uz reducētu komponentu ar kustības nozīmi. Visbiežāk šādi izteikumi izsaka pamudinājumu vai pavēli kaut kur doties vai ko darīt: *Ārā! Iekšā! Prom! Atpakaļ! Kaktā! Tātad pie lietas! Pie darba!*

Nu ko, Džek, vai arī gribi uz izstādi? Paskatīties nopietnu mākslu? Vietas ratos pietiks. Tikai [taisies, nāc, kusties ..] žigli, žigli, man kā saimniekam jāierodas laikus, pirmajam! (A.Eglītis, CM, 299.lpp.)

Realizēti veida apstākļi kopā ar determinantu norāda uz nozīmi 'klāties, veikties':

– **Kā tev, tēt?** (G.Repše, ŠB, 78.lpp.)

– **Kā tev pa mājām?**

Bieži realizēti komponenti ar objekta nozīmi. To leksiskā semantika norāda uz iespējamo reducēto komponentu, visbiežāk ar došanas, ņemšanas vai vajadzības semantiku (kāds kaut ko lūdz vai pavēl): *Vienu acumirkli... Uzmanību! Naudu vai dzīvību! Uguni! Klusumu! Gaismu! Ceļu! Vienu labu vārdu! Cepuri nost! Tik dūšu, dūšu!*

Komponents ar mēra nozīmi norāda uz iepriekš raksturota procesa turpinājumu:

*Drebēdama viņa iegāja mājā un neizgērbusies atļaidās gultā. Naidis pret naudu bija apstarojis viņas ķermeni sausu un karstu. **Vēl mazliet, un viņai pietrūktu spēka.** (I.Ābele, UN, 29.lpp.)*

Raksturīgi, ka uz reducētu runāšanas nojēgumu norāda tipisks runas verbu paplašinātājs ar prievārdu *par*:

*- Mēs esam runājušas par Augustu, bet... – **Par mirušajiem tikai labu, vai ne?*** (A.Liepa, S, 34.lpp.)

*- **Es par gaļas salātiem, šis par siļķi.*** (Pēteris Ēteris, VM, 34.lpp.)

*- **Jūs par karu?*** (D.Zigmonte, R, 264.lpp.)

Tātad šādus tipiskus reducētus izteikumus patiešām varētu uzskatīt par teikumu nepilnām realizācijām tāpēc, ka tie ir semantiski pietiekami un reducēto komponentu semantika izriet no paša izteikuma: *Viņš tūlīt pa kāpnēm lejā. Ārā! Pie darba! Kā tu tādā laikā bez lietussarga! Tu varbūt ar šņabi tā prātīgāk?*

Promocijas darba autore tos tomēr neuzskata par teikumu nepilnām realizācijām vairāku iemeslu dēļ.

Pirmkārt, šajos izteikumos reducētā komponenta semantika ir tik vispārīga, ka konkrēta leksēma nav nosakāma un nereti ietver pat dažādām leksiski semantiskām grupām raksturīgos semantiskos elementus jeb sēmas:

*Bibliotēkā vēl vienmēr strādāja tas pats bālais un izstīdzējušais jauneklis. - **Kādu grāmatu [dot, vajag .. ?] jums?** – viņš laipni prasīja.* (G.Janovskis, S, 488.lpp.)

*Diezin kas dzērumā nenotiek. **Ko tur nu** [runāt, var darīt .. ?]!* (A.Eglītis, HN, 69.lpp.)

***Ko tad Ciemalda** [teica, darīja .. ?] ?* (A.Eglītis, HN, 69.lpp.)

Vai tad mēs** [darām, runājam, gribam .. ?] **ko ļaunu?

*- **Ko mēs tik daudz** [runājam, uztraucamies .. ?] **par nagliņām.** Tā ir beigta un aizmirsta lieta.* (A.Eglītis, CM, 159.lpp.)

Ļoti nekonkrēta semantika ir reducētajam komponentam / komponentiem šādos piemēros:

*Ulmaņa vārdi ļāva nojaust, ka viņa loma šajā pasaules mēroga politiskajā izrādē no viesrežisoru puses bija smalki aplēsta, nomērīta un ierāmēta. **Nekādus asumus! Nekādus starptautiskās politikas aizskārumus! Tikai sveiciena vārdus, un viss!*** (Z.Skujiņš, JL, 210.lpp.)

- *Bet man viņi nepatīk visi kopā. Visa tauta. Saproti? – Par ko tad tā? Man pret igauņiem nav ne mazākā ļaunuma. (G.Janovskis, S, 18.lpp.)*

Otrkārt, daudzos gadījumos saprotamību nodrošina ne tik daudz pārējie teikuma locekļi, cik tradicionalitāte. Runātājam zināms šo runas formulu tradicionālais lietojums un implicītais saturs. Nereti šādos izteikumos notikušas semantiskas pārvirzes, piemēram, izteikumi ar *ko nu par ...* ietver vispārīgu runāšanas nojēgumu, bet tiem ir noteikts slēptais saturs, proti, 'nav vērts par to runāt':

Klausoties sarunu, es nodomāju – ak, ko nu par valsts ministru. Vēl nesen kāds kungs – atcerēsimies – pretendēja uz Valsts prezidenta posteni, ar grūtībām latviešu valodā izrunādams dažus vārdus. (Z.Skujņš, JL, 101.lpp.)

Nabadzīgie jūrmalnieki neprasīja maksas ne par lielo kambari, ne pienu, ne jaunajiem kartupeļiem. – Ko nu kungs, ko nu par samaksu... (M.Vētra, KV, 25.lpp.)

- *Pats gulēt neej, nevar zināt. – Ko nu par mani, gan jau. (A.Grigulis, MLLVG, 552.lpp.)*

Izteikums *Kāda runa!* ir konvencionāla runas formula, kas nozīmē apmēram 'te nav ko runāt, tas ir vienkārši izdarāms':

Sakārojies zemi parakņāt? Kāda runa! Raksti arodbiedrībai iesniegumu, un pēc pāris gadiem varēsi pirkt lāpstu. (A.Liepa, V, 9.lpp.)

Arī izteikumā *Ko niekus!* var atjaunot pilno struktūru *Ko runāt / tu runā niekus!*, bet tam patiesībā ir nozīme 'par to nav vērts runāt'. Līdzīgi izteikumam *Ko jūs!* atjunojama dziļā struktūra *Ko jūs sakāt / darāt!*, bet tas vairumā gadījumu nozīmē 'jums nav taisnība'.

Treškārt, daudzu reducējumu pareizai saprašānai nepieciešamas arī zināšanas par situāciju. Jau iepriekš aplūkoti izteikumi, kuros dziļā struktūra atjaunojama dažādi un to konkretizēt palīdz situācija: *Es jau tikai to labu vien, to labu vien [daru, domāju, runāju .. ?]! Ko tur nu [runāt, uztraukties, darīt .. ?]! Un sieva, ko viņa [darīja, teica .. ?]*

Akmens krāvumus mūros tāds spieķis prata uz naga platumu nomērīt – vectēvs pielika, piemiedza aci un noteica: - Šito makānu [vajag likt, mūrēt ..] tai robā, gludeno pieri uz ārpusi. (I.Indrāne, PS, 12.lpp.)

Rokas virs galvas saāķējis, viņš saspringti domāja. Pēkšņi lēca atkal augšā un rāva mugurā mēteli. – Kas par lietu? Uz kurieni [tu iesi, skriesi, steigies ..]? (Z.Skujņš, JL, 141.lpp.)

Minēto iemeslu dēļ šie izteikumi tomēr ir dinamiskās sintakses parādības un atrodas teikuma perifērijā. Var pilnībā pievienoties J.Valdmanim, ka ”.. kā teksta elementi būtu arī parādāmi visi t.s. nepilno, reducēto, aprauto, parcelēto konstrukciju tipi, kuras būtībā ir teikuma modeļu savdabīgas realizācijas, varētu teikt, neregulārās (pretstatā regulārajām) realizācijas..” (pasvītrojums mans – I.L.) [Valdmanis 1, 73]

Relatīvi neatkarīgā pozīcijā funkcionē arī tādi izteikumi, kuros reducēts viss virsteikums un realizēts tikai palīgteikums un kuriem nav tiešas motivācijas kontekstā: *Ja tikai man būtu daudz naudas [, es būtu laimīgs, būtu labi ..] !* Šādus neatkarīgus palīgteikumus piemin O.Jespersens un norāda, ka arī bez virsteikuma palīgteikums iegūst nozīmi, kas ir plašāka par tā burtisko jēgu, un šis izteikums gan klausītājiem, gan runātājam faktiski ir pabeigts. [Jespersens, 360–361] Tas ir kļuvis par noteiktu modeli nerealizējamas vēlmes izteikšanai: *Kaut man būtu daudz naudas!* [Par to skat. arī SAG, 963, 975] I.Arnolda norāda, ka tieši slēptā satura dēļ šādas konstrukcijas uzskatāmas par īpašiem ekspresīviem modeļiem, nevis par palīgteikumiem. [Arnolda, 171] Implicitās informācijas saprašānu bieži nodrošina šo specifisko formu parastums, tipiskums.[Kafkova, 245]

Šādā funkcijā visbiežāk lietoti nosacījuma palīgteikumi. Reducētā virsteikuma saturs parasti ir – ’kas tad būs’, ’ko tad darīt’ vai ’tad būtu citādi (labāk vai sliktāk)’.

- *Bet ja es izkāpju Torņakalnā? – mēģināja jokot Salutaurš. – Neizkāpsi vis! Ko tu Torņakalnā iesāksi ar frankiem, lirām un markām? (A.Eglītis, HN, 237.lpp.)*

Cilvēks nav pļavā ielaists lopiņš, kam esības aploci nosaka ap mietu apmestās ķēdes garums. Bet ja nu tomēr miets un ķēde, neredzami, nejūtami pastāv? (G.Berelis)

Nora, Nora, - mamma sacīja, - ja tu toreiz būtu bijusi uz pusi tik prātīga kā šodien! (D.Zigmonte, R, 150.lpp.) Šajā piemērā virsteikuma saturs daļēji izriet arī no iepriekšējā romāna teksta – ’tad jūs nebūtu šķīrušies’.

Dažkārt šādos izteikumos notikušas semantiskas pārvirzes:

- *Artur, kā tu domā, kā viss beigsies? – Jūs par karu? – Arturs pavaicāja pretī. Mamma palocīja galvu. – Jā, ja kāds to zinātu. (D.Zigmonte, R, 164.lpp.)* Izteikums tiek lietots ar nozīmi ’to neviens nezina’.

Vārdi, vārdi... Ja varētu pagriezt atpakaļ laiku... (A.Liepa, S, 9.lpp.) Izteikums nozīmē ’laiku nevar pagriezt atpakaļ’.

Reizēm nosacījuma palīgteikumi noformēti kā aprauti teikumi:

Ja nebūtu autoveikalā patrāpījies apaļais, smaidīgais pārdevējs un ieminējies par šo mājeli, palīdzējis tikt pāri manām pircēja šaubām... (L.Purs, SS, 24.lpp.)

Arī salīdzinājuma palīgteikumus var lietot kā atsevišķus izteikumus ar noteiktu valodā nostiprinātu nozīmi. Šie izteikumi veidojušies kā reducētas salikta teikuma struktūras, bet laika gaitā izteikuma nozīme mainījusies:

*"Tā bija līdaka, nevis zandarts, izkritusi, nabadzīte, no upes, ieblandījusies jomā. " – "Līdaka! ... **It kā es neprastu atšķirt zandartu no līdakas.**" (J.Grants, MLLVG, 493.lpp.)* Var atjaunot salikta teikuma dziļo struktūru ar virsteikumu *Tu runā tā, ..*, bet faktiski izteikums nozīmē 'Es protu atšķirt zandartu no līdakas'.

It kā Billei vajadzētu bērnu grāmatas! (V.Belševica, BDZT, 20.lpp.) Šis izteikums nozīmē 'Billei nevajag bērnu grāmatas'.

Izteikums *It kā tam būtu kāda nozīme!* konvencionalizējies tik ļoti, ka nozīmē 'Tam nav nekādas nozīmes'. Līdzīgi izteikums *It kā es to nezinātu!* nozīmē 'Es to zinu'.

No iepriekš teiktā izriet, ka daļa situatīvi motivētu reducējumu var robežoties ar izsacījumiem. Tie kļuvuši par sastingušām runas formulām: *Vienu mirklīti! Ļoti patīkami! Veiksmi! Laimīgu ceļu! Daudz laimes dzimšanas dienā!* Šo īpatnību uzsver vairāki teksta sintakses pētnieki. S.Lagzdiņa norāda, ka daļa reducētu izteikumu "noteiktā funkcijā formalizējušies, un tiem vairs nav konstatējams noteikts strukturālais paraugs teikuma formā (*Uzmanību! Iekāpt!* u.c.)". [Lagzdiņa 2, 24] "Eliptiski izteikumi, kas regulāri tiek lietoti standarta situācijās, viegli zaudē elipses raksturu." [Hlavsa, 126] Konvencionāla elipse bez atrunām par īstu elipsi nav uzlūkojama: *Visu labu! Sveiciens svētkos!* [Cimmermane, 136] Savukārt zviedru Akadēmiskajā gramatikā runāts par leksikalizētām eliptiskām konstrukcijām, kurās vēsturiski vērojama elipse, bet kuras mūsdienās kļuvušas par stabiliem vārdu savienojumiem, kas netiek uztverti kā eliptiski teikumi. [SAG, 975–976]

Tā kā izsacījumu veidošanās no reducējumiem ir process valodā, robežgadījumi ir neizbēgami (tie aplūkoti nodaļā 6.3.2.3.). Galvenie kritēriji situatīvo reducējumu norobežošanā no sastingušiem jeb leksikalizētiem izteikumiem (izsacījumiem) varētu būt šādi:

1) reducējumu izpratnei zināmā mērā nepieciešamas zināšanas par situāciju, turpretim izsacījumi paši liecina par situāciju, kurā to lietojums ir tipisks;

2) reducējuma pazīme ir iespēja atjaunot pilno struktūru un to lietot paralēli reducētajai struktūrai, turklāt pilnās un reducētās struktūras nozīmes neatšķiras.

7.2. Konsituatīvo saistījumu novietojums attieksmē pret motivētājiem

Konsituatīvo saistījumu novietojums attieksmē pret motivētājiem skatāms divos aspektos: motivētājiem kontakts vai distants novietojums, prepozitīvs vai postpozitīvs novietojums. Šis pretstatījums attiecas galvenokārt uz izteikumiem, kam ir konkrēta motivētājiem vienība vai motivētājiem vienības – tātad uz kontekstuāli motivētiem reducējumiem, kā arī uz nosaucējumiem. Šajā nodaļā nedaudz tiks raksturoti arī situatīvi reducējumi, kurus motivē plašāks konteksts.

7.2.1. Kontakta un distanta motivācija

Parasti kontekstuālu reducējumu motivācija ir kontakta, proti, trūkstošie struktūras shēmas komponenti atrodami blakus izsacījumā:

Prokurorienei ir sirma zēngalviņa un skudrbrilles – apaļiem, tumšiem rāmjiem. [Prokurorienei ir] Cietas, sīkas ūsiņas virs paplatās, taisnās mutes līnijas. (G.Repše, ŠB, 68.lpp.)

Ja motivētājiem vienība ir salikts teikums, vairumā gadījumu reducējumu motivē vistuvākā saliktā teikuma daļa neatkarīgi no tā, vai tas ir virsteikums vai palīgteikums:

Evelīnai gan tu ticētu, viņa, viņa zināja. Būdama Augusta sieva, [viņa] izdzēra to biķeri līdz dibenam, izbaudīja to dziru līdz mielēm. (A.Liepa, S, 34.lpp.)

Bet šādas tādas neērtības naktssargu klātbūtne mūķīzeru un revolveru brāļiem laikam tomēr sagādāja, vai gan citādi viņam maksātu algu. Ne jau nu kādu dižo [algu viņam maksāja], taču pietiekamu, lai viņš savukārt spētu samaksāt īri par darbnīcu. (Z.Skujiņš, JL, 5.lpp.)

„Jūs te visi domājat, ka es viņam pa galvu staigāju un visu nosaku. Varbūt [es visu nosaku] sīkumos.” (A.Eglītis, CM, 225.lpp.)

Tagad viss, ko es varu, ir pieņemt, ka viņam kaut kas tāds nenāk ne prātā. Iespējams [, ka viņam kaut kas tāds nenāk ne prātā]. Pēc viņa kājām spriežot, varbūt viņš nekur nerāpsies. (B.Veisberga, ETMJ, 13.lpp.) Visticamāk, izteikumā reducēts palīgteikums, kas ir reducējumam vistuvākā daļa. Jāšaubās, vai varētu būt reducēts viss iepriekšējās teksta vienības saturs: **Iespējams, ka viss, ko es varu, ir pieņemt, ka viņam kaut kas tāds nenāk ne prātā.*

Dažkārt reducējumu motivē virsteikums, kas nav reducējumam tuvākā salikta teikuma daļa. Tādā gadījumā saprotamību nodrošina motivētājiem vienības jēga:

Dižbītem jau pat sievas nav, kas govīs slauks, kad kalpoņu nebūs. [Dižbīte ir] Vecpūsis. (V.Belševica, BDZT, 15.lpp.)

Līdzīga aina vērojama nākamajā piemērā – deiktiskais tāds virsteikumā norāda uz sekojošu paskaidrojumu:

Pirmajos pēckara gados Grigulis izskatījās tāds, kādu traģēdijā “Jūlijs Cēzars” Šekspīrs zīmē Kasiju. [Grigulis bija] Izteikts astēniķis. [Grigulis bija] Smalku, bālu seju, tumšiem, kupliem matiem. (Z.Skuiņš, JL, 110.lpp.)

Tomēr ne vienmēr iespējams droši pateikt, kuri motivētārvienības komponenti ietilpst reducējuma dziļajā struktūrā:

Kad Bille nebija ganos, varēja pasēdēt blakus, paklausīties, ko mammucis ar mīlotanti runā, un šo to uzzināt. Protams, ja [mammucis / mīlotante / mammucis un mīlotante?] nesabrēca, lai [Bille] netrinas apkārt, nelūr uz pirkstiem, taisās, ka tiek. (V.Belševica, BDZT, 22.lpp.)

Visbiežāk šāda motivācijas neskaidrība vērojama tad, ja motivētārvienība ir salikts teikums:

Gribi labāku kreklu – maksā. Ja ne [negribi labāku kreklu / negribi maksāt / nemaksāsi?] – lūdzu, staigā caurā vai tādā, kas domāts simtpiecdesmitkilogramīgajām. (J.Liepiņš, SL, 38.lpp.)

Šī iemesla dēļ nereti grūti vilkt robežas starp vienkārša un salikta teikuma reducējumiem:

Es baidos, ja tas ies ilgi, es galīgi zaudēšu gaumes izjūtu. – [Tas ies / Vai tu domā, ka tas ies] Ilgi? – Konstance uztvēra. (D.Zigmonte, R, 136.lpp.)

- Paps saka, viņiem tur esot bads un neko nevarot dabūt, tāpēc viņi tik briesmīgi visu grābjot un pērkot, .. [Viņi / Paps saka, ka viņi?] Izgrābšot visu līdz pēdējam. (V.Belševica, BDZT, 30.lpp.)

Vai viņš nebija redzējis, kā Upenāju Juris strādāja? [Upenāju Juris / Viņš bija redzējis, kā Upenāju Juris?] Slaistās gar pļavmalu, vēro, sēduļo gar ežmalām, kamēr beidzot [Upenāju Juris] sarosās un taisa krāsu kasti vaļā. (A.Eglītis, HN, 316.lpp.)

Parasti šāda iespēja atjaunot izteikuma dziļo struktūru divos vai pat vairākos dažādos veidos netraucē uztvert teksta jēgu:

Vienbrīd Todhauzenam ienāca prātā Helēnu paglābt – paķert padusē, iecelt mašīnā un – prom, kur acis rāda. Kaut kur pie upes, pļavā – tā, lai var redzēt debesis un to, ka zeme ir apaļa. (N.Ikstena, DZS, 82.lpp.) Izteikumā varētu būt reducēts viss iepriekšējās vienības saturs, bet no teksta uztveres viedokļa svarīgi ir ‘Viņš gribēja nokļūt kaut kur pie upes..’.

Kad spogulis pie Eleonoras deguna palika tīrs un neaizmiglots, Helēna atskārta, cik bezpalīdzīgs un samulsis par savu neziņu ir ikviens, kas mēģina pārbaudīt nāvi. Naivi iedomājoties, ka dvēsele dosies rokā tāpat kaila kā neredzama elpas plūsma, kas atstāj pēdas, apmiglojot spoguli, ko tai viltīgi pagrūž priekšā? (N.Ikstena, DZS, 18.lpp.) Arī šajā izteikumā varētu saskatīt visas motivētājvienības satura redukciju, bet svarīgs ir saturs ‘Vai cilvēki naivi iedomājas, ka dvēsele dosies rokā tāpat kaila ..’.

Šāda iespējamās dziļās struktūras daudzveidība ir viens no iemesliem, kas neļauj parcelētas vienības norobežot no patstāvīgām reducētām vienībām, kā to ieteicis J.Kārklīšs. Tā tad parcelāti un reducējumi nav pretstatāmi kā divi līdzvērtīgi konsituatīvo saistījumu tipi (par to skat. 8.1.).

Izteikuma pilno struktūru var atjaunot dažādos veidos arī tad, ja apkaimē ir vairākas potenciālas motivētājvienības: *Viņa ir ļoti skaista. Es viņu redzēju. Tu vari viņam pateikt [, ka es viņu redzēju / ka viņa ir skaista?]* [Helidejs, Hasans, 220] Ja ir iespējami pārpratumi, proti, ja par motivētājvienībām var uzskatīt vairākus izteikumus, no redukcijas būtu jāvairās:

- *Nekur es nebraukšu. Studēšu filozofiju. – Nu, ļoti jauki [, ka tu nekur nebrauksi / ka tu studēsi filozofiju / ka tu nekur nebrauksi un studēsi filozofiju?].* (Z.Skujīšs, JCM, 39.lpp.)

Kontekstuāli reducējumi var būt arī distanti motivēti, proti, starp motivētājvienību un reducējumu ir vēl citas teksta vienības:

Vēsts pāršalca visus tuvu un tālu – Florence jau nedēļu nav braukusi uz skolu. .. Pat Agnese mazliet izbrīnījās, govs ķēdi rokās svārstīdama, pakavējās pie piena galdiņa ceļa malā. Florence, viņa domāja, lepnā Florence, pēc kuras varēja noregulēt pulksteni uz septiņiem [nav braukusi uz skolu]. (I.Ābele, UN, 7.lpp.)

Nagi. Viens nolūzis. Kafijas pārtraukumā dāma stāsta citām dāmām: tā un tā, katliņu mazgājot aizlūzis, nav vairs varēts glābt, bijis jānogriež. Tik žēl! Turpmāk jāvelk cimdi, katrā ziņā. [Dāma] Maigi atliek roku klēpī, cerīgi pasmaida: gan ataug. (B.Veisberga, ETMJ, 16.lpp.)

Parasti arī tās teksta vienības, kas atrodas starp reducējumu un motivētājvienību, ir jēdzieniski saistītas ar motivētājvienību, turpina to pašu tēmu:

Viņš [liktenis] nobaidās. Tūliņ pat kaut ko uzlabo. Bet tikai mazliet. [Liktenis ir] Sīkst. (B.Veisberga, ETMJ, 18.lpp.)

Strasbūras katedrāle patiesi ir brīnums, kas aizrauj elpu un liek domāt citās kategorijās. Mērogi pirmajā mirklī ienācēju pārvērš par skudriņu, taču apziņa, ka to radījis cilvēks, iešķiļ sirdī apjukusu pacilātību. .. [Strasbūras katedrāle ir] Idejas visvarenības apliecinošs piemineklis! (Z.Skujņš, JL, 39.lpp.)

Situatīviem reducējumiem nav konkrētas motivētājvienības, tomēr dažkārt par motivētājvienībām nosacīti var uzskatīt attālas konteksta vienības, jo tās nodrošina adekvātu situatīvo reducējumu izpratni:

"Vai gribat, es jūs tūlīt ievēdīšu pašā Rīgas gleznotāju cietoksnī? Nāciet līdz!" [16 teksta vienības] "Tā tieši no ceļa – ar visām mantām pie svešiem ļaudīm?" (A.Eglītis, HN, 35.–36.lpp.)

Vispār konsituatīvi saistīti izteikumi ar distantu motivāciju zināmā mērā līdzinās situatīviem reducējumiem – to satura izpratnē piedalās plašāks konteksts.

Reducējumu virknēs tālākās vienības ir distanti motivētas, tomēr kohēziju nodrošina tas, ka visās vienībās ir reducēts viens un tas pats:

Daudzi nenomainīti raujas jau nez kuru diennakti. [Viņiem ir] Bālas, nemazgātas sejas, bārdas rugājiem apzēlušī vaigi. [Viņi] Guļ klubkrēslos vai tāpat uz grīdas, pasvieduši pagalvī avīžu paku. (Z.Skujņš, JL, 150.-151.lpp.)

Manuprāt, arī sabiedrībā radītais Ojāra Vācieša tēls labu tiesu ir ikonizēts. Jo viņš daudziem bijis vajadzīgs. Vieniem [viņš bijis vajadzīgs] – lai izdzīvotu skābekļa nabagajā atmosfērā. Otriem [viņš bijis vajadzīgs] – kā vairogs naidīgu bultu lietū. Trešiem [viņš bijis vajadzīgs] – kā tarana bomis cietokšņa vārtu laušanai. Ceturtiem [viņš bijis vajadzīgs] – kā cēlējs balons, kura gondolā patīkami palidināties. Piektajiem [viņš bijis vajadzīgs] – kā brīvdomīgs, taču pamatos sociālisma ideju paudējs. (Z.Skujņš, JL, 138.lpp.)

Šādas reducējumu virknes bieži sastopamas dialogā:

- Otrus svētkos man būs viesības. .. – Tu gribi teikt – [būs] tava parastā ceturtdienas sanāksšana. – Var to saukt arī tā. Tikai [sanāksšana būs] mazliet svinīgāka. – Vismaz sākumā [sanāksšana būs mazliet svinīgāka]. (G.Janovskis, S, 318.lpp.)

7.2.2. Prepozitīva un postpozitīva motivācija

Sintagmātiskajām saiknēm tekstā parasti raksturīga vienpusēja virzība – izteikuma forma ir atkarīga no iepriekšējā izteikuma (vai vairākiem iepriekšējiem izteikumiem), bet nav atkarīga no nākamā. Tomēr ne vienmēr tas ir tā – motivācija

var būt arī postpozitīva. Piemēram, postpozitīva motivācija ir visai parasta saliktos pakārtotos teikumos ar nosacījuma palīgteikumu: *Ja es varēšu [atbraukt], tad atbraukšu; Ja gribi [nākt], tad nāc*, tāpat teikumos ar pieļāvuma palīgteikumu: *Kaut arī [Zirnis bija] neapmierināts un aizdomīgs, Zirnis tomēr piekrita un devās kopā pavadīt vakaru*. Postpozitīva motivācija iespējama teikumos ar prepozīcijām, kas veido antonīmiskus pārus [SAG, 953]: *Ieradīšos vai nu pirms [četriem], vai pēc četriem*. Tātad postpozitīva motivācija visbiežāk vērojama tad, ja reducējuma saturs ir kaut kādā mērā paredzams, vai arī tad, ja reducējums ir īss un uz atrisinājumu „nav ilgi jāgaida”:

Iekams vēl aicināja pie galda, vīrieši jau bija iegrimuši sarunās, tēvs piedalījās vismazāk, bet viņš uzmanīgi vēroja, un viņam ienāca prātā: vai tiešām? Vai tiešām Konstancei arī tiks savs laimes gabaliņš? (D.Zigmonte, R, 40.lpp.)

Postpozitīva motivācija var būt reducējumiem ar realizētu adverbiālu izteicēju. Teikuma priekšmeta funkcijā ir viss nākamās vienības saturs:

Dīvaini. *Tu man bieži teici: man patīk tevī skatīties, tevī ir daudz dzīvības, tavā sejā, tavās kustībās. (B.Veisberga, ETMJ, 21.-22.lpp.)*

Savādi. *Mēs tagad vairs laikam lāgā neprotam ne priecāties, ne uz ko cerēt. (G.Janovskis, S, 352.lpp.)*

Taisnīgi. *Katrai sava māte. (V.Belševica, BDZT, 21.lpp.)*

Izteicēja funkcijā var būt arī nomens ar vērtējošu nozīmi:

Trakums. *Glīts, izskatīgs vecpūsis neizkustas no mājas. Klausās kamermūziku. (B.Veisberga, ETMJ, 15.lpp.)*

Postpozitīva motivācija var būt reducējumiem ar realizētu nosacījuma palīgteikumu:

Ja es pēkšņi būtu peldējusi pa plēsienam! Tak nebūtu sācis mani pelt! (M.Svīre, NMP, 16.lpp.)

Un ja nu kāds atbrauc ar Bredfordas vilcienu un manis nav pretī? Ko tad? (G.Janovskis, S, 489.lpp.) Nākamais izteikums izsaka aptuveno reducētā virsteikuma saturu. Tomēr jāpiebilst, ka nosacījuma palīgteikuma lietojums atsevišķā teksta vienībā latviešu valodā ir parasts un izteikums saprotams arī bez virsteikuma. (Par to skat. 6.2.3.)

Mākslinieks nedrīkst nodot savus ideālus un pārlicēību. Bet – ja nu gadās, ka pasūtītāja prasības sakrīt ar manējām? Sedzas ar manu māksliniecisko izjūtu? Tādā gadījumā par pārdošanos vairs nevar būt ne runas. (A.Eglītis, CM, 215.lpp.)

Arī te reducētā virsteikuma aptuvenais saturs 'kas tad', 'kā tad uz to skatīties' saprotams bez turpmākā konteksta.

Arī citas postpozitīvi motivētas reducētas vienības ir konvencionālas. Turpmākais konteksts tikai precizē, konkretizē to saturu, kas vispārīgā veidā ietverts pašā reducētajā izteikumā:

Iedomāsimies viņa situāciju – ordeņots partijnieks pētīgi raugās acīs: nu un jūs, direktor? Ko jūs darījāt pie vāciešiem okupācijas laikā? (Z.Skujņš, JL, 54.lpp.)

Ko Gotene? Vai audzējas? Vai dzer netīro traukūdeni? (I.Indrāne, Ū, 142.lpp.)

Ar prātu – jā. Ar prātu viņš varēja aptvert un saprast, ka četrgadīgajam zēnam vārds "tētis" saistījās tikai ar Mārtiņu Kupenu, nevis ar šo sazin no kurienes piepeši uzradušos plikpauraino dzīvo gilteni .. (R.Ezera, Z, 203.lpp.) Implicitā informācija ir apmēram šāda: 'ar prātu to var saprast, bet jūtas tam pretojas'.

- Bet ar kādām tiesībām? – tēvs beidzot izdvesa. Tas bija jautājums, kuru diendienā sev uzdeva simti un tūkstoši, tie, kuriem jaunā vara atņēma iestrādātu zemi, fabrikas un veikalus, un tie, kurus nakts vidū apcietināja un izrāva no mājām, neko nepaskaidrodami. Tās bija viņu, stipro tiesības, bet cilvēki, kuri bija auguši, radināti pie likumības, to naivi negribēja saprast. (D.Zigmonte, R, 140.lpp.)

Tātd reducētās vienības ar postpozitīvu motivāciju ir daļēji saprotamas arī iepriekšējā konteksta ietvaros, turpmākais teksts sniedz papildu informāciju:

Domāju, manas darbinieces nevar žēloties, algas es viņām esmu maksājusi labas un kārtīgi, 'svētdienās, kad kādu no viņām uz ielas sastopu, grūti pateikt, kura no mums ir priekšniece, kura padotā. Bet tagad! Acīs vēl ne, toties aiz muguras! Cita pat to ekspluatatores vārdu izrunāt nemāk, bet vervelē līdzī. (D.Zigmonte)

"Glīši, glīši, Anniņ. Visu tu glīši esi iekārtojusi." (I.Grebzde, ZM, 15.lpp.)

Kaut gan nosaucējvienības nav balstītas uz teikuma struktūras un to saprašanai motivētāvienības nav vajadzīgas, tām tomēr ir jēdzieniskas saiknes ar citām teksta vienībām. Parasti nosauktā reālija tiek tuvāk raksturota nākamajā teksta vienībā, tātd te nosacīti varam runāt par postpozitīvu motivāciju:

Tas kaķis torīt. Es nezinu, kas viņam bija, viņš gulēja pagalmā. (B.Veisberga, ETMJ, 22.lpp.)

Un vēl par brīvo Latviju aurēt! Par to tagad liek cietumā. (V.Belševica, BDZT, 7.lpp.)

Tekstā sastopamas arī tādas nosaucējvienības, kam ir jēdzieniska saikne gan ar iepriekšējo, gan arī nākamo teksta vienību:

Nekur – ne tuvumā, ne tālumā – nebija nevienas dzīvas dvēseles, tikai koku saknes, kas grauzās cauri kāpai, un zemes strēle, kas ietiecās tālu jūrā. Zemes strēle jūrā ... Zemes strēle jūrā ... Tēvs sāka pa to iet, te izplētis rokas uz sāniem, balansēdams gluži kā drāts staigātājs cirkā, te vēcinādams rokas gluži kā putns spārnus. (N.Ikstena, DZS, 92.lpp.)

7.3. Konsituatīvo saistījumu un motivētājvienības strukturālās un semantiskās attieksmes

Reducējumiem tāpat kā konsituatīvi nesaistītiem izteikumiem piemīt predikativitāte, kas realizējas kā divu kategoriju – sintaktiskā laika un sintaktiskās modalitātes – vienība. Laika nozīme un modālā nozīme reducējumā var būt izteikta eksplicīti (ar verba formu), tad tās netiek pārņemtas no motivētājvienības un var būt atšķirīgas no motivētājvienības laika un modalitātes [Helidejs, Hasans, 188]:

Turklāt man nepatīk dzīvot barā. [Man] Nekad nav paticis [dzīvot barā]. (B.Veisberga, ETMJ, 15.lpp.)

Pēc „Saucēja balss“ sākotnēji labvēlīgās debijas Bels ir paziņojis presē, ka rakstīs filozofisku romānu sēriju. Nākamais [romāns] saukšoties „Dzirnavas“. (Z.Skujņš, JL, 164.lpp.)

Sievietei jābūt mazai un nīprai. Jo vairāk [bērns / meitēns] stiepijas garumā, jo gausāks paliek, un tas nav labi. (V.Belševica, BDZT, 12.lpp.)

Ja finītā forma ir reducēta, tad minētās kategorijas parasti tiek pārņemtas no motivētājvienības:

Viņš sakņupa pār šķīvi, iešņukstējās un sāka raudāt. Sākumā [viņš raudāja] klusi, tad arvien skaļāk, vaikstīdamies un šņaukādamies. (A.Eglītis)

- Tagad visiem visu ņems nost. – Man arī [visu ņems nost]? (V.Belševica, BDZT, 13.lpp.)

- Nu laid tak! [Laid] Tikai uz desmit minūtēm. Un dzēris es nekā liela neesmu. Nu [laid] uz piecām! (G.Janovskis, S, 132.lpp.)

Mēs to varētu kopīgi uzrakstīt. Kā senie latvieši teiktu, [mēs to varētu uzrakstīt] uz pusgrauda. (Z.Skujņš, JL, 51.lpp.)

Ja reducējuma gramatiskās kategorijas atšķiras no motivētājvienības kategorijām, tās ir jāparāda eksplicīti, citos gadījumos tas nav nepieciešams.

[Helidejs, Hasans, 195–196] Uz atšķirīgu laika nozīmi var norādīt ne tikai verba finītā forma, bet arī laika apstākļi. Nākamajā piemērā motivētājvienības sintaktiskais laiks ir pagātne, reducējumā – tagadne:

*Es par to gudroju, ilgi. **Vēl tagad** [es par to gudroju]. (B.Veisberga, ETMJ, 8.lpp.)*

Motivētājvienībā saliktā tagadne, reducējumā – vienkāršā pagātne:

*Ateries bezkaunīgos, negēlīgos, melīgos apvainojumus, kādus viņš nemitīgi raidījis pret mani. **Vēl šovakar** [viņš raidīja pret mani apvainojumus]! (A.Eglītis, CM, 374.lpp.)*

Ekscerpētajā materiālā ir diezgan daudz piemēru, kuros motivētājvienība ir ireālajā modalitātē, bet reducējuma modalitāte varētu būt kā reāla, tā ireāla. Tas ir tādos gadījumos, kad reducējuma modālā nozīme teksta uztverē nav svarīga:

Grūti iedomāties, kādi ievērojamāki vīri vēl te varētu dzīvot. .. Varbūt uzņēmuma grāmatvedis [te dzīvo / varētu dzīvot]? (G.Janovskis, S, 7.lpp.)

Pat apraujoties ļaužu vidū šķietamā mierā, skatiens turpināja meklēt, it kā viņš iepriekš zinātu, kam jānotiek. Jautājums vienīgi – kad un kādā veidā [tam jānotiek / tas notiks?] (Z.Skujiņš, JL, 153.lpp.)

Nākamajos piemēros motivētājvienībā ir palīgteikums ar verbu vēlējuma izteiksmē, tomēr reducējuma modalitāte ir reāla:

*Plecos viņš nedaudz iekņupis, it kā **nestu** neredzamu nastu. Varbūt [viņš nes] savu rakstu sējumus? (Z.Skujiņš, JL, 87.lpp.)*

*Bet šādas tādas neērtības naktssargu klātbūtne mūķīzeru un revolveru brāļiem laikam tomēr sagādāja, vai gan citādi viņam **maksātu** algu. Ne jau nu kādu dižo [algu viņam maksāja], taču pietiekamu, lai viņš savukārt spētu samaksāt īri par darbnīcu. (Z.Skujiņš, JL, 5.lpp.)*

Tas pats sakāms par atstāstījuma izteiksmi motivētājvienībā – arī tad, ja reducējumā eksplicītas verba formas nav, motivētājvienības modalitāte nesaglabājas, ja citas personas teiktā atstāstu nomaina autora pārdomas:

*Kur tas mazais **gribot iet**? Uz Gaismaskalnu? .. [Mazais grib iet uz Gaismaskalnu] Tādā tumsā, tādā aukstumā! (S.Kaldupe, P, 61.lpp.)*

*Un, ja viņi nekādu zemi neņemšot, tad jau viņiem **būšot jāiet** uz pilsētu dzīvot. [Viņiem būs jāiet] Uz pilsētu? (V.Belševica, BDZT, 14.lpp.)*

Iespējama arī pretēja parādība – motivētārvienībai ir reāla modāla nozīme, bet reducējuma realizētie komponenti liecina par ireālu reducētā verba modu (piemērā apstākļa vārds *vislabāk*):

*Naktī gudroju par bēgšanu. Par īstu bēgšanu pāri robežai uz svešu zemi. **Vislabāk** [es bēgtu] uz tādu [zemi], kur nekad nav ziemas. (A.Liepa, S, 32.lpp.)*

Reducējuma un motivētārvienības sastatījumā svarīgi pievērst uzmanību vēl vienai teikuma kategorijai – polaritātei. Polaritātes kategorija balstās uz apgalvojuma un nolieguma opozīcijas. [Metjūss, 285] M.Helidejs norāda, ka apgalvojums un noliegums reducējumā vienmēr ir izteikts eksplicīti. [Helidejs, Hasans, 179] Motivētārvienības un reducējuma polaritāte var atšķirties. Visai bieži vērojams, ka reducējumam atšķirībā no motivētārvienības ir negatīva polaritāte, uz ko norāda noliegtie vietniekvārdi vai partikulas:

*Ko tu strādāji, kad biji savās mājās? **Neko** sevišķu [nestrādāju]. (G.Janovskis, S, 16.lpp.)*

Partikulas kļūst par noliegtā reducētā izteicēja aizstājējām virsējā struktūrā:

*Varbūt te intelektam ir pamatā morāle, patiesība, indivīda brīvība? **Ne** [Intelektam pamatā nav] spēja vadīt, domu asums un asprātība kā Baltijas jūras otrā krastā? (Dz.Sodums, JT, 13.lpp.)*

Motivētārvienībai var būt negatīva polaritāte, reducējumam – pozitīva. Reizumis uz to norāda partikula *tikai*:

*Zaķītis aizskrien, pazūd viršos, un nekas vairs nepaliek. [Paliek] **Tikai** migla virs purva. (A.Bēls, MZ, 13.lpp.)*

*Mēs abi pieaugušie saskatījāmies un sapratām, ka asaru glēvulībā savu dvēseli atveldzēt mums vairs nebūs lemts. [Mums būs lemts] **Tikai** skarbumā stiprināties. (I.Indrāne, PS, 17.lpp.)*

Nākamajā piemērā uz pozitīvu reducējuma polaritāti norāda apstākļa vārds *vismazāk*:

*Atgriezies Rīgā, Andrejanovs saprata, ka arī vācietis šeit nespēja būt. **Vismazāk** [viņš spēja būt] Baltijas vācietis. (Z.Skujiņš, SZU, 54.lpp.)*

Citkārt polaritātes atšķirības var izsecināt no motivētārvienības un reducējuma jēdzieniskā satura kopumā:

Bet zābaks nav viņa. [Zābaks ir] Par mazu, es domāju. (I.Indrāne, PS, 18.lpp.)

Mums nekas cits neatliek. [Mums atliek] Rīga. (I.Indrāne, PS, 17.lpp.)

No motivācijas viedokļa nepieciešams konstatēt, kādā formā un sintaktiskā funkcijā reducētais komponents parādās motivētājvienībā. Ja motivētājvienībā reducētais vārds parādās tajā pašā formā un sintaktiskā funkcijā, šādu redukciju sauc par anaforisku:

Grigulis kara laikā – it kā īpaša tēma. [Grigulis bija] Piespiedu notikumu ieknoķēts, bez izvēles iespējām. (Z.Skujiņš, JL, 109.lpp.)

Kurš gan nezināja, ka bijušais Maskavas aizstāvis Arvīds Grigulis un bijušais legionārs Bruno Saulītis bija tuvi cilvēki? [Arvīds Grigulis un Bruno Saulītis] Dzīvoja vienā namā, spēlēja šahu, vasarās brauca makšķerēt, ziemās bļītkot, kopā lielos daudzumos iznīcināja konjaku. (Z.Skujiņš, JL, 111.lpp.)

Reducētais vārds motivētājvienībā var būt tādā pašā sintaktiskā funkcijā, bet citā formā:

Ciemalda taču dzīvo tepat tuvumā. [Ciemaldai] Vajadzētu jau būt klāt. (A.Eglītis, HN, 46.lpp.)

Reducētais vārds var būt citā sintaktiskā funkcijā. Ekscerpētajā materiālā visvairāk piemēru, kuros reducēts teikumpriekšmets ir vārdkopu atkarīgais komponents ar objekta nozīmi motivētājvienībā:

Mani pārņēma prieks un pacēla ka uz spārniem. [Man] Gribējās būt skaistai. (J.Jaunsudrabiņš, VZ, 39.lpp.)

- Negribu tava ruma. – Vai [mans rums] par prastu, vai? (G.Janovskis, S, 47.lpp.)

Vārds, kas reducējumā veic teikumpriekšmeta funkciju, motivētājvienībā ir determinants:

Skaidrs kā diena, kas nefīrajam, bet blēdībās slīpētajam bamam prātā. [Bams] Ievilinās neaptēsto laucinieku kādā gangsteru midzenī, sasies rokas un kājas, aizbāzīs ar lupatu muti, lai nevar pakliegt, tad nems un aptīrīs. (T.Zeltiņš, AA, 6.lpp.)

Ja reducētā un motivētājvienībā realizētā komponenta sintaktiskās funkcijas ir atšķirīgas, pārpratumi nerodas, jo parasti ir tikai viens „kandidāts“ uz reducētā teikumpriekšmeta lomu (to nosaka reducējuma jēdzieniskais saturs):

Palīdzēsi man aizdzīt govīs uz aploku pie meža. Lai [govīs] vēl palasās zāli grāvmalēs un izstaigājas. (I.Grebzde, ZM, 10.lpp.)

Tuvējā bērzu birzītē lasīju sēnes – krievu jeb apšu bekas – ar slaidiem baltpelēkiem kātiņiem un oranžām cepurītēm. Ziemai [apšu bekas] nodērēs. (E.Briedis, LS, 23.lpp.)

*Pēc tam es varētu mierīgi aiziet, piesist durvis, tā lai aizkrīt patentatslēga, un pēc dažām stundām apkopēja atrastu beigtu **cilvēku**. [Cilvēks] Miris no pārmērīgas alkohola lietošanas. (A.Eglītis, PD, ...lpp.)*

Reducētais teikuma priekšmets iepriekšējā tekstā var parādīties vairākkārt dažādās formās un funkcijās:

***Viņi** tev neatstās neko, **viņi** ir kā leviatāns, kas visu aprij, tas lielais jūras nezvērs, bet šitie mīt uz sauszemes, un nevienam no **viņiem** nav glābiņa... Jūsu darbnīcu [vini] vēl nav nonēmuši? [Vini] Nonems [jūsu darbnīcu], to es tev svēti saku. (D.Zigmonte, R, 140.lpp.)*

Diezgan bieži vērojams, ka reducētās vārdformas referents ir motivētājtekstā pieminēts vairākkārt, nereti nosaukts ar dažādiem vārdiem. Ar terminu *referents* tiek apzīmēta reālija, ko vārds nosauc konkrētā tekstā vai runas situācijā:

***Kultūras fonda** atjaunošanu Latvijā neizgudroja Ziedonis. Šis "pārbūves"**auglis** aizmetās Maskavā. .. Avīzes skaidroja – [Kultūras fonds ir] pirmā ārpuspolitikas organizācija kultūras veicināšanai. (Z.Skujiņš, JL, 86.lpp.)*

*Ja mani **vecāki** redzētu, ko viņi teiktu? Labi, ka **viņi** neredz. [Mani vecāki] Par kaut ko būtu skumji. (B.Veisberga, ETMJ, 11.lpp.)*

*Pirmās jaunās civilās **mašīnas**, kas parādījās Rīgas ielās, bija vācu BMW markas. Ar **tām** Vācija maksāja zaudētā kara reparācijas. Acīmredzot [mašīnas bija] pirmskara modelis, taču vāciski akurātajā izpildījumā likās pietiekami iespaidīgs. (Z.Skujiņš, JL, 47.lpp.)*

Var mainīties pat reducētā komponenta vārdšķiras piederība:

*- Vācu valoda diendienā, mēnesi no mēneša, gadu no gada. Vai tā nav nodevība? – Varbūt **nepieciešamība**. – Pareizi! [Tas **nepieciešams**] Lai dzīvotu cilvēka cienīgu dzīvi, lai citiem nebūtu par kāju pameslu. (A.Liepa, S, 18.lpp.)*

Varam secināt, ka svarīgi ir, lai reducētajam komponentam un motivētājvienībā realizētajam komponentam būtu viena reference – leksiskā nozīme un pat vārdšķiras piederība nav svarīga. *Reference* ir attieksmes, kas konkrētā tekstā veidojas starp valodas zīmi un apzīmējamo reāliju. [Saīds, 12] Par references aspekta nozīmīgumu liecina arī šāds piemērs: *Viņš negribēja **satikt** tos cilvēkus, ko man vajadzēja **satikt***. Infinitīvu palīgteikumā nevar reducēt (kaut arī tiek atkārtota virteikumā minēta leksēma), jo abām darbībām nav viens un tas pats darītājs, tātad nav viena reference.

Reducējums un motivētājvienība sastatāmi arī citā aspektā, proti, ir reducējumi, kas daļēji atkārto motivētājvienību. Šādu parādību daži autori sauc par daļēju elipsi. [Helidejs, Hasans, 211] Tas parasti ir saistīts ar izteikuma aktuālo dalījumu – reducējums atkārto un līdz ar to uzsver motivētājvienības rēmu vai tās daļu:

- *Pagājuši jau tik daudzi gadi. – Jā, tik daudzi gadi, - kā klusa atbalsis vārtu ailē apdzisa dīvainā ubaga vārds.* (Z.Skujņš, JL, 8.lpp.)

Mums paziņos trīsdesmit piecas minūtes pirms uzbrukuma, pa to laiku būs jāsaprotas. Jāsaprotas? (B.Veisberga, ETMJ, 19.lpp.)

Viss te bija neīsts! Viss! (I.Grebzde, I, 23.lpp.)

Arī nosaucējvienība var atkārtot kādu motivētājvienības komponentu:

Bet aiz šīs pelēcības, aiz šī monotonā, netīrā sastinguma bija pasaules plašumi! Jā, plašumi... (V.Lācis, MLLVG, 487.lpp.)

Bieži sastopams atkārtojums ar izvērsumu, kas precizē un papildina motivētājvienības rēmu:

Te jau varēja vai no ādas izsprāgt – desmit tūkstošus latu nosviež zemē un pie sviešanas pulcē vēl prātīgus cilvēkus klāt! Desmit tūkstošus par sešu mēnešu blēņošanas! (A.Eglītis, HN, 316.lpp.)

Nāc man līdz, un tu redzēsi, ka man ir taisnība, ka mans pirmsākums ir izaudzis no bailēm. No bailēm un mūžīgas bēgšanas, no pastāvīga nemiera. (A.Liepa, S, 9.lpp.)

Florence strādāja, mācījās un daudz domāja. Domāja līdz nelabumam. (I.Ābele, UN, 29.lpp.)

No teātra viedokļa tāda dekorācija būtu pat izteismīgāka. Nīcības palieku vidū akmens pjedestāls, uz kura kā morgā pirms iezārkošanas gulēja kāds liķis. Viņa paša liķis. (Z.Skujņš, SZU, 11.lpp.)

Pretim tiem ņipri kustēja Kārkla kungs. Taisni pretim. (I.Grebzde, I, 23.lpp.)

Izvērsums var būt visai plašs un apjomā pārsniegt motivētājvienību:

Tikai labu brīdi pēc viņa aiziešanas es sāku brīnīties. Jā, tieši brīnīties – arvien vairāk un vairāk, līdz šī brīnīšanās nu ir pārtapusi apsēsībā, murgainā neizpratnē. (G.Repše, ŠB, 25.lpp.)

Taču viņu tracināja sajūta, kas radās mazajā, sarkanajā gaļas nieciņā, ko sauc par sirdi. Sajūta, kas parasti sevi piesaka pēc pirmās cigaretēs – sajūta no

malas. Vienaldzības izjūta. Ka viss ir tik slikti, cik vien iespējams. Galējās, zemās robežas izjūta. (I.Ābele, UN, 31.lpp.)

Precizējuma nozīme var būt arī reducējumiem bez leksiskiem atkārtojumiem:

Izskatās jauki. [Izskatās] Mājīgi. (B.Veisberga, ETMJ, 15.lpp.)

Viņš vienīgais vainīgs, esmu viņa turpinājums, un tikai. [Esmu] Viņa atkārtojums, atjaunots izlaidums. (A.Liepa, S, 9.lpp.)

Reducējums var konkretizēt vispārīgas nozīmes vārda saturu:

*Viņš gaidīja no manis **varoņdarbus**. [Viņš gaidīja no manis] Uzupurēšanos, piespiešanos, pārvarēšanu, visādas labas lietas. (B.Veisberga, ETMJ, 4.lpp.)*

*Es biju vaļā, manī nāca, man piederēja lielas **lietas**. [Man piederēja] Pērkons, augi, vasara. (B.Veisberga, ETMJ, 11.lpp.)*

Motivētārvienībā var būt tā saucamais reducējuma (vai nosaucējvienības) korelāts – vietniekvārds vai vispārīgas nozīmes apstākļa vārds, kura saturu atklāj konsituatīvi saistītā vienība. Korelatīvās jeb pronominālās ekvivalences attieksmes visai bieži sastopamas vienkāršā teikumā:

***Tas** nudian neizskatītos pēc tevis: blakus veikalošanai ar ģimētnēm atklāt vēl skoliņu. (A.Eglītis, CM, 299.lpp.)*

*Tie jaunie, vai **tie** to mācēs? (D.Zigmonte, R, 147.lpp.)*

Konsituatīvi saistītās vienības korelāts var būt prepozitīvs:

***Tas** man bijis vienmēr, no paša sākuma. Liels, sārts, lipīgs, pūkains kastaņas pumpurs, un līdzās tam melns strazds. (B.Veisberga, ETMJ, 12.lpp.)*

*Acīmredzot tieši **to** cilvēki no manis vienmēr gaidījuši. Lai es nebūtu es. (G.Repše, S, 95.lpp.)*

*Vakar **viņi** tai bija sekojuši. Felicita un Zigfrīds. (G.Repše, SSM, 16.lpp.)*

Šādi korelatīvi bieži sastopami dialogā, ja jautātājs pats cenšas uzminēt atbildi:

*Bet **kas** ir šis slepenais ļaundaris? Salutaurš? Eižēns? Kurcums, kuram sirds dziļumos viņš nekad nebija uzticējies? (A.Eglītis, HN, 259.lpp.)*

***Kas** šai sejā bija? Izbrīns, nicinājums, nožēla? (B.Veisberga, ETMJ, 21.lpp.)*

*Un ja es nebūšu noderīgs, **kam** es būšu vajadzīgs? Kārtējai – šoreiz nekalpošanas – modei? (Z.Skujīns, JL, 74.lpp.)*

Prepozitīvs korelāts atvieglo satura uztveri, īpaši tad, ja satura izvērsums ir apjomīgs:

*Vai **tas** nav Ibsena (Strindberga) sižets? Desmit mokoši, baigi, bezgala gari baiļu, cerību un šaubu gadi! (Z.Skujīns, JL, 132.lpp.)*

Es par to gudroju. Ko jūt īriss, ko lietus lāse, kas viss viņā atspoguļojas tai brīdī; ka īriss ir piesūcies rāmas, aizplīvurotas vasaras dienas siltuma. (B.Veisberga, ETMJ, 7.lpp.)

Prepozitīvs korelāts var arī pastiprināt, aktualizēt jēdzieniskās saiknes starp izteikumiem, jo lasītājs gaida nenoteiktības konkretizējumu:

Tas ir mans sāpīgākais punkts, ja tu gribi zināt. Mīlestības trūkums. (B.Veisberga, ETMJ, 4.lpp.)

Visu laiku viņa domāja, ka tai kas seko, un nu viņi ir klāt. Tēli. (A.Brigadere, MLLVG, 494.lpp.)

Tas bija Leimaņa stilā, tieši tā laikam būtu rīkojies varonis viņa filmā. Spilgti un neaizmirstami. (Z.Skujņš, JL, 60.lpp.)

Korelāts var atrasties arī nākamajā teksta vienībā. Postpozitīvs korelāts parasti ir nosaucējvienībām – tas veic saistītājīdzekļa funkciju tekstā:

Un zināms, viņa glītā galva, viņa gaišais slaidums. Tas kaut kas ir. (B.Veisberga, ETMJ, 7.lpp.)

Tautiskiem rakstiem izšūti spilventiņi! Tie jauki izdaiļotu viņa pustumšo dzīvokli. (T.Zeltiņš, AA, 122.lpp.)

Paglaudīt galvu. Mēs zinām, kas tas ir. (I.Ziedonis, E, 138.lpp.)

Reducējumam un motivētājvienībai var būt strukturāls paralēlums (bet tā var arī nebūt):

Ko kalns jūt, kad to apspīd sarkana vakara saule? Ko ielas akmeņi [jūt], kad tos glauda plaukstošu-zaru ēnas martā? (B.Veisberga, ETMJ, 7.lpp.)

Varbūt tas bijis cilvēces uzlidojumu un pagrimumu viļņojums, civilizācijām iznīkstot globālās kataklizmās, briesmīgos karos, klimatiskās pārmaiņās. Varbūt [tā bijusi] vienmuļi drūma nīkuļošana pusdzīvnieka mijkrēslī. (Z.Skujņš, JL, 17.lpp.)

Strukturāls paralēlums nereti vērojams reducējumu virknēs. Tiek izvēlēta teksta makrotēma, kuru pēc tam vairs neatkārto:

Dažkārt jautā: ar ko sākt? Ar talkām? Ar naudas vākšanu? Ar plānu sastādīšanu? (Z.Skujņš, JL, 76.lpp.)

Šie laika berztie akmens bluķi – vai tiem nepiemīt tā pati savdabīgā pievilcība un cildenums, ko es pieminēju līdzībā par kamieli? Pazīstami un tajā pašā laikā sveši. Pievelk un biedē. Izraisa cieņu un apbrīnu. Iedvesmo. Atgādina par laika nepielūdzmo ritumu. Nerada muļķīgo ilūziju, ka nāve ir pārvarama. (G.Berelis, MM, 261.lpp.)

Divi akmens lauvas guļ uz kāpnēm pilsētas valdes nama priekšā un skatās viens otrā trulām sejām. Kāpēc tieši lauvas? Kāpēc tieši šie visslinkākie dzīvnieki? Nu jā, žirafes – teiksim – izskatītos neglīti. Bet kāpēc ne vilki? (G.Janovskis, 489.lpp.)

Par Teni nav ko brīnīties. Nepiedzīvojis, īsredzīgs iedomnieks, pasaules gāzējs. Stūrains, biezs un neērts kā jauns, vēl netrīts nazis. Iedomīgs un stūrgalvīgs jau pēc velna. (Z.Skujiņš, VLG, 178.lpp.)

Viņa izvēlējās skaistas, brūnas kurpes, tās derēja kā uzlietas. Samaksāja un vēl parādā palika. Naudas vairs nav, pat ne tik, lai nopirktu avīzi ar darba sludinājumiem. Izgāja ārā. Ieraudzīja Doni. (I.Ābele, UN, 28.lpp.)

Acīmredzot reducējumu struktūras līdzība virknēs atvieglo teksta uztveri.

Iespējamas arī reducējumu virknes bez strukturāla paralēlisma, tomēr tādu ekscerpētajā materiālā ir mazāk:

Varbūt cilvēka mūžs visnotaļ ir tāda kāpšana tornī. Gan saulei spīdot, gan lietum līstot, gan vēja brāzmās. Tornī ar slidenām platformām, bez reliņu drošības. Paceļoties augstāk un augstāk, ar vienīgo ieguvumu – plašāku apvāršni. Diemžēl līdz zināmai robežai. Mums atvēlētie torņi nav diez cik augsti, un mūsu redzes apvāršņi ir ierobežoti. (Z.Skujiņš, JL, 244.lpp.)

Ir pagājušas nepilnas trīs minūtes, kad kuģis, šūpojoties viļņos, tuvojas ostai. Paslīd garām. Vienai, otrai, trešai. Klaipēdai, Palangai, Liepājai. Kā pasakā, kā sapnī. (A.Liepa, S, 14.lpp.)

Motivācijas aspektā jāpiemin konsituatīvi saistītu izteikumu virknes, kurās runātājs turpina sarunas biedra teikto (par to skat. arī 8.1.):

- *Nevajag, par mirušajiem nemēdz ... – Nemēdz necienīgi izteikties, tu gribi sacīt? (A.Liepa, S, 33.lpp.)*

„Jūs protat pārliecināt,” domīgi sacīja Upenājs, „bet tomēr es centīšos pēc labiem apstākļiem, strādāšu tikai ar labām krāsām un...” „Turpināsit cilti ar cēlu sievieti?” (A.Eglītis, HN, 181.lpp.)

Parasti reducējuma motivētā vienība ir konsituatīvi nesaistīts izteikums. Dažkārt reducējumu motivē nosaucējvienība. Raksturīgi, ka šādos gadījumos nosaucējvienības nominatīvs ir reducēta teikumpriekšmeta funkcijā:

***Ek, šī jaunā maiņa!** [Šī jaunā maiņa ir] Sapuvusi un sajukusi jau pašos pamatos. (I.Grebzde, I, 23.lpp.)*

***Bērza malka.** [Bērza malka] Sprakst virtuves plīti niķodamās, rietainu gaismu uz klona dancinot. (G.Repše, ŠB, 193.lpp.)*

Kārlis! Atkal un atkal! [Kārlis] Gadiem nebija rādījies, bet, kā pērn dabūja galu, tā nāk vai katru nakti. (Z.Skujņš, SZU, 9.lpp.)

Tas ļauj vēlreiz secināt, ka reducējums tieši nebalstās uz motivētā vienības sintaktiskās struktūras – reducētos komponentus ļauj identificēt jēdzieniski faktori, nevis to sintaktiskā funkcija motivētā vienībā.

8. Konsituatīvo saistījumu raksturojums pēc patstāvīguma

Konsituatīvi saistītās vienības ir sīkāk iedalāmas relatīvi patstāvīgās reducētās struktūrās, kas ar motivētājiem nav apvienojamas vienā izteikumā, un atkarīgās vienībās jeb parcelātos. **Parcelācija** ir teikuma lineārās struktūras dalīšana, proti, teikuma strukturālā parauga sadalīšana vairākos izteikumos. Viena sintaktiska struktūra realizējas vairākās komunikatīvās vienībās. Tātad parcelāts ir apvienojams ar motivētājiem un kopā ar to veido vienu strukturālu veselumu. No teiktā izriet, ka visi parcelāti ir kontekstuāli motivēti.

8.1. Parcelācijas izpratne valodniecībā

Parcelācijas jēdziens ieguvis popularitāti slāvu un arī latviešu valodniecībā. Visas nepilnās sintaktiskās struktūras sākotnēji sauktas par parcelātiem un uztvertas kā iepriekšējās teksta vienības turpinājums – tātad tās veido vienu statistisku struktūru kopā ar t.s. bāzes vienību. [Skat., piem., Skovorodņikovs 1, 59; Vaņņikovs, 7–33] Parcelācija rāda valodas un runas vienību asimetriju jeb runas strukturālās un intonatīvi jēdzieniskās organizācijas neatkarību. [BES, 369] ”Teikuma statistiskās struktūras pārdalīšanai mūsdienu sintakses teorijā jau ir pieņemts savs apzīmējums – parcelācija. No bāzes struktūras atdalītie segmenti ir saukti par parcelātiem.” [Kārklīšs 7, 12]

Tagad es tevi apskatīšu. Pamatīgi. (G.Repše, ŠB, 191.lpp.)

Es viņu nemīlu. Tāpēc ka viņa skaļi runā. (J.Einfelds, MB, 7.lpp.)

Mums toreiz tas bija solis vēlamās attīstības virzienā. Un mēs gājām. Pie Brīvības pieminekļa. (Z.Skujīņš, JL, 85.lpp.)

Parcelācija ir pretējs process vairāku predikatīvu vienību apvienošanai vienā izteikumā. [Hlavsa, 123]

No teksta veidošanas viedokļa parcelācija ir teikuma paplašināšana *post scriptum*. Dziļās struktūras attieksmju tīklā ir mezgli, kurus var izvērst. V.Gaks uzsver – kaut arī ārēji parcelācija izskatās kā teikuma struktūras sadalīšana, patiesībā tā ir izteikuma elementu pievienošana domas attīstības rezultātā. [Gaks 2, 201] Bāzes struktūra līdz ar to ir vienkāršāka, vieglāk uztverama.

Tāpēc parcelācija tikai retos gadījumos sastopama dialogā. Kā norāda J.Kārklīšs, "dialogiskā tekstā sarunas partneri var pamīšus veidot vienu sintaktisku konstrukciju" [Kārklīšs 7, 20]:

.. *viņš šļupstēja, celdams glāzi pie mutes. – Kas būtu šī balle bez vecajiem puikām? – Un bez aizliegtā alkohola, - piebildu es. (V.Toma, A, 47.lpp.)*

Šādos gadījumos parcelāts bieži izsaka vēl kādu papildu saturu, piemēram, otrā replika var būt ironisks pirmās replikas satura noliegums:

- *Zināt pasaku, protams, ir ļoti svarīgi. – Kaut gan tas reti palīdz. (Z.Skujīņš, VLG, 98.lpp.)*

- *Muļķīgu derību dēļ jūs traucējat ... - Ģēniju darbā, - nobeidza Astrīde. (A.Eglītis, HN, 287.lpp.)*

No izteikuma aktuālā dalījuma viedokļa parcelāts vienmēr ir rēma. Ar teikuma statiskās struktūras dalīšanu iespējams iegūt vairākas rēmas vienā teikumā. N.Švedova norāda, ka parcelāti iegūst "patstāvīga teikuma informatīvo slodzi". [GSRLJ, 622] Līdzīgas aktualizācijas funkcijas vienkāršā teikumā veic savrupinājums. Tas uzskatāms par pirmo soli ceļā uz parcelāciju, savdabīgu "pusparcelāciju" [Vaņņikovs, 10]:

.. *un ielas malā guļ dzeltens tauriņš, beigts, bet pavisam svaigs vēl, izplestiem spārniem, kā tikko nolaidies. (B.Veisberga. ETMJ, 3.lpp.)*

Lai teikuma locekļus aktualizētu, tos var savrupināt fakultatīvi:

.. *taču tas tikai iesmejas – nicinoši un auksti. (R.Ezera, Z, 46.lpp.)*

.. *man jāatbild par tevi – morāli un juridiski. (R.Ezera, Z, 46.lpp.)*

.. *Negaidot viņa piesarkst – tik spēji un stipri.. (R.Ezera, Z, 64.lpp.)*

Savrupinājumus vairāki autori atzīst par puspredikatīviem teikuma komponentiem, "saīsinātiem palīgteikumiem" [Vaņņikovs, 10; Prijatkina 23–25]. Tas liecina, ka parcelācija nav principā pretstatāma redukcijai.

Tā kā visas nepilnās struktūras vienotu sintaktisku konstrukciju kopā ar motivētājevienību neveido, J.Kārklīšs līdzās parcelātiem proponē otru kontekstuāli saistītu izteikumu grupu, proti, reducējumus. [Kārklīšs 7, 23] Aktuāls kļūst jautājums par parcelācijas un redukcijas norobežošanu. Tekstā ir daudz vienību, kas saskaņā ar J.Kārklīša izpratni būtu uzskatāmas tiklab par parcelātiem, kā par reducējumiem:

*Tu rīkotos tāpat. **Jebkura, arī Elizabete** [rīkotos tāpat]. **Jebkura pērtiķmāte** [rīkotos tāpat]. (G.Repše, ŠB, 71.lpp.)*

*Pati neapzinādamās, Hilda par to atriebsies. [Hilda atriebsies] **Citādi**. (G.Repše, ŠB, 10.lpp.)*

*Upenājs bija satriekts. [Upenājs bija] **Tik satriekts un sadusmots, ka nevarēja un nevarēja rimties, līdz beidzot atskārta, ka šoreiz ir diezgan patīkami dusmoties un nerimties**. (A.Eglītis, HN, 287.lpp.)*

Redukcijas un parcelācijas robežgadījumi bieži saistīti ar vārdfomas sintaktisko funkciju dažādu interpretāciju. (Skat. 6.2.) Ja turpmāk minētos konsituatīvos saistījumus uzskata par parcelātiem, tad izceltās vārdfomas var būt tikai sekundāri predikatīvi komponenti, tomēr arī izteicēja funkcija nav noraidāma (un tad šīs teksta vienības nevar būt parcelāti):

*Un tagad Pāvils Rikša staigāja meitenei pakaļ, kluss un pacietīgs. Pat pārāk **pacietīgs**. (I.Grebzde, D, 7.lpp.)*

*Baronese drīz vien ir atpakaļ. **Saposusies vakariņām pasvītroti vienkāršā kleitā, protams, melnā krāsā**. (Z.Skujīņš, MKD, 32.lpp.)*

*Mazas, zemas priedītes likās [tā] nāca pretim no kalna virsotnes. **Kuplas un adatainas** kā eži. (I.Grebzde, ZM, 12.lpp.)*

*Anda bija jauna un jauna viņas mīlestība. **Kā rīts. Kā pirmās lapas**. (I.Grebzde, D, 3.lpp.)*

Nereti parcelētām vienībām piemīt implicīts saturs, kas palielina šo izteikumu patstāvību:

*Palasiet skolu mācību grāmatas ģeogrāfijā, fizikā, ķīmijā. **Jā, arī latviešu valodas mācībā**. Cik sapīnāta, saspīlēta izteiksme. (Z.Skujīņš) Izteikuma formālā izveide norāda uz parcelāciju. Izteikuma implicītais saturs ir 'Arī ar latviešu valodas mācību grāmatām kaut kas nav kārtībā'.*

J.Kārklīšs redukcijas un parcelācijas atšķirību raksturo šādi: "Reducētās konstrukcijas no parcelētajām atšķiras vispirms ar to, ka reducētās konstrukcijas un to motivētājstruktūras neveido vienu strukturālu veselumu. Parcelētās konstrukcijas ar

reducētajām saista strukturālā un semantiskā nepatstāvība. Atšķirībā no parcelētajām reducēto konstrukciju struktūru (un semantiku) tikai motivē tās konstrukcijas, no kurām reducētās ir strukturāli un semantiski atkarīgas.” [Kārkliņš 9, 185] Reducējumi tātad nav vērtējami kā motivētājstruktūras tiešs turpinājums.

J.Kārkliņš pieļauj parcelātu un bāzes struktūras distantu novietojumu, kad starp bāzes struktūru un ar to saistīto komunikātu ir vēl kāds vai pat vairāki komunikāti: *Vecais ir augstsirdīgs un netriumsfē par gūto uzvaru. Jau atkal saulīte atplaukst platajā sejā. Smaida.* [Kārkliņš 7, 19] Tas zināmā mērā ir pretrunā ar iepriekš doto parcelāta izpratni kā tiešu bāzes struktūras turpinājumu. Autors gan norāda, ka distanti novietoti komunikāti ir patstāvīgāki [Kārkliņš 7, 20], tātad varam secināt, ka tie līdzinās reducējumiem.

Pēc promocijas darba autores domām, attālinātā pozīcijā novietoti komunikāti nav parcelāti, bet reducējumi:

Viņš pagaida līdz nākamai pieturai un, kamēr autobuss stāv, iegriež kārbīnā divus robus. Divus! Ne vairāk, ne mazāk. Savāž nazi, pašapzinīgi saliek visu atpakaļ kabatā. (B.Veisberga, ETMJ, 17.lpp.)

Tagad viņam ir kaut kāds zils sporta vāģis, vienu dienu viņš man uz ielas pabrauca garām, lēni, lai es labi varu apskatīt, kā viņš brauc. Gaiši mati, brūna roka, saules acenes. Viņš mašīnā pie stūres jūtas varens. Man liekas, varenāks kā jebkur citur. Lai es redzu. Lai man, varbūt, mazliet žēl, ka es nesēžu viņam līdzās? (B.Veisberga, ETMJ, 4.lpp.)

Pretrunā ar parcelācijas izpratni ir arī J.Kārkliņa proponētie transformējama predikatīvā sakara parcelāti: *Krauja tomēr korī nepieteicās. [Kraujai ir] Varen spēcīga balss, tikai kautrējas.* (A.Grigulis, MLLVG, 482.lpp.) (Par tiem skat. 4.2.)

Tas liecina, ka sākotnēji parcelātu izpratnē teksta lineārais veidojums nav atzīts par būtisku. Kad līdzās parcelācijai tiek ieviests redukcijas jēdziens, tas vairs nav savienojams ar šādu parcelācijas izpratni. Reducējumi un parcelāti nevar būt divi patstāvīgi, savstarpēji pretstatāmi konsituatīvo saistījumu apakštipi. Redukcijas atšķirība no parcelācijas nav pierādāma principā, jo dziļā struktūra nav lineāra, tādēļ nevar pateikt, vai vairākiem izteikumiem tā ir viena kopīga vai tās ir vairākas patstāvīgas. Parcelācija identificējama vienīgi no teksta lineārā veidojuma viedokļa.

Tātad noteiktā vispārinājuma pakāpē nav būtiskas atšķirības starp parcelāciju un redukciju. Parcelāti kā atkarīgas vienības pretstatāmi patstāvīgiem reducējumiem no izteikuma radīšanas, nevis struktūras viedokļa. Tādējādi **parcelāciju varam**

uzskatīt par redukcijas paveidu. Parcelāta dziļajā struktūrā ir viss iepriekšējās vienības saturs:

Lavīna rodas no trokšņa. [Lavīna rodas no trokšņa,] No balss skaņas.
(G.Berelis, MM, 250.lpp.)

8.2. Parcelātu tipi

No iepriekš teiktā izriet, ka parcelācija rāda dažādas struktūras shēmas paplašināšanas iespējas. Tā var būt, pirmkārt, kvantitatīva, kad bāzes struktūrā attiecīgas kvalitātes teikuma loceklis jau ir (izvēršana ar vienlīdzīgiem teikuma locekļiem), otrkārt, kvalitatīva – tiek pievienoti jauni teikuma locekļi (visbiežāk ārpusshēmas komponenti). Parasti parcelē to, kas teikuma struktūrā ir brīvāks, relatīvi neatkarīgs. Var parcelēt gan vienkārša, gan salikta teikuma komponentus (respektīvi, salikta teikuma daļas).

8.2.1. Vienkārša teikuma komponentu parcelāti

Vienkārša teikuma komponentu parcelātu apjoms parasti ir neliels. Pēc autores domām, parcelātu ar bāzes struktūru var saistīt tikai viens sintaktisks sakars, citiem vārdiem, divu dažādas kvalitātes komponentu parcelācija ir apšaubāma: *Tā viņa dabū to darbu un taisa pogcaurumus. Stundām un dienām [viņa taisa] pogcaurumus.* Minētajā piemērā realizēts gan adverbialas, gan objekta nozīmes paplašinātājs, tādējādi šis reducējums ar motivētā vienību vienā vienkāršā teikumā nav apvienojams.

Ja parcelē kādu no vienlīdzīgiem teikuma locekļiem, parcelātam var vienlaikus būt arī pakārtojuma sakars ar kādu teikuma loekli bāzes vienībā: *Varbūt mājas ir tikai bērniņā. Un otrā cīlvēkā, dažreiz.* (B.Veisberga, ETMJ, 11.lpp.) Tomēr šādā gadījumā dominē sakārtojuma sakars, kas ir brīvāks par pakārtojumu. Tātad sintaktiskie sakari starp bāzes vienību un parcelātu nav tādi paši kā sintaktiskie sakari vienkāršā teikumā.

Vienkārša teikuma komponentu parcelācija iespējama gan vienkāršā, gan saliktā teikumā. ”.. var tikt parcelēti arī salikta teikuma predikatīvo vienību (virsteikuma, patstāvīga teikuma, palīgteikuma) komponenti – teikuma locekļi. Bet no struktūras viedokļa tā ir vienkārša teikuma parcelācija ar savām komunikatīvām īpatnībām salikta teikuma sistēmā.” [Rozenbergs, 190] Turpmāk šādi gadījumi nav nošķirti atsevišķi, jo svarīgi konstatēt parcelācijas iespējas vienas predikatīvas vienības ietvaros neatkarīgi no tā, vai tā ir vai nav salikta teikuma daļa.

Iespējams parcelēt kādu no vienkārša teikuma virslocekļiem – teikuma priekšmetu vai izteicēju –, paplašinātājus ar objekta vai adverbiju nozīmi (proti, papildinātājus un apstākļus), kā arī sekundāri predikatīvus komponentus. Pavisam reti sastopama determinantu parcelācija, bet apzīmētāju parcelācija prozas tekstā vispār nav iespējama, jo apzīmētājs atrodas tā vārda priekšā, kuram tas pakārtots.

8.2.1.1. Predikatīvo komponentu parcelācija

Ekscerpētajā materiālā konstatēti tikai tādi gadījumi, kad parcelēts kāds no vienlīdzīgiem gramatiskā centra locekļiem. Daži autori uzskata, ka vienkāršā teikumā iespējama arī t.s. stiprā parcelācija, kad bāzes vienībā ir viens struktūras shēmas komponents (visbiežāk teikuma priekšmets), bet parcelātā – otrs [skat., piem., Skovorodņikovs 1, 60]. Tomēr šādos gadījumos par parcelāciju nevaram runāt, jo pirmā teksta vienība arī ir konsituatīvi saistīta un to motivē vai nu iepriekšējais konteksts, vai runas situācija:

- *Kā roka? Sadzijusi? (D.Zigmonte, IJH, 43.lpp.)* Pirmā vienība ir situatīvs reducējums, otrā – kontekstuāls reducējums.

Nākamajos piemēros pirmā vienība ir nosaucējvienība, otrā – kontekstuāls reducējums:

Jorens, Jorens... [Jorens ir] Skarbs kā jūras vējš, stūrainis un nepieglaudivs kā šejienes daba. (D.Zigmonte, JV, 52.lpp.)

Un tā Lita, tas mazais! Un [Lita] nemaz nebaidās! (D.Zigmonte, JV, 90.lpp.)

Pirmā vienība var būt arī kontekstuāls (vai situatīvs) reducējums, kurā nominatīvs raksturo ko iepriekš pieminētu un veic izteicēja (ne teikuma priekšmeta!) funkciju:

- *Principā pareizs iedalījums. Ar oriģinalitāti gan neizceļas. (D.Zigmonte, RMR, 53.lpp.)*

- *Svešs vārds. Nezin kā tieši man patrāpījies. (D.Zigmonte, RMR, 38.lpp.)*

Nepārprotamus stiprās parcelācijas gadījumus ekscerpētajā materiālā nav izdevies atrast.

8.2.1.1.1. Izteicēja parcelācija

Parcelēti verbāli izteicēji visbiežāk nosauc laika ziņā secīgas darbības:

.. *viņa gari nosaka. Un tad iet uz istabu ar sviestu. (D.Zigmonte, BDZ, 112.lpp.)*

– Eleonora cieti nosaka un labu brīdi nebilst ne vārda. Tad nopūšas. (D.Zigmonte, BDZ, 136.lpp.)

Vilnis pietrūkstas sēdus. Uzrauj tīkliņa kreklu, meklē kurpes. (D.Zigmonte, IJH, 25.lpp.)

Arī mielastā sieviete ierodas. Sēž, mākslīgu tumšsprogu galvu nodūrusi, un ne ar vienu nesarunājas. Nedzer. (G.Repše, ŠB, 19.lpp.)

Parcelēti verbāli izteicēji var nosaukt arī vienlaicīgas darbības:

Ārzemēs uz tevi skatās kā uz politisku simbolu. Un tavus nošļukušos lūpu kaktiņus tulko kā mazas tautas traģēdiju, nevis kā Hildas personiskās krīzes pēdas. (G.Repše, ŠB, 11.lpp.)

Parcelēti nomināli izteicēji nosauc teikuma priekšmeta pazīmi, kas īpaši izceļama vai arī precīzē bāzes vienībā nosaukto pazīmi:

Eleonoras auskari tiešām bija skaisti. Un dārgi. (D.Zigmonte, BDZ, 30.lpp.)

Visi pēkšņi bija kļuvuši tādi kā ačgārni. Nepierasti. (V.Belševica, BDZT, 12.lpp.)

Nē, viņš ir labs. Aktīvs. (G.Repše, ŠB, 186.lpp.)

Bāzes struktūrā un parcelētā var būt atšķirīgi izteicēja morfoloģiskie tipi:

Bet mazliet glaimota viņa bija. Un vairāk nejautāja. (D.Zigmonte, BDZ, 141.lpp.)

Sakārtojuma sakars starp dažādu vārdšķiru vārdiem nav tik ciešs kā sakars starp morfoloģiski vienādi noformētiem izteicējiem, tāpēc šajā gadījumā parcelācija ir pat apšaubāma:

Asja ir šerpa. Bez sevis pašas nevienu priekšnieku neatzīst. Iet galvu pacēlusī. (D.Zigmonte, DRR, 17.lpp.)

Vīnas jūtoties pamestas. Meklējot žēlotājus. (D.Zigmonte, RMR, 25.lpp.)

Visai izplatīta ir vienkārša teikuma komponenta – izteicēja – parcelācija salikta teikuma daļā, jo tas ļauj bāzes struktūru padarīt īsāku un īpaši izcelt aktuālo (parcelēto) informāciju:

Nekad nebiju iedomājies, ka grāmatas var būt tik neganti cietas un stūrainas. Un svarīgas. (A.Eglītis, CM, 385.lpp.)

Tajā pašā laikā uz Rīgu no Maskavas un citām tuvām un tālām austrumu pilsētām plūda darboņi, kas iesniedza „radošos pieteikumus“ gan jaunam „Karam un mieram“, gan padomju Šekspīra kopotiem rakstiem. Un, protams, pasteidzās saņemt avansu. (Z.Skujņš)

Šādi parcelāti var robežoties ar salikta teikuma daļas – palīgteikuma – parcelāciju:

„Es jau redzu, ka esat runājuši. Un [ka esat kādu] aprunājuši.“ (A.Eglītis, CM, 215.lpp.)

Iespējams arī, ka parcelāts ir informatīvi bagātāks par bāzes vienību:

Līna aizsita priekšautu acīm priekšā. Ieraudājās, bet tā sausi, bez īstām asarām. (D.Zigmonte, LL, 133.lpp.)

Pēc piemēriem redzams, ka visbiežāk starp izteicēju bāzes struktūrā un parcelēto izteicēju ir vienojuma un precizējuma jēdzieniskās attieksmes. Retāk sastopamas pretstata un šķīruma attieksmes:

Amerikānietes un vācietes jau ir citas sievietes. Nevis vietējās dūjas. (G.Repše, ŠB, 55.lpp.)

Gara nabadzība ir stingri nospraustas, nemainīgas robežas. Vai arī robežu trūkums.

Jāpiebilst, ka ekscerpētajā materiālā konstatēts daudz reducētu izteikumu, kas formāli atgādina parcelātus, tomēr dažādu iemeslu dēļ nav uzskatāmi par motivētājvienības turpinājumu. Viens no iemesliem varētu būt vārdu kārtā motivētājvienībā. Ja izteicējs atrodas pirms teikuma priekšmeta, vienlīdzīgu izteicēju parcelācija ir apšaubāma:

Nupat bija sākušas ziedēt jurģīnes. [Jurģīnes ir] Skaistas, tikai nesmaržo. (D.Zigmonte, LL, 31.lpp.)

Turpat augšējā plauktā atradās manas skolas grāmatas. No pērnās vasaras. [Grāmatas ir] Nedzīvas. (J.Jaunsudrabiņš)

Turpmākajos piemēros parcelācijas nav tāpēc, ka izteicēju jēdzieniskais saturs nepieļauj sakārtojuma raksturīgās vienojuma, pretstata vai šķīruma attieksmes. Saturisko dažādību nereti pastiprina arī atšķirības izteicēju morfoloģiskajā izveidē – tie pieder pie dažādām vārdšķirām vai izsaka atšķirīgas laika nozīmes:

- E,- Zigis atmet ar roku. [Zigis ir] Drūms. (D.Zigmonte, DRR, 56.lpp.)

Strautmaniete pazībsnī brūnām, spožām acīm. [Strautmaniete ir] Skaista ar visu resnumu, ar visu prāvo gadu skaitu. (D.Zigmonte, JV, 66.–67.lpp.)

Māte taču vienmēr nav bijusi tāda kā tagad. [Māte] Bija jauna, skaista, stipra. (D.Zigmonte, IJH, 80.lpp.)

Beidzot viņš aizgāja pa nelīdzeno ietvi, pamazs, kalsns, bet liela cienīguma pilns. [Viņš ir] Kungs. Saimnieks. (D.Zigmonte, BKAS, 7.–8.lpp.)

Par parcelātiem nebūtu uzskatāmi arī tādi konsituatīvie saistījumi, kas atkārtoti motivētājvienības izteicēju:

Tagad viņš brien pa sērsnaino sniegu. [Viņš] Brien un domā. (D.Zigmonte, DRR, 44.lpp.)

Vienas un tās pašas leksēmas atkārtojums vienkāršā teikumā latviešu valodā iegūst pastiprinājuma nozīmi (*Viņš iet un iet; Eglīte bija maza maza*), bet tekstā šādam atkārtojumam ir pavisam citas funkcijas – papildināt motivētājvienībā izteikto informāciju ar jauniem izteicējam pakārtotiem komponentiem:

Anna viņu arī žēloja. [Anna] Visus žēloja. (D.Zigmonte, LL, 31.lpp.)

.. Marija pajautā un ar tādu šaubīgu, gurdu roku noliek piena krūzīti uz galda. [Marija] Noliek [krūzīti] pārāk tuvu malai. (I.Indrāne, LL, 89.lpp.)

Upenājs bija satriekts. [Upenājs bija] Tik satriekts un sadusmots, ka nevarēja un nevarēja rimties, līdz beidzot atskārta, ka šoreiz ir diezgan patīkami dusmoties un nerimties. (A.Eglītis, HN, 287.lpp.)

8.2.1.1.2. Teikuma priekšmeta parcelācija

Teikuma priekšmeta parcelācija iespējama tad, ja bāzes struktūrā ir t.s. apgrieztā vārdu kārtā – izteicējs atrodas pirms teikuma priekšmeta. Visbiežāk parcelētajam teikuma priekšmetam ir vienojuma (vai precizējuma) attieksmes ar teikumpriekšmetu bāzes vienībā:

Tajās esi tikai tu pats. Un brīvība. (G.Repše, ŠB, 118.lpp.)

Man pieder šodiena. Un rūtdiena. (G.Repše, ŠB, 119.lpp.)

- Tur nav ko runāt, skolotāj. Un padomus dot. (D.Zigmonte, LJH, 81.lpp.)

Man patika viņa galva. Viņa biezie, pajukušie mati. (B.Veisberga, ETMJ, 8.lpp.)

Retāk sastopamas šķīruma attieksmes:

Vai vēl vienmēr tur vainojama vilnas zeķu nograuztā jaunība? Vai kazas piens govīs piena vietā? (D.Zigmonte, BDZ, 59.lpp.)

Ja bāzes vienībā teikumpriekšmets atrodas izteicēja priekšā, teikumpriekšmeta parcelācija ir apšaubāma:

Un elsas tā vien purina visu augumu. Skaļas, negantas elsas [purina visu augumu]. (I.Indrāne, ZDZ, 34.lpp.)

Istabai durvis palika valā. Visas durvis [palika valā]. (I.Indrāne, ZDZ, 38.lpp.)

Līdzīgi kā iepriekšējā nodaļā aplūkotajos piemēros ar izteicējiem, konsituatīvi saistījumi ar atkārtotu motivētājvienības teikumpriekšmetu par parcelātiem nav uzskatāmi:

Un, jo tuvāk nāca, jo gaišāk viņam likās, ka taisni uz to [večuku] viņam tās dusmas. [Viņam ir] Dusmas par tāda vazaņķa nekaunību. (A.Upīts, MLLVG, 490.lpp.)

Bet acīs deg mazas uguntinas. [Acīs deg] Mazas, spītīgas uguntinas. (D.Zigmonte, BKAS, 86.lpp.)

8.2.1.2. Sekundāri predikatīva komponenta parcelācija

Sekundāri predikatīvu komponentu parcelācija sastopama bieži. Tam ir vairāki iemesli. Pirmkārt, šie paplašinātāji neizriet no izteicēja valences, tātad ir brīvi iesaistāmi teikuma sastāvā. Otrkārt, sekundāri predikatīvi komponenti (vai to veidotās vārdkopas) bieži atrodas aiz predikatīvā kodola – teikuma beigās. Treškārt, nošķīrums atsevišķā komunikātā iespējams tādēļ, ka sekundāri predikatīviem komponentiem ir zināma līdzība ar atsevišķu predikatīvu vienību.

Var parcelēt visus sekundāri predikatīvus komponentus neatkarīgi no to formālās izveides. Parcelēti īpašības vārdi tradicionāli uzskatīti par atributīvo attieksmju parcelātiem, tomēr tie atrodas aiz apzīmējamā vārda, un postpozitīvs, respektīvi, savrupināts apzīmētājs veic sekundāri predikatīva komponenta funkciju:

*Tas ir Blaumanis. **Vecais** un mūžam **jaunais**. (Z.Skujņš, JL, 119.lpp.)*

*Graujošu rusifikācijas vilni atnesa padomju vara. Jo **bīstamāku** savienojumā ar nepieredzētu krievu kolonistu ieplūdumu. (Z.Skujņš, JL, 102.lpp.)*

*Kāpēc tad tu pērc tik dārgas krāsas? Tikai **vislabākās** – ārzemju? (A.Eglītis, HN, 111.lpp.)*

Bieži sastopami parcelēti lietvārdi sekundāri predikatīva komponenta funkcijā (tradicionāli savrupināti pielikumi):

*Viņš uzraksta „Poligonu“. Iecerē nepārlicinošu un risinājumā, manuprāt, seklu **gabalu** par padomju armijas pozitīvo ietekmi uz atsevišķiem indivīdiem un sabiedrību kopumā. (Z.Skujņš, JL, 164.lpp.)*

*Rūgti smaržoja rozmarīns. Mūžzaļais, zarainais **krūmiņš**. (N.Ikstena, DZS, 65.lpp.)*

*Jau atkal šis pilnmēness. Psihopātu, rakstnieku un nelaimīgu sieviešu bezspēcīgais **arguments**. (G.Repše, ŠB, 5.lpp.)*

Maltā gaļa kondensējas atpakaļ viengabalainā bibliotekārē. Cilvēkā ar lielo burtu. (G.Repše, ŠB, 73.lpp.)

Sekundāri predikatīva komponenta funkciju veic verba infīnītās formas, īpaši divdabji. Parcelēti daļēji lokāmie un nelokāmie divdabji visbiežāk ir divdabja teiciena centrālie komponenti:

Grigulis bija talantīgs cilvēks ar spēcīgu intelektu, bet Dieva doto viņš līdzīgi tautas pasaku negausim pārmija pret velna zeltu. Nešaubīdamies ne par savu rīcību, ne nākotni. (Z.Skujņš, JL, 113.lpp.)

Pakurlais vecis tādās reizēs palaikam mēdza pārprasīt, līdz meitai apnika skaidroties un viņa saīgusi atmeta ar roku. Tai pašā brīdī pagriezdama tuklu un šķelmīgu smaidu pret Jēru, kas pārēdies grūši pūta. (T.Zeltiņš, 15.lpp.)

Tika rauts un ķerts, stiepts un grauts. Nesazinoties ar autoriem, nerunājot par autortiesībām. (Z.Skujņš, JL, 99.lpp.)

Retāk sastopams lokāmo divdabju – sekundāri predikatīvu komponentu – parcelējums:

Rīta jundā viņš būs sakravājies un aizbraucis. Neatvadījies. (G.Repše, SSM, 18.lpp.)

Viņa lēni padevās šim palīdzīgajam spēkam. Tik lēni, ka atcerējās sevi guļam rudzu laukā. Saulē nogurušu. (N.Ikstena, DZS, 81.lpp.)

Pret puķēm, jā, pret puķēm es izjūtu žēlumu. Vīstošām, neapkoptām, šauros podiņos iedēstītām, gar žogmalēm sīgojošām, sausumā, smiltīs vārgstošām. (G.Repše, ŠB, 31.lpp.)

Infīnītīvs parcelēta sekundāri predikatīva komponenta funkcijā:

Viņam bija deviņpadsmit gadu, karā viņš bija aizgājis ar septiņpadsmit. Atturēt krievus no Latvijas. (B.Veisberga, ETMJ, 7.lpp.)

Visai parasta ir salīdzinātājdaļas parcelācija:

Skumjas pieņēmas spēkā. Kā lietus. (N.Ikstena, DZS, 38.lpp.)

Krūtis ir gludas, pavisam gludas. Kā plienakmeņi pie vectēva kapa. (G.Repše, ŠB, 193.lpp.)

Bet arī tā ir laikmeta zīme. Tāpat kā Ministru kabineta ēkas caurais jumts un restaurētais hercoga krēsls ministru prezidenta kabinetā. Tāpat kā blēžiem atdotie valsts garantētie kredīti un nabaga skolotājs, kas nevar nopirkt dzejas grāmatu. (Z.Skujņš, 146.lpp.)

Iespējams parcelēt instrumentāli sekundāri predikatīva komponenta funkcijā:

Arī Albertam Belam atvilktnē glabājas darbs. Ar nosaukumu „Bezmiegs“.
(Z.Skujinš, JL, 160.lpp.)

Gaitenī, virs Smīta durvīm, ir liels cirvis. Sarkanu kātu. (B.Veisberga, ETMJ, 13.lpp.)

Helēna bija mierīga upe. Ar gludu spoguļvirsmu. (N.Ikstena, DZS, 119.lpp.)

Līdzīgi instrumentālim funkcionē lokatīvs:

Rakstnieks familiāri rosās viņas virtuvē. Pelēkstrīpainā kreklā un bikšuros.
(G.Repše, ŠB, 49.lpp.)

Jau ilgāku laiku viņas acu priekšā mirgo spilgta ainava. Zaļos, sulīgos toņos.
(J.Niedre, MLLVG, 555.lpp.)

Bieži sastopams dažādu vārdformu kombinējums vienā parcelātā, kas parcelātu padara informatīvi bagātu:

Māte bija vienīgā, kas mani īsti mīlēja un piedeva manus muļķīgos grēkus. Bez rāšanās un pārmetumiem, tikai klusām nogrozot galvu un izmetot .. (A.Liepa, S, 32.lpp.)

Ir atbraukusi Hanna. Četrdesmitgadīga tumšmataina valdniece sarkanā zīdā un šifonā, ar maigu dubultzodu un estrādes zvaigznes balsi. (G.Repše, ŠB, 180.lpp.)

Tādu pašu funkciju tekstā veic pirmās un otrās pakāpes sekundāri predikatīvu komponentu parcelācija:

Tad no ezera atskanēja balss. Klusa kā niedru valoda vakarvējā, dziļa kā nogrimis zvans. (S.Viese, D, 25.lpp.) Otrās pakāpes sekundāri predikatīvs komponents (piemērā *kā valoda, kā zvans*) ir sintaktiski atkarīgs nevis no bāzes vienības, bet no pirmās pakāpes sekundāri predikatīvā komponenta (*klusā, dziļa*).

Otrās pakāpes sekundāri predikatīva komponenta funkcijā parcelātos visbiežāk ir salīdzinātājdaļa:

Šis jaunais augošais mēness bija līdzīgs vienai vecmāmiņas pudelei. Šaurai, spožai, dzeltenai un līkai kā turku zobens. (A.Čaks, MLLVG, 539.lpp.)

Viņš apsēžas uz grīdas. Sakrustotām kājām, kā turks. (B.Veisberga, ETMJ, 5.lpp.)

Pirmās pakāpes sekundāri predikatīvs komponents ir nenoteiksme, bet otrās pakāpes – nelokāmais divdabis:

Mēs uzskatījām, ka līdz galam atgrožota radio un televīzijas patvaļa Latvijas sabiedrībai labu nenesīs. Prasījām normas tādās sfērās kā valoda, morāle, reliģija

u.c. Normu spītīgus pārkāpējus **sodot**, padomei **dot** plašākas tiesības. (Z.Skujinš, JL, 181.lpp.)

Tekstā sastopamas ar dažādām vārdformām izteiktu parcelētu sekundāri predikatīvu komponentu virknes:

*Un, raugi, pie laikrakstu kioska stāvēja Gunars. Pelēkā mākslīgās ādas **puskažociņā**. Ar kailu **galvu**. Izskatā nedaudz **pēc** ģenerāļa **Eizenhauera**, vien ar masīvāku ķermeņa **būvi**. (Z.Skujinš, JL, 93.lpp.)*

*Justs Felicitu redzējis nošļūcam uz sāna pa trepju margām uz Zigfrīda istabu. Pelēkbaltā, izaicinošā **ģērbā**. **Kā spoku**. (G.Repše, SSM, 18.lpp.)*

Parcelētajiem sekundāri predikatīvajiem komponentiem var būt vienlīdzīgi teikumlocekļi bāzes struktūrā:

*Tās bija skaistas kāzas latviešu garā **ar** baltā kleitā ziedošu **līgavu** un svaigi apcirptu **līgavaini** jaunā, neienēsātā uzvalkā. Ar klātiem **galdiem**, pie kuriem lielajam viesu skaitam neērta sēdēšana. Ar **dziedāšanu**, **ar** aurīgām **valodām**, **ar** apgāztām vīna **glāzēm**, **ar** „**rūgts, rūgts!**“, **ar** **dejām** pie patafona mūzikas ..., **ar** ķīlu **spēlēm**, **ar** līgavas **zagšanu**, **ar** **mičošanu** un jaunā pāra **guldīšanu**. (Z.Skujinš, JL, 20.lpp.)*

*Lēnām viņi cēlās uz augšu, **uzvezdami** klusu, lai netraucētu cits cita dūju domas. Aristokrātiskā bijībā **klausīdami** cits cita aizturētajā elpošanā. (N.Ikstena, DZS, 64.lpp.)*

*Viņa vairs īsti nemācēja dzīvot, viss piņķējās **kā** slikti **diegi**. **Kā** biljarda bumbu **tīkliņš** garajos matos. (N.Ikstena, MR, 38.lpp.)*

Tomēr, ja viens no vienlīdzīgiem teikuma locekļiem ir atkārtots, parcelācija ir apšaubāma:

*Dažreiz man liekas, ka es tev pieķēros tādēļ, ka tu kaut kā atvieglināji, darīji man iespējamu **dot**. [Tu darīji man iespējamu] **Dot**, ņemt, būt. (B.Veisberga, ETMJ, 9.lpp.)*

Sekundāri predikatīva komponenta parcelātu var ievadīt iespraudums, tad slēptā predikācija iegūst īpašu aktualitāti:

*Viņus vieno pasaules skatījuma filozofija. Starp citu, **ar** deviņpadsmitā gadsimta sākumam ne vien modernu, bet nepiedzīvoti brīvdomīgu **attieksmi**. (Z.Skujinš, JL, 143.lpp.)*

*Atgriežoties no Maskavas, vilciena kupejā braucām kopā ar inteligenta izskata vīrieti. Kā man likās – krietni **pavecu**, tā **ap gadiem** četrdesmit. (Z.Skujinš, JL, 36.lpp.)*

*Toreiz sacītais šodien kļuvis par laikmeta dokumentu. Iespējams, ar zināmas nostaļģijas **pieskaņu**, jo dzīves lielās pārmaiņas gadu gaitā nav saudzējušas arī Kultūras fondu. (Z.Skujņš, JL, 75.lpp.)*

8.2.1.3. Determinantu parcelācija

Determinantu parcelācija sastopama reti, jo determinants parasti atrodas teikuma sākumā. Parcelēt var tādu determinantu, kas varētu atrasties teikuma beigās:

*Psiholoģiski tādas tūres ir sarežģītas. Gan **pašam**, gan **citiem**. (Z.Skujņš, JL, 54.lpp.)*

*Sekas bija pārsteidzošas. **Daudziem**, tikai ne Grigulim, kas uzgrieza elegantu uzskatu pirueti. (Z.Skujņš, JL, 110.lpp.)*

Citos gadījumos parcelācija ir apšaubāma:

*Tāda zelta lāpa bija arī teātris. **Viņiem**, latviešu **māksliniekiem** svešatnē [teātris bija zelta lāpa]. (L.Dzene, AZLR, 7.lpp.)*

8.2.1.4. Objekta nozīmes paplašinātāju parcelācija

Ekscerpētajā materiālā konstatēti gan tiešā, gan netiešā objekta parcelāti:

*No lieveņa pa logu var redzēt, kā tu, no darba pārbraucis, pie galda lasi. Lielas, biezas **grāmatas**. (B.Veisberga, ETMJ, 15.lpp.)*

*Imanta Ziedoņa mūža darbs ir viena vienīga stāvēšana nomodā. **Par tautu, par zemi, par valodu**. (Z.Skujņš, JL, 84.lpp.)*

Parasti parcelē neobligātus objekta nozīmes paplašinātājus. Bāzes struktūra ir semantiski pietiekama un parcelātu ar objekta nozīmi neprognozē, tāpēc netiešā objekta parcelācija sastopama biežāk:

*Viņš sadabū dažas vecākas sievietes un lasa viņām priekšā. **Par reliģiju, par mūžību**. (B.Veisberga, ETMJ, 24.lpp.)*

Prievārdisku savienojumu izteiktās objekta nozīmes robežojas ar adverbīālām nozīmēm, visbiežāk līdzekļa un nolūka nozīmi:

*Mēs rakstījām vēstules. **Ar** nospiestām **puķēm**, **lapām**, beigtu tauriņu **spārniem**. **Ar gredzeniem**. (B.Veisberga, ETMJ, 8.lpp.)*

*Jau esmu rakstījis, ka plēnumā uzstājos arī es. **Pret** paredzēto latviešu un krievu skolu **apvienošanu**. (Z.Skujņš, JL, 71.lpp.)*

*Viņš mani ierosina. **Uz gleznošanu** un **visu citu**, kam vien kāds sakars ar mākslu. (A.Eglītis, CM, 334.lpp.)*

Pavisam reti sastopama obligāta objekta nozīmes paplašinātāja parcelācija – tādā gadījumā bāzes struktūra ir semantiski nepatstāvīga un parcelātu prognozē:

*Mēs esam pēdējie dzīvie liecinieki. Tādēļ ir jāvāc fakti, jāšķirsta veci laikraksti, jārada versijas un leģendas, jālaujas vīzijām, jāsarunājas ar pagātni, jāsauc atpakaļ. **Dzīvie un aizsaulnieki.** (L.Dzene, AZLR, 6.lpp.)*

Var parcelēt kādu no vienlīdzīgiem objekta nozīmes paplašinātājiem:

Maršus, šodien spēlēsim tikai maršus. Vēl – „Ērglēnu“ – „Es zinu, tev negribas domāt par nāvi, kad sešpadsmit vasaru vien!“ (G.Repše, ŠB, 91.lpp.)

Viņa juta sevī milzīgu vilkmi pret šo saulaino rītu. Pret zelta stīpu virs mežiem viņa krastā. Pret upi, kas bija apstājusies, lai nogaidītu. Pret valriekstu koku un pret Todhauzena nogurušajām acīm, kas raudzījās tālumā. (N.Ikstena, DZS, ...)

Ļoti bieži sastopami objekta nozīmes paplašinātāju parcelāti ar precizējuma nozīmi. Tādā gadījumā bāzes vienībā arī ir paplašinātājs ar objekta nozīmi, bet starp to un parcelātu īsts sakārtojuma sakars neveidojas:

Es domāju gara izglītību. Kultūru. (D.Zigmonte, R, 129.lpp.)

Es tev spēlēšu Frederiku. Divdesmit četras prelūdijas. (G.Repše, ŠB, 35.lpp.)

Es runāju par profesionālo. Par rakstniecības produkta – literatūras – sakaru ar tiem, kas to rada. (Z.Skujiņš, JL, 166.lpp.)

Es milzīgi priecājos par zaru pie loga. Par to, kā lapas spiedās, atlocījās pret rūti. (B.Veisberga, ETMJ, 12.lpp.)

Šīs vienības tomēr uzskatāmas par parcelātiem, jo to apvienojums ar bāzes struktūru ir dabisks.

Izplatīti ir arī tādi parcelāti, kam ir korelatīvs sakars ar vietniekvārdu bāzes struktūrā:

Negribu to vēlreiz redzēt. Purityniski izbalsināto meitas istabiņu blakus virtuvei, bimbipulkstēni un PSRS karti pie sienas. (G.Repše, ŠB, 85.lpp.)

Es viņus atradu. Piecus šimpanzes sēžam uz lāvām un vicinām dūres. (G.Repše, ŠB, 156.lpp.)

Bet viņai bija jāpazīst nāves smarža. Jo taisnā tiesa to no viņas prasīs. Zināt, cik bezjēdzīgi smaržo rozmarīns. (N.Ikstena, DZS, 62.lpp.)

Textā ne mazums arī tādu konsituatīvu saistījumu, kas formāli atgādina objekta nozīmes paplašinātāju parcelātus, bet kādu iemeslu dēļ par tādiem nav uzskatāmi. Piemēram, objekta parcelāts neveidojas, ja motivētājvienībā ir apgriezta vārdu kārtā:

Un tad šāva Jožefs. [Jožefs izšāva] Pilnu aptveri. (G.Repše, ŠB, 159.lpp.)

Nākamajā piemērā parcelācijas nav gan vārdu kārtas, gan motivētā vienības un reducējuma objektu jēdzienisko attieksmju dēļ (starp tiem neveidojas sakārtojuma sakars):

Varbūt viņš mani nicina. [Viņš nicina] Flaneļa halātu ar sarkanajām vabolītēm un augstpapēžu kurpes. (G.Repše, ŠB, 35.lpp.)

8.2.1.5. Adverbiālas nozīmes paplašinātāju parcelācija

Ekscerpētais materiāls liecina, ka no adverbiālas nozīmes paplašinātājiem visbiežāk sastopama laika apstākļu parcelācija. Tas saistāms ar laika apstākļu biežo lietojumu valodā vispār, kā arī ar samērā brīvo iesaistījumu teikuma struktūrā, proti, laika apstākļi ļoti reti ir verba valentie locekļi:

“Es aizbraukšu no Silvertaunas. Ļoti drīzi.” (A.Eglītis, CM, 322.lpp.)

Pērle klusē. Pārāk ilgi. (G.Repše, ŠB, 85.lpp.)

Šis “pārbūves” auglis aizmetās Maskavā. 1986. gada vasarā. (Z.Skujņš, JL, 86.lpp.)

“Es neesmu ne moderna, ne nmoderna, es esmu es. Šodien, šajā brīdī un vienmēr.” (Z.Skujņš, JL, 43.lpp.)

Arī šai ziņā viņš laimīgāks par mani, man tādi brīži virknējušies cits pēc cita. No jaunības līdz baltiem matiem. (A.Liepa, 16.lpp.)

Izplatīta ir arī vietas apstākļu parcelācija:

- Kas ar viņu notika vēlāk? – Viņš krita. Kurzemē. (G.Janovskis, S, 159.lpp.)

Es uzrakstīju haiku par Zigurda uz vaiga nobirušo skropstu. Štutgartes vilcienā, pie Bādkonštates. (B.Veisberga, ETMJ, 7.lpp.)

Ja mūsdienu mākslinieki instalācijām un hepeningiem aizmetņus galvenokārt meklēja fantāzijas dīdītās abstrakcijās, tas nepavisam nenozīmēja, ka beigusi pastāvēt realitāte. Gan Rīgā un Parīzē, gan Ņujorkā un Londonā. (Z.Skujņš, JL, 7.lpp.)

Vietas apstākļi biežāk nekā laika apstākļi ir valentie locekļi, proti, izriet no verba leksiskās nozīmes. Bāzes vienība zināmā mērā prognozē parcelētu vietas apstākļi:

Bet dažreiz es kaut ko manu. Lietū, gaismā, dzīvnieku spalvā. (B.Veisberga, ETMJ, 12.lpp.)

Lēnām viņi cēlās augšup. Uz stikloto jumtu, caur kuru varēja redzēt gaismu. (N.Ikstena, DZS, 65.lpp.)

Iespējams parcelēt arī visu citu adverbiālo nozīmju paplašinātājus. Parcelēti veida apstākļi:

Mīlu, mīlu, mīlu. No galvas līdz kājām. (G.Repše, ŠB, 13.lpp.)

Uz Angliju devos 1977. gada martā. Ar vilcienu. (Z.Skujiņš, JL, 93.lpp.)

Parcelēti cēloņa apstākļi:

Vilcināšanās pavairo risku, ka liecības pazudīs nefiksētas. To negribētos. Aiz cietības pret bijušo. Aiz pretīguma pret īstenības aizstāšanu ar izbalsinātām leģendām. (Z.Skujiņš, JL, 155.lpp.)

Nepatika viņam ne šīs avīzes saturs, ne iekārtojums .. bet lasīja un lasīja tomēr. Aiz spītības. Aiz atriebības. Aiz opozīcijas. (A.Upīts, MLLVG, 555.lpp.)

Viņi nedzirdēja, ko viņiem saka. Aiz tā vienkāršā iemesla, ka sacītāji vienmēr bija viņi. (Z.Skujiņš, JL, 35.lpp.)

Parcelēti nolūka apstākļi:

Rīgas kinostudija "Kara un miera" kostīmus un rekvizītus par mērenu cenu iznomāja. Otrreizējai lietošanai. (Z.Skujiņš, JL, 64.lpp.)

Šito gotiņu dosim tev, Induk. Tavai laimei. (I.Grebzde, ZM, 10.lpp.)

Adverbiālas nozīmes parcelāti var precizēt kādu citu apstākli bāzes struktūrā:

Tu visu dari pagalam ačgārni. Pavisam kā bez galvas. (A.Eglītis, CM, 241.lpp.)

Tas latvietis mani mazliet pamācīja: otai jākustas rokā kā vijoles locīnam, viegli un raiti. Pilnīgi bez spēka un spiediena. (A.Eglītis, CM, 159.lpp.)

Parcelātam var būt korelatīvs sakars ar vispārīgas nozīmes apstākļa vārdu bāzes struktūrā:

Te nu es esmu. Mājās. (G.Repše, ŠB, 31.lpp.)

Ir apstākļi, kuru parastā atrašanās vieta ir nevis aiz izteicēja, bet tā priekšā. Šādu apstākļu parcelācija ir apšaubāma, jo parcelācijas izpratnē tieši teksta lineārais veidojums ir ļoti svarīgs:

Paldies, paldies, mēs sazvanīsimies. [Mēs] Obligāti [sazvanīsimies]. (G.Repše, ŠB, 66.lpp.)

Beidzot viņš kļūs par lielu dzejnieku. [Viņš] Noteikti [kļūs par lielu dzejnieku]. (G.Repše, ŠB, 8.lpp.)

Viņa ir tālu. [Viņa] Pagaidām [ir tālu]. (G.Repše, ŠB, 202.lpp.) Iespējama arī cita vārdu kārtā: *Pagaidām viņa ir tālu*, bet ne **Viņa ir tālu pagaidām*.

Dažkārt paplašinātāji, kas motivētājvienībā atrodas aiz izteicēja, traucē konsituatīvo saistījumu uztvert kā parcelātu:

Uz šī kāsiša tu esi gaidījusi parādāmie Oskara sarkano žiguli. [Tu esi gaidījusi] Stundu stundām. (G.Repše, ŠB, 192.lpp.)

Dažkārt parcelātus formāli atgādina situatīvi saistītas vienības ar bagātāku saturu:

Zināms, ka viņa [mamma] gaidīs. Mātes dienā. (B.Veisberga, ETMJ, 5.lpp.)
Izteikumā aktualizēts saturs 'Ir taču mātes diena!'

Vienības ar adverbiālu nozīmi, kuras kā runas formulas var lietot dažādās situācijās un atšķirīgā valodiskā apkaimē, tikai formāli atgādina parcelātus:

– Paklausies, man tev kaut kas pavisam svarīgs jāsaka. Nopietni, bez jokiem. (G.Janovskis, S, 132.lpp.)

Es nokniebju gaiļpiesi un iesviežu Zigurdam līdzās uz sēdekļa. Tāpat. (B.Veisberga, ETMJ, 8.lpp.)

Pret parcelāciju liecina arī atšķirīgi motivētājvienības un konsituatīvā saistījuma komunikatīvie tipi:

Kā es viņu gaidīju! [Es viņu gaidīju] Cerībās un bailēs ... (Z.Skujņš, MKD, 34.lpp.)

8.2.2. Salikta teikuma daļu parcelāti

Visbiežāk salikta teikuma parcelācija vērojama saliktos pakārtotos teikumos. Salikta sakārtota teikuma parcelācija ir problemātiska vairāku iemeslu dēļ, kas detalizēti aplūkoti šīs nodaļas otrajā apakšnodaļā.

8.2.2.1. Palīgteikumu parcelācija

Parasti parcelē palīgteikumus, kas pakārtoti visam virsteikumam, nevis vienam vārdam. Tos ievada autosemantiskie saikļi, kas izsaka jēdzieniskās attiecības starp palīgteikumu un virsteikumu. Līdz ar to sakars starp teikuma daļām ir brīvāks nekā teikumos ar vārda sakaru nosacītiem palīgteikumiem. Vairumā gadījumu šādi parcelēti palīgteikumi dažādos veidos izsaka cēloņa un seku attiecības.

Viens no biežāk parcelētajiem ir pamatojuma palīgteikums. J.Kārklis uzskata, ka izteikumus, ko ievada *jo*, varētu pat uzskatīt par konsituatīvi nesaistītiem: "Vārds *jo*, paturēdams saikļa nozīmi, var ievadīt gan vienkāršus, gan saliktus teikumus, kas piebilduma, secinājuma, vispārinājuma nozīmē izsaka kādā iepriekšējā teksta vienībā (vai vienībās) ietvertas domas pamatojumu." [Kārklis 4, 68] (Ģermāņu valodās,

kurās vārdu kārtā virsteikumā un palīgteikumā atšķiras, teikuma daļās ar pamatojuma nozīmi var būt virsteikumam raksturīgā vārdu kārtā.)

Tev nepatīk vadīt auto. Jo tev nepatīk manevrēt. (G.Repše, ŠB, 12.lpp.)

Bet viņus nepārņems ne bailes, ne izmisums, kāds mēdz pārņemt tos, kas nomaldījušies no ceļa. Jo viņi dzirdēs cits citu elpojam. (N.Ikstena, DZS, 98.lpp.)

Parcelētam pamatojuma palīgteikumam var būt pakārtoti vārda sakaru nosacīti palīgteikumi – šādi parcelāti ir apjoma ziņā plaši un informatīvi bagāti:

Tavs sapnis un reizē pārcilvēcīga iegriba sākt dzīvi no jauna šķita piepildījusies, kaut bij tikai māns. Jo neko, itin neko mēs no sevis, no tā, kas bijis reiz mūsu, nespējam pilnīgi nokratīt. (V.Toma, A, 69.lpp.)

Bet ne koki, ne puķes, ne arī putni nezināja, ka viņi šūpojas uz milža muguras. Jo viņš tur apakšā bija tik kluss, cik kluss top tikai aiz lielas laimes. (K.Skalbe, SB, 75.lpp.)

Mani tas nesatrauc. Jo tagad es zinu, kuram pieder patiesība, kas rakstāma ar lielo burtu, - un viss pārējais galu galā nav nemaz tik svarīgi. (G.Berelis, MM, 131.lpp.)

Pamatojuma palīgteikumam semantiski tuvs ir parcelēts cēloņa palīgteikums:

Es viņu nemīlu. Tāpēc ka viņa skaļi runā. (J.Einfelds, MB, 7.lpp.)

Parcelēti nosacījuma palīgteikumi:

Rīt Adelīna lidos mājup. Ja lidos. (G.Repše, ŠB, 185.lpp.)

Aizbraucam. Ja ir tāda izdevība. Ja onkulis Ādolfs mūs pieņem. (I.Indrāne, PS, 15.lpp.)

Neviens-viņam vairs nebija jāatriebj, kā viņš to bija iecerējis pusaudža gados, un parāds bija nolīdzinājies pats no sevis. Ja Eleonoras dusēšanu pavasarīgajā kapu kopinā varēja uzskatīt par atmaksu viņa tēva nāvei. (N.Ikstena, DZS, 41.lpp.)

Parcelēti nolūka palīgteikumi:

Rīgā – visas durvis ciet. Bet tieši tāpēc viņam jāpaliek. Lai durvis atvērtu. (Z.Skujņš, SZU, 34.lpp.)

Bet rakstniekam pie rakstāmgalda jājūt apvārsnis. Lai orientētu pagātnes atmiņas, nākotnes jausmas, tautas rūpes un laikmeta šaudīgos atspīdumus. (Z.Skujņš, JL, 244.lpp.)

Arī no parcelēta nolūka palīgteikuma var būt atkarīgi vārda sakaru nosacīti palīgteikumi:

Es gribu stāvēt pēc iespējas tuvāk dzīves īstenībai, faktiem. Lai man nepārmet, ka es dzīvoju savā pasaulē, savā tornī. (B.Veisberga, ETMJ, 13.lpp.)

Bez tam šī izstāde viņam bija gluži nepieciešama – vajadzēja naudas, vajadzēja uzspodrināt slavu, un galvenais – ar šīs izstādes peļņu Salutauris bija nolēmis beidzot apceļot Vakareiropu, pirmā kārtā Parīzi. Lai neviens kritiķis nevarētu sacīt, ka viņš nepazīst pasaules mākslu. (A.Eglītis, HN, 204.lpp.)

Laikmetā, kad visi raduši ņemt un pieprasīt, Kultūras fonds aicina dot, strādāt, rūpēties, uzņemties atbildību. Lai redzētu, sajustu un pārlicinātos, ka mēs esam, ka mēs varam un – pats galvenais – ka mēs gribam. (Z.Skujņš, JL, 75.lpp.)

Parcelēts pieļāvuma palīgteikums:

Tā vietā, lai staigātu, normāli balstoties uz zemes, viņš tagad virpuļoja, parauts gaisā aiz vienas kājas kā trapeces vingrotājs cirkā. Kaut gan šajā nīrbīgajā mutuļošanā, iespējams, slēpās kāds glābiņš. (Z.Skujņš, JL, 6.lpp.)

Salīdzinājuma palīgteikuma parcelācija:

Daudzas runas, protams, bija stereotipas arī Krimuldā. Tāpat kā stereotipas ir ogles krāsni. (Z.Skujņš, JL, 84.lpp.)

Visbiežāk parcelē salīdzinājuma palīgteikumus, ko ievada saiklis *it kā*:

Zilgma histēriski iekliedzās un paskatījās logā. It kā tie būtu jau klāt. (I.Indrāne, PS, 17.lpp.)

Tumsa paņēma Aini kā ūdens. It kā viņš būtu ieniris dzelmē. (I.Grebzde, D, 7.lpp.)

Benzīna pārdotavā, kamēr iepilda, tu pagriezies un skaties mani. It kā es nezin no kurienes būtu nokritis. It kā jūs paši nebūtu mani aicinājuši braukt līdz. (B.Veisberga, ETMJ, 25.lpp.)

Salīdzinājuma palīgteikumam pakārtots vārda sakaru nosacīts palīgteikums:

Gara zelta sloksne stiepās virs mežiem viņā krastā. Itin kā saule būtu pārtapusi par spožu stīpu, kas šajā rītā cieši apjoza zemi. (N.Ikstena, DZS, 119.lpp.)

Ar savu ēnu viņš atnes un uzvelk uz maniem papīriem kaut ko no vēsā, dzirkstošā septembra rīta, kas ir aiz loga. It kā viņš skaidri zinātu, ko man vajag. (B.Veisberga, ETMJ, 12.lpp.)

Var parcelēt relatīvo palīgteikumu (vienu pašu vai kopā ar tam pakārtotām teikuma daļām):

No tā es spriežu, ka mēs ar savu mūzikas izvēli viens otru netraucēsim. Kas ir svarīgi. (B.Veisberga, ETMJ, 14.lpp.)

Pa visu baru gadījās tikai viens cilvēks un tas pats sadzēries vairāk par mēru, kas, Kristapu Gozi ap kaklu apķēris, iečukstēja viņam ausī, vai tikai tas esot bijis prāta darbs vispārīgi ielaisties ar jubilejas rīkošanu. Uz ko Goze viņam tāpat ausī atčukstēja, ka, ja arī diezin kā būtu gribēts, no rīkošanas nevarētu izvairīties, jo Bierants pie katras izdevības šķīris vaļā lielo albumu ar savu agrāko jubileju uzņēmumiem un licis pirkstu klāt pie attiecīgajiem datumiem. (A. Eglītis)

Vārda sakaru nosacītu palīgteikumu parcelācija neatšķiras no vārda sakaru nosacītu vienkārša teikuma paplašinātāju parcelācijas tādā ziņā, ka parcelētie palīgteikumi parasti paralēlā pakārtojumā pievienoti tāda paša tipa palīgteikumiem – tātad dominējošais sintaktiskais sakars ir sakārtojums. Bieži parcelē kādu no vienlīdzīgiem objekta nozīmes palīgteikumiem:

Viņa domāja, ka mīlestība ir roku darbs. Ka pacietīgi jāsēž pie nepārredzama smalka auduma un, mainot krāsas, rūpīgi jāizšuj. (N. Ikstena, DZS, 107.lpp.)

Batālijas ap Radio un televīzijas padomi un Radio un televīzijas likumu parādīja, cik trauslas ir mūsu atjaunotās neatkarības būves. Cik bīstamos apmēros alkātība un pārprasts racionālisms jau aizstājis ideālismu un augstākos vadmotīvus. (Z. Skujiņš, JL, 185.lpp.)

Viņš domā, ka es esmu skumja, ka viņš varētu man palīdzēt. Ka varētu palīdzēt mums abiem. (B. Veisberga, ETMJ, 20.lpp.)

Parcelēts viens no vienlīdzīgiem atributīvas nozīmes palīgteikumiem:

Lūk, te viens dejo virs galvas, brīkš, brīkš, pēc tās pašas mūzikas, ko tu klausies savā radio. Pēc kuras tev arī gribētos dejot. (B. Veisberga, ETMJ, 19.lpp.)

Reti sastopama vienīgā vārda sakaru nosacīta palīgteikuma parcelācija. Parcelēts teikuma priekšmeta palīgteikums:

Man kož kaulā. Ka esmu iztikusi ar tik maz mīlestības. (ETMJ, 4.lpp.)

Parcelēts vienīgais mēra apstākļa palīgteikums:

- Dominik, ej spēlēt! Cik skaļi un ilgi vari! (G. Repše, ŠB, 142.lpp.)

8.2.2.2. Sakārtotas teikuma daļas parcelācija

Promocijas darba autore pievienojas J.Kārkliņa atzinumam, ka salikta sakārtota teikuma parcelāti tekstā ir samērā reta parādība. [Kārkliņš 4, 69] Sakārtojuma vārdi, kas saista salikta sakārtota teikuma daļas, var ievadīt arī relatīvi patstāvīgus un struktūras ziņā pilnīgi izveidotus teikumus. [Kārkliņš 4, 69] Tātad *un*, *bet* un citus sakārtojuma vārdus lieto, lai piesaistītu izteikumu plašākam iepriekšējam

tekstam, ne tikai iepriekšējai vienībai. Īpaši spilgti tas redzams gadījumos, kad ar sakārtojuma saikli sākas rindkopas pirmais teikums:

Avots mutuļoja un šņāca, un Ansis, bailēs drebēdams, atrāva seju.

Bet velniņš, sārts un jauns, atgriezās elles liesmās. (K.Skalbe, SB, 70.lpp.)

Šādu paņēmieni var izmantot arī, lai veidotu situācijas izjūtu, piemēram, romāna sākumā.

Sakārtojuma saikli ir viens no teksta vienību saistības izteikšanas līdzekļiem, kas izsaka vienojuma, pretstata, cēloņa un seku attieksmes starp struktūras ziņā patstāvīgiem, konsituatīvi nesaistītiem izteikumiem:

Asaras viņai bija aizmiglojušas acis, bet viņa redzēja Bitas-Bitas matu bļodiņu un Todhauzena roku uz tās. Un viņa iemīlēja šo roku no pirmā acu skatiena. Un neapraktāmi dzīva plūsma no šīs rokas ieplūda viņā. Un viņai tā šķita kā gaisma, kas iespīd caur augsta, augsta nama stikloto jumtu un kas viņai noteikti jāsasniedz, lai arī kāpnes līdz jumtam varbūt ir bezgalīgas. (N.Ikstena, DZS, 106.lpp.)

Īstā māksla rodas tikai nozagtos brīžos un grūtos apstākļos. Profesionāļi ražo vairumā. Bet sēriju precei slikta slava pat amatniecībā. (A.Eglītis, HN, 181.lpp.)

"Jā, tu spīdi gan, bet nesildi. Bet, ja man būtu zelta gabals, tik liels kā tu, es gan zinu, ko darītu." (K.Skalbe, SB, 65.lpp.)

Struktūras ziņā patstāvīgs izteikums, ko ievada sakārtojuma saiklis, var atrasties aiz atšķirīga komunikatīvā tipa izteikuma. Arī šādos gadījumos par parcelāciju nevaram runāt:

Cik pūliņu, cik gadu nevajadzēja patērēt zemkopim, lai nopelnītu tādu naudu? Bet mākslinieks – tas tev pavinās otu, un nauda rokā. (A.Eglītis, HN, 316.lpp.)

Ansis nolauza un apēda vēl vienu pusi. Bet tad viņš nodomāja: "Kas nu ies ar puskliņģeri mājā? Un māte jau nemaz negaida un nezina, ka es dabūju vērdiņu." (K.Skalbe, SB, 65.lpp.)

Tekstā iespējama arī pretēja parādība – salikti teikumi ar jēdzieniski nesaistītām daļām. Citiem vārdiem, starp teikuma daļām nav parasto jēdzienisko attieksmju, ko var izteikt ar saikļa vārdiem:

Te viņi kopā sēdējuši, cik labi garšoja vēss šņabītis no aprasojušas karafes! (D.Zigmonte, R., 156.lpp.)

Informatīvi pārblīvēti salikti teikumi:

Edvīns mulsi atņēma, redzams, nepazīst, un Lonijas sejā atslogojās skumja vilšanās. (Zigmonte, R, 156.lpp.)

Bet viņa gribēja zināt, ko Edvīns domājot uzsākt, un tas godīgi atbildēja, neko, viņš nezina. (Zigmonte, R, 152.lpp.)

Bet, kad mamma aicināja palikt, „ko tu viens tajās sienās darīsi“, viņš tomēr atteicās. (Zigmonte, R, 153.lpp.)

T. van Deiks pētījis, kad informācijas sniegšanai lieto vienu saliktu teikumu un kad – vairākus vienkāršus teikumus. Autors secina: ja spriedumu izsaka neatkarīgs izteikums, informācija nonāk īpaši spēcīgā fokusā, turpretim saliktā teikumā tiek vienlaikus izteikti vairāki spriedumi un jēdzieniskā saikne starp tiem. Pārejai uz jaunu teksta vienību var būt semantisks pamatojums (no vispārīgā uz konkrēto, secīgums laikā utt.). Ja semantisku cēloņu nav, tad tam ir pragmatisks pamatojums – paziņojuma svarīgums. [Deiks, 325]

Iespēja dažādi apvienot predikatīvas vienības intonatīvi pabeigtos izteikumos palīdz aktualizēt, uzsvērt svarīgāko un „paslēpt“ mazāk svarīgo.

Neatkarīgu salikta teikuma daļu parcelātu noteikšanas kritēriji ir vairāki.

Pirmkārt, par parcelāciju varētu liecināt leksiski atkārtojumi vai vārdi ar vienu referenci:

Mums toreiz tas bija solis vēlamās attīstības virzienā. Un mēs gājām. (Z.Skujiņš, JL, 85.lpp.)

Tebes hernhūtiskā sirdsapziņa teica, ka viņš melo. Bet pie politiskās pornogrāfijas pieradušais baltietis viņu kušināja, ka tie nav meli. (Dz.Sodums, JT, 12.lpp.)

Viņš aplusa. Un klusēja Konstance. (D.Zigmonte, R, 142.lpp.)

Šis kritērijs, protams, nav absolūts, jo leksiski atkārtojumi un vārdi ar vienu referenci ir viens no svarīgākajiem teksta saistības izteikšanas veidiem vispār.

Otrkārt, uz parcelāciju norāda daļu strukturāls paralēlisms. Galperins to sauc par sintaktisku paralēlismu un ar to saprot sintaktisko struktūru identitāti [Galperins, 84]:

Bija lietas, ko viņš spēja labāk par citiem. Un bija lietas, ko viņš nespēja. (Z.Skujiņš, JL, 140.lpp.)

Pasaule tagad tik maza. Un attālumi sīki. (Z.Skujiņš, JL, 91.lpp.)

Viņš par to pavisam nebija drošs. Un arī par sevi viņš nebija drošs. (N.Ikstena, DZS, 82.lpp.)

Treškārt, par parcelāciju liecina otrā izteikuma struktūras nepilnība (proti, redukcija otrā salikta teikuma daļā):

Draugu pasaulē ir maz. Un tomēr pa kādam [draugam] atrodas. (Z.Skujinš, JL, 93.lpp.)

Neatkarīgās Latvijas vidusskola viņam bija likusi tās zināt. Bet [neatkarīgās Latvijas vidusskola] nebija mācījusi vērīgi skatīties, kas ir ap viņu. (Dz. Sodums, JT, 13.lpp.)

Tante domā, ka audžu meita var pamēģināt laimi aktieros. Bet – ja [audžu meita] spēlē tā, kā Lilija Štengele. (L.Dzene, AZLR, 10.lpp.)

Es nenoraidu iespēju, ka jaunības gados viņi pat varēja nonākt līdzīgās situācijās. Taču [viņi nonāca līdzīgās situācijās] aiz dažādiem iemesliem. (Z.Skujinš, JL, 77.lpp.)

Tomēr arī šis nav absolūts kritērijs: *No valodas varēja dzirdēt, ka jaunieši bija nākuši un braukuši pat no Leišiem, no Rites, Pilkalnes un Saukas. Un ne tikai jaunieši [bija nākuši un braukuši], bet arī vīri pusmūža gados. (J.Jaunsudrabiņš, MLLVG, 489.lpp.)* Nav pamata abus izteikumus apvienot vienā teksta vienībā, jo tad tā būtu informatīvi pārblīvēta. Tātad otrais izteikums ir reducēta vienība, bet nav parcelāts, kaut arī sākas ar sakārtojuma saikli. Tas pats vērojams nākamajā piemērā: *Vēl kaut kur par viņu runāja un sprieda. Un, kaut gan droši vien [viņu] arī apsmēja un zoboja, taču pat viņa vietnieks, pazīstamais gleznotājs Emanuels Veips, nebija spējis pilnīgi izdzēst no viņa skolnieču piemiņas nezināmo iznirēju Upenāju. (A.Eglītis, HN, 287.lpp.)*

Tātad, ceturtkārt, kritērijs varētu būt arī predikatīvo vienību skaits bāzes vienībā un parcelātā. Ja daļu daudz un apvienojot rodas informatīva pārblīvētība, parcelācijas nav:

Viņam patika paļauties, un pasaules galam viņš neticēja. Un sapņiem viņš ticēja tikai tik daudz, cik tie norādīja uz kaut ko pavisam īpašu – kā, piemēram, vīrs ar dzīvsudraba lodīti uz mazā pirkstiņa – vai cik atbilda viņa uzskatiem. (N.Ikstena, DZS, 82.lpp.)

Vēl pirms brīža sapnī viņš bija dziļi vīlies par nenotikušo gluži kā par filmu, ja tās beigas viņu neapmierināja. Bet pamodies Todhauzens bija jau aizmirsis vilšanās sajūtu, jo šis sapnis tikai lieku reizi pierādīja, cik neauglīgi ir noņemties ar domām par neiespējamo, tas ir – pasaules galu. (N.Ikstena, DZS, 83.lpp.)

Ja informatīvas pārblīvētības nav un bāzes vienība ir jēdzieniski papildināma, veidojas parcelācija:

Visu nakti mežā izmisušas skanēja taures. Bet ķēniņa neatrada. (K.Skalbe, SB, 85.lpp.)

Skatos un skatos. Un asaras tek. (Z.Skujiņš, JL, 90.lpp.)

Piektkārt, jāņem vērā jēdzieniskās attiecības starp komunikātiem. Piemēram, šķīruma attiecības nav iespējams izteikt ar diviem neatkarīgiem izteikumiem, tāpēc šķīruma saikļi norāda uz parcelāciju:

Politikī nemaz nevar apvainot. Vai arī – tas nav politikis. (A.Eglītis, CM, 374.lpp.)

Sestkārt, par parcelāciju liecina jēdzieniski elementi bāzes struktūrā, kas norāda uz turpinājumu:

Var jau būt, ka ir arī tādas bibliotēkas, kurās cilvēks var turēties. Bet tās tad nav ne augstskolu, ne studentu bibliotēkas. (A.Eglītis, CM, 385.lpp.) Parcelāts jēdzieniski turpina bāzes struktūru – tiek precizēts, kas tās ir par bibliotēkām.

Pirmajā mirklī šķiet, ka tās – nesaistīti ar reālo dzīvi – karājas gaisā. Un tikai pēc tam spēlē ieslēdzas prāts: brīnumiem piemīt sava mehānika, gaisā karājas arī mēness. (Z.Skujiņš, JL, 153.lpp.) Vārdu savienojums *pirmajā mirklī* liecina, ka teiktajam būs turpinājums.

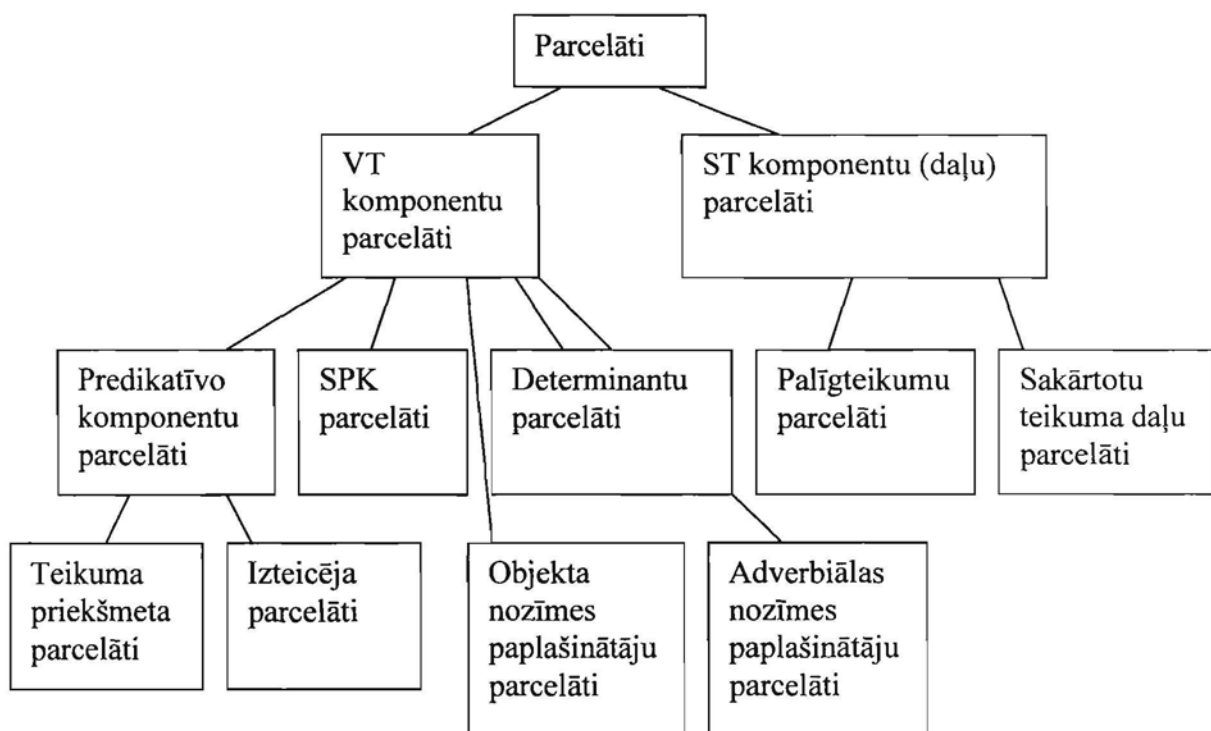
Gunars, saņēmis manu atbildi, varēja likties mierā un vairāk nerakstīt. Taču viņš rakstīja vēl. (Z.Skujiņš, JL, 88.lpp.) Bāzes vienības sintaktiskā modalitāte ir ireāla (*varēja likties mierā*) – tas liecina, ka darbība tomēr nav realizēta. Tieši tādu turpinājumu sagaidām parcelātā.

Es ilgi domāju, viņa sacīja, kādu mākonī izvēlēties. Un galu galā izlēmu – lidošu ar latviešu literatūras mākonī. (Z.Skujiņš, JL, 42.lpp.) Bāzes vienībā pieminētā ilgā domāšana liecina, ka kaut kas tiks izlemts.

Salikta teikuma parcelāciju var noteikt ne tikai bāzes struktūras un parcelētās vienības jēdzieniskās attiecības, bet plašāks iepriekšējs konteksts. Nākamajā piemērā iepriekšēja saruna par mākslu, par labu un sliktu mākslinieku gleznām norāda, ka doma nav pabeigta, izteikumam jāturpinās:

“Kad es pirmoreiz redzēju Rembrantu, tad divus mēnešus nepieskāros otām. Bet, atgriezies no sliktas izstādes, es dažkārt jutos spārnots.” (A.Eglītis, CM, 335.lpp.)

Apkopojumā iegūstam šādu parcelātu klasifikācijas shēmu:

Nobeigums

Galvenie promocijas darba secinājumi ir šādi.

Pirmkārt, sintaktiskā redukcija ir viens no galvenajiem teksta sintaktiskajiem procesiem, kas ļauj taupīt valodas līdzekļus, veidot ekonomisku teksta virsējo struktūru un nodrošina teksta vienību saistījumu. Visas sintaktiski nepilnās struktūras tekstā ir reducētas struktūras.

Otrkārt, reducēto struktūru izpratne balstāma uz izteikuma dziļās un virsējās sintaktiskās struktūras pretstatījuma. Šādā izpratnē dziļā struktūra nav identificējama ar relāciju struktūru (jeb dziļo semantisko struktūru). Tā ir ideāla sintaktiska struktūra, kurā visas strukturāli nozīmīgās sintaktiskās pozīcijas ir pilnas.

Treškārt, ir pieļaujama iespēja atjaunot dziļo struktūru divos (retos gadījumos vairāk nekā divos) dažādos veidos. Šādas struktūras saucamas par sinkrētiskām. Sinkrētisms īpaši raksturīgs izteikumiem ar situatīvi motivētu redukciju.

Ceturtkārt, līdzās reducētām struktūrām tekstā sastopami izteikumi bez teikuma struktūras – nosaucējvienības un izsacījumi. Tie nereti robežojas ar reducējumiem, jo vārdformu sintaktisko funkciju un reizē ar to predikativitātes zudums jeb neitralizācija ir pakāpenisks process. Tādējādi dažādām pārejas parādībām jeb robežgadījumiem (tostarp sinkrētiskām parādībām) teksta struktūras izpratnē pievēršama īpaša uzmanība.

Promocijas darbā dotais konsituatīvo saistījumu strukturālais raksturojums turpmāk būtu papildināms un padziļināms vairākos aspektos. Pirmkārt, detalizēti jāizstrādā izteikuma aktuālā daļējuma teorija un jāizmanto sintaktiskās redukcijas analīzē. Iespēja reducēt to vai citu teikuma struktūras komponentu lielā mērā saistīta ar informācijas aktuālumu, mazāk ar izteikuma gramatisko struktūru. Otrkārt, konsituatīvie saistījumi raksturojami no stilistiskās un emocionālās ekspresijas viedokļa. Reducētās struktūras var būt gan stilistiski ekspresīvas, gan neekspresīvas, to izmantojums dažādos valodas funkcionālajos paveidos atšķiras gan kvantitatīvi, gan kvalitatīvi.

Risināmi arī vairāki teikuma struktūras jautājumi, kas darbā tikai ieskicēti: valences problemātika saistībā ar sintaktisko obligātumu, no tā izrtietošais teikuma gramatiskā un semantiskā minimuma jautājums. Īpaši jāpievēršas sintakses paradigmātiskā aspekta izmantošanai sintakses vienību klasifikācijā, kā arī izteikuma komunikatīvās struktūras sistēmiskam raksturojumam.

Apzīmējumu un saīsinājumu saraksts

SPK – sekundāri predikatīvs komponents

ST – salikts teikums

VT – vienkāršs teikums

[] – reducēts komponents vai komponenti

Vārds – teikuma priekšmets

Vārds – izteicējs

Vārds – apstāklis

Vārds – apzīmētājs

Vārds – determinants

Literatūras saraksts

1. Adamecs – Адамец П. Образование предложений из пропозиций в современном русском языке. – Praha : Univerzita Karlova, 1978.
2. Apresjans 1 – Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – Москва: Наука, 1974.
3. Apresjans 2 – Апресян Ю.Д. Лингвистическая терминология словаря // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – с. XVI–XXXIV.
4. Arnolda – Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – Ленинград: Просвещение, 1981. – с. 41–102.
5. Babaičeva – Бабайцева В.В. Переходные конструкции в синтаксисе. – Воронеж: Центр.-Чернозем. кн.изд., 1967.
6. Baļi – Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1955.
7. Beitīņa 1 – Beitīņa M. Lietvārda atkarīgie locījumi izteicējā (ar saitiņu *būt*) // Teikuma uzbūve. – Rīga: LPSR ZA Izdevniecība, 1964. – 7.–50.lpp.
8. Beitīņa 2 – Beitīņa M. Par lietvārda nominatīva semantiku un sintaktiskajām funkcijām // Valodniecības un literatūrzinātnes problēmas. – Rīga: Zvaigzne, 1972. – 112.–137.lpp.
9. Belošarkova – Белошапкова В. Современный русский язык. Синтаксис. – Москва: Высшая школа, 1977.
10. Benvenists – Бенвенист Э. Общая лингвистика. – Москва: Прогресс, 1974.
11. BES – Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 682 с.
12. Bleiks – Blake B.J. Case. – Cambridge: Cambridge UP, 1994. – 229 p.
13. Bondarko 1 – Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Ленинград: Наука, 1984.
14. Bondarko 2 – Бондарко А.В. Носитель предикативного признака // Вопросы языкознания. – 1991. – № 5. – с. 27–41.
15. Brinkners – Brinkner K. Linguistische Textanalyse. – Neuburg: Erich Schmidt Verlag, 1997.
16. Ceplītis – Ceplītis L. Bezkopas konstrukcijas mūsdienu latviešu literārajā valodā // Teikuma uzbūve. – Rīga: LPSR ZA Izdevniecība, 1964. – 111. – 195.lpp.
17. Cimmermane – Zimmermann I. Überlegungen zum Wesen von Kondensation und Ellipse // Linguistica I. Satzsemantische Komponenten und Relationen im Text. – Praha, 1981. – 129.–139.lpp.
18. Čeifs – Чейф У.Л. Значение и структура языка. – Москва: Прогресс, 1975. – 430 с.
19. Česnokova – Чеснокова Л. Синкретизм в сфере членов предложения // Филологические науки. – 1988. – № 4. – с. 41–47.
20. Danešs – Daneš Fr. A Three-Level Approach to Syntax // Jazyk a tekst. II. – Praha, 2000. – 124.–139.lpp.
21. Deiks – Ван Дейк Т.А. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. – Москва: Прогресс, 1978. – Вып. VIII. – с. 259–337.
22. Engers, Kristofešens – Enger H-O, Kristoffersen K.E. Innføring i norsk grammatikk. – Oslo: LNU / Cappelen Akademisk Forlag, 2000.

23. Filmors – Филлмор Ч. Дело о падеже // Зарубежная лингвистика. – Москва: Прогресс, 1999. – III. – с. 127–258.
24. Förlunns u.c. – Faarlund J.T., Lie S., Vannebo K.I. Norsk referansegrammatikk. – Oslo: Universitetsforlaget, 1997.
25. Fosestēls – Fossetstøl B. Tekst og tekst-struktur. – Oslo etc.: Universitetsforlaget, 1980.
26. Freimane 1 – Freimane I. Latviešu valodas skaņu verbi. – Rīga: LVU, 1983.
27. Freimane 2 - Freimane I. Determinantu (situantu) problēma // LPSR ZA Vēstis. – 1984. – 7. – 55.–66.lpp.
28. Freimane 3 – Freimane I. Vienkāršs teikums un tā paplašināšana. – Rīga: LVU, 1985.
29. Freimane 4 – Freimane I. Metodiski norādījumi patstāvīgam praktiskam darbam sintaksē. – Rīga: LVU, 1986. – 41 lpp.
30. Freimane 5 – Freimane I. Vienkārša teikuma paradigma // Valodas aktualitātes 1991. – Rīga: Zinātne, 1992. – 9.–21.lpp.
31. Freimane 6 – Freimane I. Sintakses vienības latviešu valodā // Baltu filoloģija. – Rīga: LU, 1997. – VII. – 6.–20.lpp.
32. Freimane 7 – Freimane I. Redukcija resp. elipse latviešu valodas sintaksē // Starptautiskais baltistu kongress “Baltu valodas laikmetu griežos”. Referātu tēzes. – Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2000. – 84.lpp.
33. Gaks 1 – Гак В.Г. Повторная номинация на уровне предложения. // Синтаксис текста. – Москва: Наука, 1979. – с. 91–102.
34. Gaks 2 – Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. – Москва: Высшая школа, 1981. – 208 с.
35. Gaks 3 – Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – Москва: Добросвет, 2000.
36. Galperins – Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Москва: Наука, 1981.
37. GSRLJ – Грамматика современного русского литературного языка. – Москва: Наука, 1970.
38. Helidejs, Hasans – Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. – London and New York: Longman, 1976.
39. Hlavsa – Hlavsa Z. On Syntactical Ellipsis // Linguistica I. Satzsemantische Komponenten un Relationen im Text. – Praha, 1981. – p. 119–128.
40. Jakaitiene – Jakaitienė E. Leksinė semantika. – Vilnius: Mokslas, 1988.
41. Jakobsons – Jakobsons R. Valoda salīdzinājumā ar citām saskarsmes sistēmām // Kentauris XXI. – Rīga, 1999. – 18. – 96.–107.lpp.
42. Jakubinskis – Якубинский Л.П. О диалогической речи // Якубинский Л.П. Избранные работы. Язык и его функционирование. – Москва: Наука, 1986. – с. 17–59.
43. Jespersens – Есперсен О. Философия грамматики. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1958.
44. Kafkova – Кафкова О. О роли контекста в разных типах коммуникатов // Синтаксис текста. – Москва: Наука, 1979. – с. 236–247.
45. Kalnača 1 – Gramatisko formu polisēmija, sinonīmija un homonīmija – izpausme un attieksmes latviešu valodā // Linguistica Lettica. – Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2001. – 9. – 176.–186.lpp.
46. Kalnača 2 – Vārdšķiru sinkrētisms latviešu valodā // Baltu filologija. – Rīga: LU Baltu valodu katedra, 2001. – X. – 51.–58.lpp.

47. Kārkliņš 1 – Kārkliņš J. Infinitīva loma gramatiskā centra veidošanā divkopu teikumos ar verbālu izteicēju // Teikuma uzbūve. – Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1964. – 67.–86.lpp.
48. Kārkliņš 2 – Kārkliņš J. Datīva semantisko un strukturālo funkciju problemātika vienkāršā teikumā // Latviešu leksikas attīstība. – Rīga: Zinātne, 1968. – 267.–297.lpp.
49. Kārkliņš 3 – Kārkliņš J. Dažas teksta sintaktiskās struktūras īpatnības // Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. – Rīga: Zinātne, 1972. – 445.–456.lpp.
50. Kārkliņš 4 – Kārkliņš J. Praktikums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē. I. (Otrs papildināts izdevums.) – Rīga: LVU, 1974. – 84 lpp.
51. Kārkliņš 5 – Kārkliņš J. Vārda formas sintaktisko potenču problēma // Valodniecības un literatūrzinātnes teorijas un prakses jautājumi. – Rīga: Zvaigzne, 1976. – 54.–101.lpp.
52. Kārkliņš 6 – Kārkliņš J. Infinitīva sintaktiskās potences. – Rīga: LVU, 1976.
53. Kārkliņš 7 – Kārkliņš J. Teikuma struktūras pārveidojumi konsituācijas ietekmē // Инновации на разных языковых уровнях. – Рига: ЛГУ, 1978. – с. 3–39.
54. Kārkliņš 8 – Vienkāršs teikums, tā struktūras shēmas, formu sistēma un regulārās realizācijas. (Kursa programma un metodiski norādījumi. Sast. J.Kārkliņš.) – Rīga: LVU, 1981. – 15 lpp.
55. Kārkliņš 9 – Kārkliņš J. Sintagmātikas un paradigmātikas attieksmes teikuma strukturālās tipoloģijas interpretācijā // Baltu valodas senāk un tagad. – Rīga: Zinātne, 1985. – 174.–186.lpp.
56. Kasevičs – Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. – Москва: Наука, 1988.
57. Kobozeva – Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – Москва: Эдиториал УРСС, 2000.
58. Koduhovs – Кодухов В.И. Семантическая переходность как лингвистическое понятие // Семантика переходности. – Ленинград: ЛГПИ, 1977. – с. 5–16.
59. Kolšanskis – Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – Москва: Наука, 1984.
60. Korženskis – Корженский Я. Прагматический компонент и теория текста // Синтаксис текста. – Москва: Наука, 1979. – с. 68–77.
61. Kovtunova – Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – Москва: УРСС, 2002. – 238 с.
62. Krivonosovs – Кривонос А.Т. Мышление – без языка ? // Вопросы языкознания. – 1992. – № 2. – с. 71–81.
63. Kurilovičs – Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая. // Курилович Е. Очерки по лингвистике. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1962. – с. 57–70.
64. KTŽ – Kalbotyros terminų žodynas. – Kaunas: Šviesa, 1990.
65. Lagzdiņa 1 – Lagzdiņa S. Sintaktiskā redukcija formālās un semantiskās struktūras attieksmju aspektā // Valodas aktualitātes – 1983. – Rīga: Zinātne, 1984. – 125.–138.lpp.
66. Lagzdiņa 2 – Lagzdiņa S. Vienkāršs teikums un tā robežas // Baltu filoloģija. – Rīga: LU, 1997. – VII. – 21.–34.lpp.
67. Lagzdiņa 3 – Lagzdiņa S. Vienkārša teikuma sintaktiskā struktūra un formālā klasifikācija // LZA Vēstis. A. – 1997. – 51. sēj., 3./4. – 13.–19.lpp.

68. Laionss 1 – Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – Москва: Прогресс, 1978.
69. Laionss 2 – Lyons J. Linguistic Semantics. – Cambridge etc.: Cambridge UP, 1995.
70. Laua – Laua A. Latviešu leksikoloģija. – Rīga: Zvaigzne, 1981.
71. LG – Lithuanian Grammar. Lietuvių kalbos gramatika. – Vilnius: Baltos lankos, 1997.
72. Līčs – Leech G. Semantics. – Harmondsworth etc: Penguin Books, 1977.
73. Lokmane 1 – Lokmane I. Sekundārā predikatīvitate teikumā un tekstā // Vārds un tā pētīšanas aspekti. – Liepāja: LiePa, 2000. – 4. – 143.–149.lpp.
74. Lokmane 2 – Lokmane I. Subjekta jēdziens sintaksē un subjekta nozīmes izteikšana latviešu valodā // Vārds un tā pētīšanas aspekti. – Liepāja: LiePa, 2001. – 5. – 328.–336.lpp.
75. Lokmane 3 – Lokmane I. Paradigmas jēdziens sintaksē // Vārds un tā pētīšanas aspekti. – Liepāja: LiePa, 2002. – 6. – 168.–174.lpp.
76. Lokmane 4 – Lokmane I. Sekundāri predikatīvs komponents kā teikuma loceklis // Baltu filoloģija. – Rīga: LU, 2002. – XI. (1.) – 47.–64.lpp.
77. Lokmane 5 – Lokmane I. Datīvs latviešu valodas sintaktiskajā sistēmā // Linguistica Lettica. – Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2002. – 10. – 151.–161.lpp.
78. Ļeontjevs – Леонтьев А.А. Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации // Синтаксис текста. – Москва: Наука, 1979. – с. 18–36.
79. Meļčuks – Мельчук И.А. Курс общей морфологии. Т.2. – Москва–Вена: Языки русской культуры, 1998. – 543 с.
80. Metjūss – Matthews P.H. The Concise Oxford Dictionary of Linguistics. – Oxford etc.: Oxford University Press, 1997.
81. Mīlenbahs – Mīlenbahs K. Teikums. – Rīga: Pūcītis, 1898.
82. Mīlsa – Mills S. Discourse. – London etc.: Routledge, 1997.
83. MLLVG – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. 2. – Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1962. – 931 lpp.
84. Moskaļska – Москальская О.И. Грамматика текста. – Москва: Высшая школа, 1981. – 181 с.
85. Moze 1 – Moze M. Par dažiem redukcijas gadījumiem salikta sakārtota saikļa teikuma komponentos // Valodniecības un literatūrzinātnes problēmas. – Rīga: Zvaigzne, 1972. – 104.–110.lpp.
86. Moze 2 – Moze M. Pieturzīme salīdzinājuma konstrukcijā // Latviešu valodas kultūras jautājumi. – Rīga: Avots, 1980. – 16.laid. – 187.–190.lpp.
87. Nikolajeva – Николаева Т.М. Предисловие // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. – VIII. – Москва: Прогресс, 1978. – с. 5–39.
88. Nītiņa – Nītiņa D. Latviešu valodas morfoloģija (konspektīvs lokāmo vārdšķiru apskats). – Rīga: Rīgas Tehniskā universitāte, 2001. – 109.lpp.
89. Ņikitins – Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. – Санкт-Петербург: Научный центр проблем диалога, 1996.
90. Ozola – Ozola Ā. Par verba transitivitāti un intransitivitāti // Latviešu valodas un literatūras problēmas. – Rīga: Zvaigzne, 1970. – 95.–102.lpp.
91. Ozols 1 – Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. – Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1961.

92. Ozols 2 – Ozols A. Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse // LPSR ZA Vēstis. – 1963. – 8. (193) – 143.–154.lpp.
93. Ozols 3 – Ozols A. Vārds datīvā kā teikuma loceklis // Ozols A. Raksti valodniecībā. – Rīga: Zinātne, 1967. – 147.–203.lpp.
94. Padučeva – Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. – Москва: Наука, 1985.
95. Palmers 1 – Palmer F.R. Semantics. – Cambridge etc.: Cambridge UP, 1981.
96. Palmers 2 – Palmer F.R. Grammatical roles and relations. – Cambridge etc.: Cambridge UP, 1994.
97. Plungjans – Плунгян В.А. Общая морфология. – Москва: Эдиториал УРСС, 2000. – 383 с.
98. Pokusajenko – Покусаенко В.К. Переходные конструкции в области сложного и простого предложения. – Ростов: Изд. Ростовского ун-та, 1983.
99. Prijatkina – Прияткина А. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения. – Москва: Высшая школа, 1990.
100. Pustejovskis – Pustejovsky J. The Generative Lexicon. – Cambridge etc.: The MIT Press, 1998.
101. Rozenbergs – Rozenbergs J. Teksts // Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. Latviešu valodas sintakse. – Rīga: Zvaigzne, 1989. – 142.–224.lpp.
102. RRR – Русская разговорная речь. – Москва: Наука, 1973.
103. SAG – Svenska Akademiens grammatik. 4. Satser och meningar. – Stockholm: Norstedts Ordbok, 1999. – 976 s.
104. Saīds – Saeed J. Semantics. – Oxford etc.: Blackwell Publishers, 2000.
105. Skalička – Скаличка. В. Асимметричный дуализм языковых единиц // Пражский лингвистический кружок. – Москва: Прогресс, 1967. – с. 119–127.
106. Skovorodņikovs 1 – Сковородников А.П. О Классификации парцелированных предложений в современном русском языке // Филологические науки . – 1978. – № 2. – с. 58–67.
107. Skovorodņikovs 2 – Сковородников А.П. Об одном виде повторной номинации со стилистической значимостью // Синтаксис текста. – Москва: Наука, 1979. – с. 182.–196.
108. Skrebņevs - Скребнев Ю.М. Основы стилистики английского языка. – Москва: Издательство Астрель, 2000.
109. Soida – Soida E. Daži jautājumi par nominālo vārdkopu reducēšanos // Latviešu leksikas attīstība. LVU Zinātniskie raksti. 86.sēj. – Rīga: Zinātne, 1968. – 299.–317.lpp.
110. Solncevs – Солнцев В.М. Язык как системно – структурное образование. – Москва: Наука, 1971.
111. Sosīrs – Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1999. – 421 с.
112. SRJ – Современный русский язык (под ред. В.А. Белошапковой). – Москва: Азбуковник, 1999. – 925 с.
113. Susovs 1 – Сусов И.П. Семантическая структура предложения. – Тула: Тульский госпединститут, 1973. – 141 с.
114. Susovs 2 – Сусов И.П. Глубинные аспекты семантики предложения // Проблемы семантики. – Москва: Наука, 1974. – с. 58–64.
115. Šeins – Шейн В. Взаимопереходность атрибутивных и предикативных отношений в современном русском языке // Филологические науки. – 1988. – № 2. – с. 54–60.

116. Švedova 1 – Шведова Н.Ю. О синтаксических потенциях формы слова // Вопросы языкознания. – 1971. – № 4. – с. 25–35.
117. Švedova 2 – Шведова Н.Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Славянское языкознание. – Москва: Наука, 1973. – с. 458–483.
118. Šmeļovs – Шмелев Д. Проблемы семантического анализа лексики. – Москва: Наука, 1973.
119. Testeļecs – Тестелец Я.Г. Введение в общий синтаксис. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2001. – 796 с.
120. Trasks – Trask R.L. A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics. – London and New York: Routledge, 1993.
121. Vagle u.c. – Vagle W., Sandvik M., Svennevig J. Tekst og kontekst. – Oslo: LNU, 1994.
122. Valdmanis 1 – Valdmanis J. Sintakses vienības un to izpētes aspekti // LPSR ZA Vēstis. – 1985. – 9. – 67.–74.lpp.
123. Valdmanis 2 – Valdmanis J. Vienkārša teikuma formālās uzbūves modelis // LPSR ZA Vēstis. – 1987. – 4. – 73.–82.lpp.
124. Valdmanis 3 – Valdmanis J. Vienkārša teikuma paradigma // LPSR ZA Vēstis. – 1988. – 9. – 80.–89.lpp.
125. Valdmanis 4 – Valdmanis J. Hipotaktiskās teikumu kombinācijas latviešu literārajā valodā // LZA Vēstis. A. – 1995. – 1./2. – 59.–65.lpp.
126. Vaņņikovs – Ванников Ю.В. Синтаксические особенности русской речи (Явление парцелляции). – Москва: Ун-т. дружбы народов им. П.Лумумбы, 1969.
127. Vasiļjevs – Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. – Москва: Высшая школа, 1990.
128. Veihmans – Вейхман Г.А. Новый взгляд на синтаксис английского языка. – Москва: Издательство Астрель, 2002. – 320 с.
129. Zolotova 1 – Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – Москва: Наука, 1973.
130. Zolotova 2 – Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – Москва: Наука, 1982.
131. Zolotova 3 – Золотова Г.А. Синтаксический словарь. – Москва: Наука, 1988. – 439 с.

Avoti

- I.Ābele, UN* – Uguns nemodina. – Rīga: Atēna, 2001.
- A.Bels, LL* – Latviešu labirints. – Rīga: Daugava, 1998.
- A.Bels, MZ* – Melnā zīme. – Rīga: Preses Nams, 1996.
- V.Belševica, BDZT* – Bille dzīvo tālāk. – Rīga: Jumava, 1996.
- L.Dzene, AZLR* – Ar zelta lāpu rokā. – Rīga: Māksla, 1992.
- A.Eglītis, CM* – Cilvēks no Mēness. – Rīga: Zinātne, 1994.
- A.Eglītis, HN* – Homo Novus. – Rīga: Zinātne, 1992.
- A.Eglītis, PD* – Piecas dienas. – Rīga: Karogs, 1992.
- R.Ezera, PO* – Pūķa ola. – Rīga: Preses nams, 1995.
- R.Ezera, Z* – Zemdegas. – Rīga: Liesma, 1977.
- I.Grebzde, I* – Ikdiena. – Rīga: Signe, 2001.
- I.Grebzde, ZM* – Zosukalna meitenes. – Rīga: Sprīdītis, 1995.
- I.Indrāne, CK* – Cepure ar kastaņiem. – Rīga: Liesma, 1966.
- I.Indrāne, LL* – Lazdu laipa. – Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1963.
- I.Indrāne, PS* – Putnu stunda. – Rīga: Karogs, 1996.
- I.Indrāne, Ū* – Ūdensnesējs. – Rīga: Liesma, 1977.
- I.Indrāne, ZDZ* – Zemesvēzi dzirdēt. – Rīga: Liesma, 1986.
- G.Janovskis, S* – Sōla. Pār Trentu kāpj mīgla. – Rīga: Liesma, 1991.
- J.Jaunsudrabiņš, K* – Kapri // Kopoti raksti X sēj. – Rīga: Liesma, 1983.
- J.Jaunsudrabiņš, VZ* – Vēja ziedi // Kopoti raksti I sēj. – Rīga: Liesma, 1981.
- S.Kaldupe, SSP* – Saullēkta stundas pasakas. – Rīga: Zvaigzne ABC, 2003.
- A.Liepa, S* – Saulesmāsa. – Rīga: Karogs, 1994.
- A.Liepa, V* – Vējgāze. – Rīga: Karogs, 1996.
- J.Liepiņš, SĻ* – Smalki ļaudis. Pastāsti un atstāsti. – Rīga: Liesma, 1990.
- M.Lipčanska, PGP* – Pasaciņas gandrīz pieaugušajiem, kuras tapa, pateicoties zaļajam Pūķītim un pārējiem. – Rīga: Liesma, 1995.
- A.Migla, V.Rūmnieks, KV* – Kuršu vikings. – Rīga: Karogs, 1998.
- MLLVG* – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. 2. – Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1962.
- Pēteris Ēteris, VM* – Vainīgo meklējot. – Rīga: Liesma, 1975.
- L.Purs, SS* – Striptīzs savrupmājā. – Rīga: Liesma, 1991.
- G.Repše, ŠB* – Šolaiku bestiārijs. – Rīga: Daugava, 1994.
- Z.Skujīņš, GZK* – Gulta ar zelta kāju. – Rīga: Liesma, 1984.
- Z.Skujīņš, JCM* – Jauna cilvēka memuāri. – Rīga: Liesma, 1981.
- Z.Skujīņš, JL* – Jātnieks uz lodes. – Rīga: Preses Nams, 1996.
- Z.Skujīņš, VLG* – Vīrietis labākajos gados. – Rīga: Liesma, 1975.
- Dz.Sodums, JT* – Jauni trimdā. – Rīga: Karogs, 1997.
- B.Veisberga, ETMJ* – Es, tavs maigais jērs. – Rīga: Karogs, Preses Nams, 1992.
- S.Viese, D* – Dieviņa. – Rīga: Zvaigzne ABC, 1994.
- I.Ziedonis, E* – Epifānijas. – Rīga: Liesma, 1978.
- D.Zigmonte, BDZ* – Bites dzēliens. – Rīga: Liesma, 1985.
- D.Zigmonte, JV* – Jūras vārti. – Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1963.
- D.Zigmonte, LL* – Laintu lāsts. – Rīga: Liesma, 1984.
- D.Zigmonte, RMR* – Raganas māju remontēs. – Rīga: Liesma, 1969.
- D.Zigmonte, R* – Rudens. – Rīga: Karogs, 1994.
- D.Zigmonte, SJ* – Stāsti Jūlijai. – Rīga: Sprīdītis, 1995.